

ESKO HARNI

Yrittäjyyskasvatuksen eetos ja politiikka myöhäiskapitalismissa

ESKO HARNI

Yrittäjyyskasvatuksen eetos ja politiikka
myöhäiskapitalismissa

AKATEEMINEN VÄITÖSKIRJA
Esitetään Tampereen yliopiston
Kasvatustieteiden ja kulttuurin tiedekunnan
suostumuksella julkisesti tarkastettavaksi
Tampereen yliopiston Virta-rakennuksessa
auditorio 109, Åkerlundinkatu 5,
Tampere, 10.6.2022, klo 12

AKATEEMINEN VÄITÖSKIRJA

Tampereen yliopisto, Kasvatustieteiden ja kulttuurin tiedekunta

*Vastuuohjaaja
ja Kustos*

Professori Veli-Matti Värri
Tampereen yliopisto

Ohjaaja

Professori Mika Ojakangas
Jyväskylän yliopisto

Esitarkastajat

Professori Heikki Silvennoinen
Turun yliopisto

Professori Arto Jauhiainen
Turun yliopisto

Vastaväittäjä

Professori (emerita) Leena Koski
Itä-Suomen yliopisto

Tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck -ohjelmalla.

Copyright ©2022 tekijä

Kannen suunnittelu: Roihu Inc.

ISBN 978-952-03-2423-0 (painettu)

ISBN 978-952-03-2424-7 (verkkojulkaisu)

ISSN 2489-9860 (painettu)

ISSN 2490-0028 (verkkojulkaisu)

<http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-2424-7>

PunaMusta Oy – Yliopistopaino
Joensuu 2022

Omistan tämän väitöskirjan Ellalle ja Otolle.

KIITOKSET

Väitöskirjatutkimukseni sai virallisesti alkunsa vuoden 2015 alussa valtio-opin oppiaineessa Jyväskylän yliopistossa, mutta aiheen tarkennuttua yhä selkeämmin koulutuspolitiikan ja kasvatustieteeseen liittyvän asiantuntijatiedon piiriin, tutkimuksen teko siirtyi Tampereen yliopiston kasvatustieteiden laitokselle. Tutkimuksen kokopäiväisen työstämisen on mahdollistanut Alfred Kordelinin myöntämänä apuraha vuosille 2015-2018.

Väitöskirjaani ovat ohjanneet valtio-opin professori Mika Ojakangas ja kasvatustieteen professori Veli-Matti Värri. Kiitän heitä kaikesta tuesta ja ystävydestä. Väitöskirjan esitarkistajina toimineita kasvatustieteen professoreita Arto Jauhiaista ja Heikki Silvennoista kiitän tarkkanäköisestä ja myötämielisestä palautteesta. Emerita-professori Leena Koskea kiitän hänen pitkäaikaisesta työstään koulutussosiologian saralla sekä suostumisesta tämän tutkimuksen vastaväittäjäksi.

Kiitän myös henkilöitä, joiden kanssa olen saanut työskennellä ja ennen kaikkea ajatella yhdessä väitöskirjatutkimuksen ohella. Kiitos siis etenkin Antti Saari, Tiina Nikkola ja Miikka Pyykkönen. Kaikki te olette avartaneet näkemystäni maailmasta, yhteisöistä ja yhteiskunnasta.

Tässä yhteydessä haluan esittää kiitoksen myös Tuomas Tervasmäelle, Aleksi Fornaciarielle, Kristiina Brunilalle, Markku Nivalaiselle, Lauri Lahikaiselle, Aleksi Lohtajalle, Heikki Kinnarille ja Hanna Ylöstalolle.

Elämä tapahtuu muuallakin kuin yliopistossa. Siksi tahdon esittää kiitoksen myös koko Jyväskylän yläkaupungin henkiselle ja kulttuuriselle *pääomalle*. Kiitettäviä tällä saralla riittäisi. Tuomaita Parsio ja Talvitie, Sepiä, Pipo-Peteä, Kaikosuota, Jussi-Pantteria, Miskaa, Tuikkua, Paavilaista, Jallu-Kallea, Lakkalaa, Vähästä, Davea, Blue Bird-Siniä, Vesikkoa ja Virtasta kiitän ystävyys, musiikin, taiteen ja huumorintajun jakamisesta. Lystiä on ollut.

Useat entiset ja nykyiset bänditoverit päätyvät myös kiitoksen kohteiksi. Kiitos Mikko Jakonen, Anna Helle, Otto Tuovinen, Lauri Suojanen, Juha-Matti Rossi, Janne Sahinen, Tomi Vainio, Ilkka Kinnunen ja Jukka Anttila.

Vanhempiani Maijaa ja Hannua, sisartani Liisaa sekä Tiina-Kaisaa kiitän heidän pyyteettömästä tuesta. Kiitän Jannaa siitä, että tutkimus on ylipäänsä olemassa. Antamasi ymmärrys ja rakkaus kantaa.

Karviassa 17.3.2022

Esko Harni

TIIVISTELMÄ

Tämä tutkimus käsittelee yrittäjyyskasvatusta sekä sen taustalla vaikuttavaa eetosta ja politiikkaa myöhäiskapitalismin viitekehyksessä. Erityisesti tutkimuksessa tarkastellaan niitä ajattelun ja moraalisen toiminnan malleja sekä tiedonmuodostuksen ja järjestyksen tapoja, jotka vaikuttivat siihen, että yrittäjyyskasvatuksesta muodostui 2000-luvun alussa niin merkittävä koulutus- ja yhteiskuntapoliittinen interventio. Tutkimuksessa yrittäjyyskasvatusta ei tarkastella millään tietyllä kouluasteella tai tarkasti määritellyssä yhteydessä, vaan kokonaisvaltaisempuna koulutus- ja yhteiskuntapoliittisena interventiona, jonka päämääränä on saada yksilöt ja yhteisöt toimimaan *kuten he tai ne olisivat yrityksinä*.

Tutkimus rakentuu kolmen tutkimuskysymyksen ympärille: 1) Millainen rationaliteetti ja eetos ovat vaikuttaneet yrittäjyyskasvatukseen liittyvän politiikan taustalla 2) Millaiset episteemis-ontologiset järjestyksen tavat ja tiedontuotannolliset tekniikat vaikuttivat yrittäjyyskasvatukseen toteuttamiseen 3) Millaisia normatiivisia odotuksia yrittäjyyskasvatukseen liittyvä eetos ja politiikka asettavat sille, miten ymmärrämme kansalaisuuden?

Tutkimusta voidaan luonnehtia kriittiseksi yrittäjyyskasvatustutkimukseksi. Kriittisen tarkastelun kautta tutkimus tarjoaa vaihtoehtoisia tapoja ymmärtää yrittäjyyskasvatusta ja sen luonnetta myöhäiskapitalistisessa yhteiskunnassa. Tällaisen immanentin kritiikin muodon kautta kyetään näkemään, että se mikä näyttäytyy tässä hetkessä itsestäänselvältä ja välttämättömältä, *voisi yhtä hyvin olla toisin*. Tutkimuksen metodologiset lähtökohdat perustuvat hallinnan analytiikan ja toimijaverkkoteorian tarjoamien analyysin välineisiin.

Tutkimus koostuu johdanto-osiesta, viidestä vertaisarvioidusta tieteellisestä artikkelista sekä yhteenveto-osiesta. Johdanto-osiossa esitellään tutkimuksen aihe, tutkimuksen tieteenfilosofinen orientaatio sekä sen teoreettis-metodologiset lähtökohdat. Seuraavaksi tutkimuksessa esitellään siihen kuuluvat viisi tutkimusartikkelia sekä niiden yhteys tutkimuskysymyksiin. Yhteenveto-osio koostuu kolmesta luvusta, joissa kussakin vastataan tutkimukselle asetettuihin tutkimuskysymyksiin.

Tutkimus antaa vastauksia siihen, millaisena koulutus- ja yhteiskuntapoliittisena interventiona yrittäjyyskasvatusta voidaan ymmärtää myöhäiskapitalismin viitekehksessä. Samalla se tarjoaa suuntaviivoja sille, kuinka koulutus- ja yhteiskuntapoliittisia interventiota on mahdollista tarkastella kokonaisuuksina, joiden taustalla on vaikuttavat niin aatehistorialliset tekijät, ajattelun ja järkeilyn tavat, ontologiset näemykset sosiaalisen maailman luonteesta kuin useat ei-inhimilliset toimijat, kuten mitaritot.

Avainsanat: yrittäjyyskasvatus, myöhäiskapitalismi, kansalaisuus, eetos, politiikka

ABSTRACT

The research examines entrepreneurship education as well as its ethos and political underpinnings in the framework of late capitalism. It focuses in particular on those modes of thinking and moral agency and those ways of knowledge creation and reasoning that contributed to entrepreneurship education becoming in the early 21st century such a weighty intervention in education policies and public policy. Rather than focusing on any specific context such as a particular level of education, the research examines entrepreneurship education as an intervention in education policies and public policies that aims to make individuals and groups *act as if they were enterprises*.

Three research questions give the thesis its structure: 1) What type of rationality and ethos are active in politics related to entrepreneurship education? 2) Which modes of epistemic and ontological reasoning and which types of knowledge creation affected the implementation of entrepreneurship education? 3) What normative expectations do the politics and the ethos of entrepreneurship education set to our understanding of citizenship?

This contribution can be characterized as critical research in entrepreneurship education. Through critical examination it offers alternative ways of understanding entrepreneurship education and its ethos in late capitalist society. Taking the form of immanent critique, it shows how that which is now seen as obvious or necessary *could just as well be otherwise*. The methodological basis of the research is built around analytical tools offered by governmentality studies and the actor-network theory.

This thesis comprises five peer-reviewed scientific articles together with an introduction and a conclusion. The introduction presents the research topic, its orientation in terms of philosophy of science and its theoretical and methodological basis. This is followed by an overview of the five articles and a discussion of their articulations with the research questions. The conclusion contains three chapters, each of them dedicated to answering one of the research questions.

The research provides answers to how entrepreneurship education can be understood as an education policy and public policy oriented intervention in the

framework of late capitalism. It also offers pointers for examining interventions in education policy and public policy as complex wholes influenced by ideological and historical factors, ways of thinking and reasoning, ontological views concerning the nature of the social world as well as non-human agents such as systems of metrics.

Keywords: entrepreneurship education, late capitalism, citizenship, ethos, politics

SISÄLLYS

1	Johdanto.....	15
1.1	Tutkimuksen orientaatio.....	17
2	Yrittäjyyskasvatus ja sen yhteiskunnalliset taustat.....	21
2.1	Yrittäjyyskasvatuksen polveutuminen kansalliseen koulutus- ja yhteiskuntapolitiikkaan.....	21
2.2	Myöhäiskapitalismi yrittäjyyskasvatuksen viitekehyksenä	26
3	Tutkimuksen teoreettis-metodologiset lähtökohdat.....	31
3.1	Politiikka hallintana ja eetoksena.....	32
3.2	Käännösten ja artefaktien politiikka	36
3.3	Näkökulman tarkennus.....	40
4	Tutkimustavoite- ja kysymykset.....	42
5	Tutkimusartikkeleiden esittely.....	44
5.1	Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta.....	44
5.2	Yrittäjyyskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta	47
5.3	Opeta, Mittaa, Kehitä: Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo hallinnallisena artefaktina”.....	48
5.4	Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos.....	51
5.5	Zen and the art of everything: Governing spirituality in entrepreneurship education.....	52
6	Johtopäätökset	55
6.1	Rationaliteetti ja eetos yrittäjyyskasvatukseen liittyvän politiikan taustalla	55
6.2	Episteemis-ontologiset järkeilyn tavat ja materiaaliset välittäjät yrittäjyyskasvatuksen toteutumisessa	58
6.3	Yrittäjämäisen yhteiskunnan ihannekansalainen: suuria toiveita ja ristiriitaisia odotuksia.....	60
	Lähteet.....	64

Julkaisut77

ALKUPERÄISJULKAISUT

- Julkaisu I Harni, E. 2019. Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta. *Kasvatus & Aika* 13 (1), 4–18.
- Julkaisu II Harni, E. 2014. Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta. *Kansalaiskasvatus* 5 (1), 71–90.
- Julkaisu III Harni, E. 2015. “Opeta, Mittaa, Kehitä”: Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo hallinnallisena artefaktina. *Aikuiskasvatus* 35 (2), 99–10.
- Julkaisu IV Harni, E. & Pyykkönen, M. 2018. Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos. *Sosiologia* 55 (3), 281–297.
- Julkaisu V Saari, A. & Harni, E. (2016). Zen and the art of everything: Governing spirituality in entrepreneurship education. *Ephemera* 16 (4), 99–119.

Väitöstutkimukseni koostuu johdannosta, viidestä osajulkaisusta ja yhteenvedosta. Kopiot artikkeleista ovat tämän väitöskirjan liitteinä ja ne julkaistaan alkuperäisten kustantajien luvalla. Olen kaikissa tähän väitöstutkimukseen sisältyvissä artikkeleissa ja osatutkimuksissa suunnitellut ja toteuttanut aineistonkeruun, suorittanut aineiston analysoinnin sekä ollut päävastuussa artikkelien kirjoittamisesta ja lähettämisestä arvioitavaksi, lukuun ottamatta viimeistä artikkelia, jossa Antti Saari on toiminut ensimmäisenä kirjoittajana.

1 JOHDANTO

Helsingin kauppakorkeakoulun rehtori ja professori Kyösti Järvinen kirjoitti jatkosodan jälkeen vuonna 1948 ilmestyneessä *Yrittäjyyskutsumus kautta aikain* -teoksessaan seuraavasti:

“Yrittäjämieli, vaikka se ei johtaisikaan varsinaisessa merkityksessä täysin omavastuiseksi yksityisyrittäjäksi, kuitenkin voi saada tyydytystä palvelukseen tulevan liikeväen keskuudessa. Mutta miten on suurilukuisen työväestön laita tässä suhteessa, etenkin nykyaikaisten suurliikkeiden voittaessa taloudellisessa elämässä yhä enemmän alaa. [...] Varmaankin on tärkeänä psykologisena syynä siihen jyrkkään vastakohtaisuuteen, mikä silloin syntyi työntekijäin ja työnantajain välille, ollut yrittäjämielen pakollinen tukahtuminen työväen piirissä.” (Järvinen 1948, 19.)

Järvisen esittämä huoli sekä yrittäjyydelle ja yritteliäisyydelle annettu merkitys eivät näytä ainakaan menettäneen merkitystään niin kutsutun myöhäiskapitalismin aikakaudella. Yrittäjyyteen kasvattaminen ja yrittäjämäisten taitojen edistäminen näyttävät pikemminkin levinneen lähes kaikille elämän ja yhteiskunnan osa-alueille. Tästä kertovat seuraavat lainaukset:

“Hyvä yrittäjyyskasvatuksen kehittäjä! Pärjätäkseen tulevaisuuden työelämässä nuorten pitää hallita uudenlaisia taitoja. Näiden taitojen opettamisessa koulutuksella on nyt mahdollisuus näyttää mihin se kykenee.” (YES-verkosto 2020, 2.)

“[...] yrittäminen ei siis ole liikeidean keksimistä ja voittojen hankkimista, vaan se on persoonallisuuteen liittyvien ominaisuuksien kehittymistä ja kehittämistä. Se on eräänlainen elämäntapa.” (Kojola 1998, 76.)

“Tulevaisuuden yliopistot ovat kulttuuriltaan yrittäjämäisiä ja vaikuttavaa tutkimusta tekeviä [...] Tarvitsemme tällaisia yliopistoja ylläpitämään ja nostamaan elintasoamme sekä samalla suojelemaan planeettaamme.” (Charles Wessner 2016.)

Näissä lainauksissa tiivistyy ongelmakenttä, joka vaikutti tämän tutkimuksen aloittamiseen. Miksi yrittäjyyteen kasvattaminen on saanut niin vahvan jalansijan kaikilla koulutusasteilla? Kuinka siihen kytkeytyvä järkeily on levinnyt myös esimerkiksi tietoisuustaitotekniikoiden piiriin tai päiväkotien arkeen? Millaisia odotuksia tämä ajattelutapa tuottaa kansalaisuudelle? Entä miksi yrittäjyys määritellään yrittäjyyskasvatuksen piirissä, ei ainoastaan elinkeinon harjoittamisen muotona, vaan ennen kaikkea elämänasenteena?

Tämän tutkimuksen kohteena on yrittäjyyskasvatus kansallisessa koulutus- ja yhteiskuntapolitiikassa sekä sen taustalla oleva eetos ja politiikka myöhäiskapitalismin viitekehyksessä. Yrittäjyyskasvatuksesta on etenkin 2000-luvun alusta alkaen muodostunut merkittävä poliittinen interventio etenkin eurooppalaisessa koulutus- ja yhteiskuntapolitiikassa. Sen avulla on pyritty turvaamaan ja saavuttamaan mitä moninaisempia asioita. Makrotasolla yrittäjyyskasvatuksen on ajateltu olevan keskeinen tekijä Euroopan unionin maiden kilpailukyvyyn turvaajana, uusien työpaikkojen synnyttäjänä sekä kestäväen talouskasvun rakentajana (Euroopan komissio 2003). Toisaalta taas yrittäjyyden on ajateltu olevan jokaisen kansalaisen avaintaito (Euroopan komissio 2006).

Yrittäjyyskasvatuksen on ajateltu tuottavan aktiivista kansalaisuutta sekä näin yhteiskunnallista osallisuutta (Opetusministeriö 2009). Lähtökohtainen huomio tälle tutkimukselle onkin, ettei yrittäjyyskasvatus yksiselitteisesti ole vain oppiaine tai oppikokonaisuus koulun sisällä, vaan kokonaisvaltaisempi koulutus- ja yhteiskuntapolitiittinen interventio: pyrkimys kaikkien ihmisten, organisaatioiden ja lopulta kokonaisten valtioiden saattamiseen *yrittäjämäisiksi*, toimimaan *kuten he tai ne olisivat yrityksiä* (ks. esim. Rose 1998; Foucault 2008; du Gay 1996; Korhonen 2012, 17–18; Pyykkönen 2014.)

Rajaan tutkimukseni kolmen huomion ympärille. Ensinnäkin ymmärrän yrittäjyyskasvatuksen laajassa merkityksessä. En tarkastele sitä millään tietyllä kouluasteella vaan kokonaisvaltaisempaan koulutus- ja yhteiskuntapolitiittisena interventiona, jonka taustalla olevaa järkeilyä ja rationaliteettia tutkimuksessa kartoitetaan. Toisekseen yrittäjyyskasvatusta lähestytään sekä empiirisesti että teoreettis-käsitteellisesti. Käsitelien empiirisiä ja hyvinkin yksityiskohtaisia käytäntöjä, joilla yrittäjyyskasvatusta on poliittisena interventiona pyritty toteuttamaan, mutta analyysi kytketään myös laajempaan ja teoreettisempaan pohdintaan näiden toimien taustalla olevista järkeilyn ja tiedon tuotannollisista tavoista. Kolmanneksi, vaikka lähestyn yrittäjyyskasvatusta ennen kaikkea formaalin koulutuksen piirissä, ovat siihen kytkeytyvät toivekuvat ja järkeilyn tavat levinneet myös muille yhteiskunnan ja sosiaalisen maailman osa-alueille, kuten työelämävalmennukseen ja itseapukirjallisuuteen.

Yrittäjyyskasvatusta on tutkittu ihmis-, sosiaali- sekä yhteiskuntatieteissä kahden viime vuosikymmenen aikana kasvavassa määrin. 2000-luvun loppupuolella sekä 2010-luvun alkupuolella heräsi etenkin suomalaisen kasvatussosiologisen, -poliittisen ja historiallisen tutkimuksen piirissä useita puheenvuoroja yrittäjyyskasvatusta kohtaan. Keskeisimpinä näistä mainittakoon Risto Ikosen (2006) kirjoittama aatehistoriallinen teos *Yrittäjyyskasvatus - kansalaisen taloudellista autonomiaa etsimässä*”, Suomen Akatemian rahoittamaan hankkeeseen pohjautuva ja tutkimusryhmän toimittama artikkelikokoelma *Yrittäjyyskasvatus hallintana* (Komulainen, Keskitalo-Foley, Korhonen & Lappalainen 2010), Maija Korhosen (2012) väitöskirja *Yrittäjämäisyyttä kaikille?* sekä Miikka Pyykkösen (2014) kirjoittama tietokirja *Ylistetty yrittäjyys*. Myöhemmin tätä tematiikkaa ovat käsitelleet esimerkiksi Laalo (2020) ja Kinnari (2020).

Väitöskirjatutkimukseni paikantuu tähän samaan yrittäjyyskasvatustutkimuksen aaltoon ja täydentää siinä ilmeneviä puutteita sekä tuo yhteen jo tehtyjä analyyseja kokonaisvaltaisemmasta näkökulmasta. Ensinnäkin vaikka yrittäjyyskasvatusta on tutkittu ansioituneesti ja empiirisesti osana nykyistä yhteiskunnallistaloudellista eetosta – jota tutkimuksessani nimitän myöhäiskapitalismiksi – nähdäkseni toistaiseksi ei ole vielä tehty tyydyttävää analyysia siitä, minkälainen poliittinen rationaliteetti ja eetos vaikuttivat siihen, että 2000-luvun alusta eteenpäin yrittäjyyskasvatuksesta tuli Suomessa niin tärkeä osa kansallisia ja ylikansallisia politiikkaohjelmia. Toisekseen tutkimukseni tuo uuden säikeen yrittäjyyskasvatustutkimukseen kartoittamalla yrittäjyyskasvatusta poliittisena prosessina ja interventiona, jonka toteuttamiseen osallistuu paitsi asiakirjoja, ihmisiä ja kasvattajia, myös tiedon tuotantoon sekä hallintaan liittyviä käytäntöjä, materiaalisia toimijoita ja järkeilyn tapoja.

1.1 Tutkimuksen orientaatio

Tutkimusta voidaan lähtökohtaisesti luonnehtia kriittiseksi yrittäjyyskasvatustutkimukseksi. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että kritiikki kohdistuisi yrittäjyyskasvatukseen sinänsä, tai että tutkimuksessa suoranaisesti epäiltäisiin yrittäjyyskasvatuksen kykyä vastata nyky-yhteiskunnan ja työelämän asettamiin haasteisiin. Kyse on pikemminkin ajattelun ja analyysin avaruuden, sekä tässä mielessä aikalaiskritiikin mahdollistamisesta. Yksinkertaistettuna kyse on siitä huomiosta, että kaikki mikä tässä hetkessä näyttäytyy luonnollisena tai välttämättömänä *voisi olla myös toisin*. Tieteenfilosofi

Ian Hacking (2002, 23) on kuvannut tällaista lähestymistapaa “historialliseksi ontologiaksi”:

“Historiallinen ontologia ei ole niinkään kiinnostunut luonteen tai persoonallisuuden muodostumisesta, vaan pikemminkin niistä mahdollisuuksien avaruuksista, jotka ihmisen muodostumista ympäröivät ja jotka luovat yksilöllisen kokemisen mahdollisuuksia.”

Hacking on itse hyödyntänyt tätä periaatetta useissa empiirisissä tutkimuksissaan, erityisesti ihmistieteiden tutkimuksen saralla. Näissä tutkimuksissa on analysoitu esimerkiksi psykiatrian tapaa järkeillä, luokitella ja nimeämällä tutkimuksen kohteitaan, ihmisiä. Historialliseen ontologiaan sisältyy myös tieteenfilosofinen ulottuvuus, jota Hacking kutsuu dynaamiseksi nominalismiksi. Nominalismi pohjautuu klassiseen tietoteoreettiseen kysymykseen siitä, onko käyttämillämme käsitteillä ontologinen perusta ulkomaailmassa vai ovatko ne vain käyttämämme kielen ja ymmärryksen tuotteita. Perinteisen nominalistisen näkemyksen mukaan yleiskäsitteet ovat nimiä, joilla ei ole varsinaista ontologista vastinetta ulkomaailmassa. Samoin kuin ontologia on Hackingille historiallista, myös nominalismi on dynaamista. (Hacking 2002.) Tämä tarkoittaa, että se on kontingenttia sekä näin jatkuvasti muutoksen alaista. Käsitteet, kuten yrittäjäisyys syntyvät, operoivat ja saavat merkityksensä aina tietyssä historiallisessa ja dynaamisessa kontekstissa, esimerkiksi myöhäiskapitalismissa. (Ks. myös. Hyvärinen, Kurunmäki, Palonen, Pulkkinen & Stenius 2003.)

Eräs tämän hetken viitatuimmista yhteiskuntatieteilijöistä, ranskalainen filosofi Michel Foucault on puolestaan kutsunut tällaista lähestymistapaa, hieman yhteydestä riippuen, genealogiaksi tai nykyisyyden historiaksi. Molemmat näistä käsitteistä voidaan ymmärtää osana laajempaa metodologista viitekehystä, jonka puitteissa todellisuuden rakentamista – olkoon se sitten poliittisen intervention toteuttamista tai hulluuden diskursiivista muodostumista – tarkastellaan historiallisen kamppailun tuloksena. (Ks. esim. Alhainen 2007; Hélen 2016.)

Genealogia tarkoittaa sanan alkuperäisessä merkityksessään sukututkimusta, mutta tässä yhteydessä sillä viitataan tutkimusorientaatioon, joka kohdistuu historiaan, mutta ei etsi sieltä alkuperää tai lopullista totuutta, vaan pyrkii pikemminkin etsimään sosiaalisen todellisuuden rakentumiseen vaikuttaneita kilpailevia tekijöitä. Genealoginen lähestymistapa ei siis pyri etsimään menneisyydestä yhtenäistä jatkumoa tai alkuperää, vaan pyrkii pikemminkin nostamaan esille siinä esiintyviä kamppailua, katkoksia ja ristiriitaisuuksia. Foucault’lle itselleen tämä tarkoitti ennen kaikkea empiiristä tutkimusta: operointia asiakirjojen, dokumenttien ja arkistojen parissa. (Foucault 1998.)

Tunnetussa, valistusfilosofi Immanuel Kantin ajattelua käsittelevässä esseessään “Mitä on valistus?”, Foucault puolestaan nostaa esille ajatuksen siitä, mitä hän kutsuu nykyisyyden historiaksi. Esseessä häntä kiinnostaa erityisesti modernille aikakaudelle ominainen asenne, jolle on tyypillistä tietynlainen suhde nykyisyyteen: yhtäältä kuulua sen sisälle, mutta toisaalta haastaa sen asettamat rajat. (Foucault 1984.) Vaikka tämä on Foucault’n mukaan ennen kaikkea valistusajalle tyypillinen ajattelutapa, voidaan se uudelleenaktivoida nykyisyyden kritiikiksi. Näin Foucault kääntää valistuksen historiallisen kysymyksen muotoon, mikä pyrkii kyseenalaistamaan ajattelussa välttämättömänä annettua ja muodostamaan eräänlaisen aikalaiskritiikin eetoksen. Tässä eetoksessa on kyse ennen kaikkea sen tarkastelusta, miten tietämisen ja toimimisen ehdot asettuvat historiallisesti. (Saari 2011, 40.)

Genealogisella lähestymistavalla tutkitaan sanomisen ja tekemisen mahdollisuuksia, sitä kuinka esittämiä lausutaan. Genealoginen lähestymistapa ei ole kiinnostunut sinänsä esittämien totuudellisuudesta tai tiedonsosiologiasta, jossa esittämiä tarkastellaan esimerkiksi ideologioiden tai maailmankatsomusten näkökulmasta. Näin siinä pyritään välttämään reduktionistista tapaa palauttaa esittämiä - esimerkiksi yrittäjyyskasvatusta koskevia tulkintoja - yleisiin sosiaalishistoriallisiin prosesseihin, kuten postmodernismiin, kapitalismiin tai valtioon. Pikemminkin siinä kiinnitetään heterogoniisiin sommitelmiin, jotka voivat koostua niin asiantuntijatieodsta, mittaristoista, poliittisista diskursseista kuin esimerkiksi itsekäytännöistä. (Hélen 2016, 22–34.)

Genealogiselle analyysille on ominaista asioiden ja ilmiöiden *problematisointi*, jossa olennaista on analysoida ongelmanasetteluja ja niitä muodostavia rationaliteetteja sekä käytäntöjä, joiden piirissä esimerkiksi kansalaisuus määrittyy. Näin genealogisessa tutkimusotteessa ei ole kyse ainoastaan historiallisesta tutkimuksesta, vaan ennen kaikkea oman ajan, nykyisyyden arvioimista. (Hélen 2016, 26.) Paul Rabinow onkin esittänyt, että historiallisen analyysin sijaan foucault’laisen aikalaiskritiikin tulisi keskittyä enemmän nykyisyyteen sekä siihen mitä tuleva mahdollisesti voisi olla. Hänen mukaansa huomio olisi keskitettävä sellaisten sommitelmien ja välineistöjen kehkeytymisen analyysiin, jossa analysoidaan nykyisyyden rakentumista ja siihen vaikuttavia sommitelmia sekä tekniikoita. (Helen 2016, 343–344.)

Vaikka tämä tutkimus ei ole luonteeltaan ainoastaan historiallinen, Hackingin ja Foucault’n huomiot historiallisesta ontologiasta, genealogiasta ja nykyisyyden historiasta muodostavat sen orientaation, jonka kautta yrittäjyyskasvatusta tutkimuksessa lähestytään (ks. tarkemmin luku 3). Tämä näkyy tutkimukseni analyysissa seuraavilla tavoilla:

- 1) yrittäjyyskasvatusta lähestytään kontingenttina ilmiönä: koulutus- ja yhteiskuntapoliittisena interventiona, jonka olemassaolo ei ole vääjäämätön ja välttämätön

tosiasia, vaan joka on historiallisesti ja dynaamisesti rakentunut, ja jonka taustalla on ihmisiä, ajatuksia, politiikkaa ja esimerkiksi monia materiaalisia toimijoita.

2) yrittäjyyskasvatuksen rantautumista kansalliseen politiikkaan ei pyritä palauttamaan tähän tai tuohon, esimerkiksi koulutuksen uusliberalismiksi kutsuttuun, syytä selittävään ilmiöön, vaan analysoimaan osana niitä heterogeenisiä sommitelmia, joita nyky-yhteiskunta toimijoineen tuottaa.

3) näiden orientaatioiden kautta tutkimuksessa pyritään luomaan vaihtoehtoja ajatella yrittäjyyskasvatusta osana laajempia yhteiskunnallisia kehityskulkuja, ja luoda analyysin välineitä yrittäjyyskasvatuksen vaihtoehtoisille ymmärtämisen tavoille.

2 YRITTÄJYYSKASVATUS JA SEN YHTEISKUNNALLISET TAUSTAT

Mitä yrittäjyyskasvatus on? Mitä sillä tavoitellaan? Miten siitä on tullut niin keskeinen tekijä niin kansallisessa kuin ylikansallisessa koulutus- ja yhteiskuntapolitiikassa? Kuinka tämän tutkimuksen piirissä yrittäjyyskasvatus ymmärretään?

Tarkastelen tässä luvussa näitä kysymyksiä kartoittamalla yrittäjyyskasvatuksen rantautumista Euroopan unionin toteuttamiin strategiaohjelmiin, kansallisiin politiikkaohjelmiin sekä lopulta kaikille kouluasteille, aina esikouluista yliopistoihin. Lisäksi esitän, kuinka yrittäjyyskasvatus voidaan ymmärtää paitsi koulutuspoliittisena, myös yhteiskuntapolitiittisena interventiona, joka kytkeytyy kiinteästi viimeisten vuosikymmenten aikana tapahtuneisiin laajempiin taloudellisiin, tuotannollisiin ja työvoimapolitiittisiin muutoksiin.

2.1 Yrittäjyyskasvatuksen polveutuminen kansalliseen koulutus- ja yhteiskuntapolitiikkaan

Siitä huolimatta, että yrittäjyyskasvatuksen merkitystä on alettu korostaa voimakkaammin ja eksplisiittisemmin etenkin 2000-luvun alussa alkunsa saaneen Euroopan komission toteuttaman “Lissabonin strategian” jälkeen, on yrittäjyyskasvatuksella suomalaisessa koulujärjestelmässä pidempi historia. Yrittäjyyskasvatusta aatehistorian näkökulmasta tutkinut Risto Ikonen huomauttaa, että koulutuspoliittinen puhe yrittäjyyskasvatuksesta alkoi jo 1980-luvun alkupuolella Teollisuuden ja Työnantajien Keskusliiton toimesta. Tällöin yrittäjyyteen kasvattaminen miellettiin ainoastaan osana ammatillista koulutusta. Esimerkiksi ammatillista koulutusta koskevassa sivistysvaliokunnan mietinnössä vuodelta 1986 todetaan seuraavasti: “koulutuksen tulee perehdyttää opiskelijat yrittäjyyteen, yritystoimintaan ja paikallisiin olosuhteisiin”. Myös vuonna 1987 ammatillista koulutusta koskevassa laissa esitetään, että

ammattillisen koulutuksen yksi tehtävä on “yrittäjyyteen perehdyttäminen”. (Ikonen 2006, 13.)

1980-luvulla koko yrittäjyyteen kasvattamiseen liittyvä terminologia oli varsin erilainen 1990- ja 2000-lukuihin verrattuna. Kyse ei edes sanatarkasti ollut yrittäjyyskasvatuksesta, vaan “yrittäjyyskoulutuksesta”, jonka pääasiallinen funktio oli tarjota tietoa konkreettisesta yrityksen perustamisesta ja sen organisoinnista. Näin myös itse yrittäjyyden käsite oli 1980-luvulla jotain muuta kuin myöhemmin. Kyse oli lähinnä siitä mitä Cunningham ja Lischeron (1991) ovat kutsuneet yrittäjyystutkimuksessa johtamisen koulukunnaksi, ja mitä nykyistä terminologiaa käyttäen kutsutaan ulkoiseksi yrittäjyydeksi: yrittämistä sanan juridisessa, omistukseen ja johtamiseen liittyvässä merkityksessä. 1980-luvulla yrittäjyyskoulutus heijasti Suomessa voimakkaan talouskasvun ilmapiiriä, jota mukaillen kansakunnalle pyrittiin nostamaan esikuvaksi “tyhjästä omaisuuden” luonut juridisesti yritystä johtava yksilö, joka toiminnallaan virtaviivaisti kansallisen talouden rakenteita (Ikonen 2006, 14).

1990-luvun alun lama oli tunnetusti käännekohta niin kansallisessa koulutus- kuin yhteiskuntapolitiisissa järkeilyssä. Lama aiheutti Suomessa paitsi vakavan taloudellisen kriisin, myös kollektiivisten solidaarisuusrakenteiden ja näitä rakentavien mekanismien, kuten työttömyys- ja eläkevakuutusten rappeutumista. Toisaalta pidemmän aikavälin muutoksena voidaan pitää siirtymää universaaleista, hyvinvointivaltiollisista kansalaisoikeuksista ja kansalaisnäkyksestä kohti yksilöä vastuullistavaa uusliberalistista eetosta. (ks. esim. Pyykkönen 2014, 32.) Lamaa seurasi myös uudenlainen, koko yhteiskuntaa läpäisevä puhetapa, joka kiteytyi kilpailukyyn käsitteen ympärille. Kilpailukyyn puhettavassa arvosteltiin hallinnon byrokraattista jäykkyyttä, työmarkkinajärjestöjen liian suurta roolia ja valtiojohtoisuutta. Tämä puhetapa vaikutti osaltaan myös käsityksiin kansalaisuudesta sekä sen vastuista ja velvollisuuksista. (Kantola 2002; 2010.)

Lamalla ja sen seurauksilla ei välttämättä ollut välitöntä yhteyttä yrittäjyyskasvatukseen, mutta epäilemättä ne loivat yhteiskunnallis-taloudellisen ilmapiirin, jossa yrittäjyyskasvatus ja siihen sisältyvä yrittäjyyden käsite saivat uudenlaisia funktioita (Harni & Pyykkönen 2018). 1990-luvun puolivälissä yrittäjyyskasvatus tulikin osaksi yleissivistävän koulutuksen opetussuunnitelmia. Yrittäjyyskoulutusta ei nähty enää ainoastaan ammatillisen koulutuksen tehtävänä, vaan sen piti koskettaa kaikkia kouluasteita. (POPS 2004.) Tärkeässä roolissa tässä kehityskulussa olivat vuonna 1992 asetettu Yrittäjyysneuvottelukunta sekä vuonna 1994 toimintansa aloittanut Yrittäjyyskoulutustoimikunta, joiden tehtävä oli yhtäältä sovittaa yrittäjyys osaksi yleissivistävän koulutuksen opetussuunnitelmia sekä toisaalta avustaa opetushallitusta yrittäjyyskoulutuksen edistämässä. (Koiranen & Peltonen 1995, 115–116.) Vuoden 1994

opetussuunnitelman perusteisiin muotoiltiin aihekokonaisuus nimeltä “yrittäjyyskasvatus”, jonka tehtävänä oli opettaa tietoja, taitoja ja asenteita, joita oppilas tarvitsee myöhemmin työelämässä, riippumatta siitä toimiiko hän varsinaisesti yrittäjänä:

”Yrittäjyyskasvatuksen avulla tuetaan oppilaan sisäistä yrittäjyyttä eli yritteliäisyyttä, aktiivisuutta, luovuutta ja sinnikkyyttä. Oppilaan tulisi oppia mieltämään ihmisen oman yritteliäisyyden sekä aktiivisen ja luovan toiminnan merkitys yrittäjyyden lähtökohtana”. (POPS 1994, 36–37.)

1990-luvun puolivälissä nousi esille myös useita myötä asiantuntijapuheenvuoroja, joissa painotettiin yrittäjyyskasvatuksen merkitystä niin kaikilla kouluasteilla ja ihmisen elämän osa-alueilla kuin lopulta koko kansantalouden turvaamisessa. Esi-merkiksi opetusministeriön kansliapäällikkönä toiminut Vilho Hirvi kirjoittaa vuonna 1995 “Opettajankouluttaja” -lehdessä seuraavasti:

“Kaikkien maiden talous-, elinkeino- ja kulttuurielämän vitaliteetti riippuu osaltaan koulujärjestelmän mahdollisuuksista luoda myönteisiä asenteita sekä antaa valmiuksia yrittäjyyteen [...] Koulujärjestelmän on tuettava yrittäjyyttä jatkumona esikoulusta aina kolmannen asteen opintoihin saakka”. (Koiranen ja Peltonen 1995, 9.)

Vuonna 1995 julkaistussa *Yrittäjyyskasvatus* -kirjassa painotetaan puolestaan, että “yrittäjyyskasvatuksen lähtökohtana pidetään usein liian ahtaasti sellaista koulutus-toimintaa, jolla tähdätään uusien yritysten lisäämiseen”. Kirjoittavat näkevät, että parempi näkemys olisi sellainen, “jossa yrittäjyyskasvatuksen päämäärä asetetaan avarammin: tehdä koulutuksen ja muilla oppimisen keinoilla yrittäjyydestä osaa oppilaiden elämää”. (Koiranen & Peltonen 1995, 10.)

1990-luvun puolivälistä alkaen yrittäjyyskoulutus siis muuttui yrittäjyyskasvatukseksi. Samalla itse yrittäjyyden käsite sai uusia merkityksiä, konnotaatioita ja funktioita. Keskeisin näistä oli siirtyminen ulkoisen yrittäjyyden käsitteestä ja johtamisen koulukunnasta kohti sisäistä yrittäjyyttä ja niin kutsuttua yrittäjyyden psykologista koulukuntaa. Koulutuksellisessa ajattelussa alettiin korostaa, että yrittäjyyden on oltava osa koko koulujärjestelmää. Kyse ei myöskään enää ollut varsinaisesti ainoastaan yritysten määrän lisäämisestä ja talouskasvun turvaamisesta, vaan siitä yrittäjyyden tulisi olla kiinteä osa yksilöiden koko elämänkaarta. Eräässä vuonna 1998 ilmestyneen *Yrittäjyyskasvatus - mitä se voi olla?* -teoksen artikkelissa painotetaankin ettei:

”[–] yrittäminen ei ole liikeidean keksimistä ja voittojen hankkimista, vaan se on persoonallisuuteen liittyvien ominaisuuksien kehittymistä ja kehittämistä. Yrittäjyys on pikemminkin “eräänlainen elämäntapa.” (Kojola 1998, 76.)

2000-luvun alkua voidaan pitää kolmantena, ja tämän tutkimuksen kannalta keskeisimpänä- käännekohtana yrittäjyyskasvatuksen historiallisessa kehityskulussa. Tähän vaikutti ennen kaikkea edellä kuvatun kehityskulun lisäksi ylikansallisten poliitikkien toimijoiden, kuten OECD:n, Euroopan komission ja implisiittisesti myös esimerkiksi Maailmanpankin kasvanut rooli yrittäjämäisyyden lisäämiselle kansalaisten keskuudessa. (Harni & Pyykkönen 2018.) Ilmeisimpänä lähtökohtana tälle voidaan pitää Euroopan komission yhteistyössä OECD:n toteutettua ”Lissabonin strategiaa”, jossa Euroopan unioni on ottanut tavoitteekseen olla ”maailman kilpailukykyisin ja dynaamisin tietoon perustuva talous, joka kykenee ylläpitämään kestäväää talouskasvua, luomaan uusia ja parempia työpaikkoja ja lisäämään sosiaalista yhteenkuuluvuutta” (Euroopan komissio 2003). Lissabonin strategian yhteydessä julkaistiin *Yrittäjyyden vibreä kirja*, jossa painotetaan voimakkaasti yrittäjyyden merkitystä:

”Euroopan on tuettava tehokkaammin yrittäjyyspyrkimyksiä. Eurooppa tarvitsee lisää uusia ja menestyviä yrityksiä, jotka haluavat hyötyä markkinoiden avautumisesta ja ryhtyä luoviin ja innovatiivisiin liiketoimiin laajemmassa mittakaavassa”. (Euroopan komissio 2003, 4.)

Markkinoiden avautumisella viitataan globaaliin taloudelliseen murrokseen, joka kasvatti korkeiden kustannusten maissa sijaitsevien teollisuusyritysten kilpailupaikkeitä. Kiristynyt kilpailu puolestaan johti tuotantokapasiteetin siirtymiseen alhaisempien kustannusten maihin, kuten Kiinaan. Tämä taas vähensi ratkaisevasti työpaikkoja perinteisen teollisuuden aloilta. Toisaalta kuitenkin uudenlainen tieto- ja viestintäteknikka on synnyttänyt uusia markkinoita, jotka mullistivat tuotantoprosessin monilla työn aloilla ja vetivät palvelusektorin kasvuun. Palvelusektorin kasvu ja tuotantoprosessien monimutkaistuminen mahdollistivat, mutta myös edellyttivät uudenlaista yritystoimintaa ja monenlaisia erikoistuneita panoksia, kuten yrittäjyyskasvatusta ja yrittäjyysmyönteisyyden kasvattamista etenkin nuorten keskuudessa: ”yleisivistävän ja ammatillisen koulutuksen olisi osaltaan edistettävä yrittäjyyttä luomalla oikeanlaisen ajattelutavan”. (Euroopan komissio 2003,14.)

Nämä periaatteet ja tavoitteet omaksuttiin kansalliseen koulutuspolitiikkaan lähes sellaisenaan. Vuosi Euroopan komission *Yrittäjyyden vibreän kirjan* julkaisun jälkeen, opetusministeriö laati dokumentin *Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma*, jossa vihreän kirjan linjaukset ovat selvästi omaksuttu:

[...] ”hyvinvointiyhteiskunnan palvelutason säilyttäminen edellyttää uutta yrittäjyyttä. Koko koulujärjestelmän läpäisevä yrittäjyyskasvatus ja yrittäjyydelle myönteinen asenne luovat pohjaa yrittäjyydelle.” (Opetusministeriö 2004, 7.)

Osana Matti Vanhasen I hallituksen “yrittäjyyden politiikkaohjelmaa” yrittäjyyskasvatus tuotiinkin entistä voimakkaammin osaksi suomalaista koulujärjestelmää. Poliitiikkaohjelmassa korostetaan, että “kansalaisten valmiuksia ryhtyä halutessaan yrittäjäksi lisätään yrittäjyyskasvatuksen ja koulutuksen keinoin “(Valtioneuvosto 2005, 3). Poliitiikkaohjelman myötä voimmekin löytää vuoden 2004 perusopetuksen opetussuunnitelman perusteista aihekokonaisuuden nimeltä “Osallistuva kansalaisuus ja yrittäjyys” sekä lukiokoulutuksen opetussuunnitelman perusteissa aihekokonaisuuden nimeltä “aktiivinen kansalaisuus ja yrittäjyys”. Perusopetuksen piirissä aihekokonaisuuden tavoitteet ovat sisäisyyden yrittäjyyden edistämässä ja yrittäjämäisen asenteen kultivoinnissa. Lukiopetukseen siirryttäessä tavoitteet painottuvat taas ulkoisen yrittäjyyden edistämiseen.

Vuonna 2007 julkaistiin opetusministeriön julkaisema ja Jaana Seikkula-Leinon työstämä tutkimus *Opetussuunnitelmauudistus ja yrittäjyyskasvatuksen toteuttaminen*. Selvityksessä esitetään, ettei yrittäjyyskasvatusta oltu saatu rantautumaan konkreettiseen opetustoimintaan siinä määrin kuin poliittisissa dokumenteissa oltiin linjattu. Jatko-toimenpiteiksi Seikkula-Leinon tutkimuksessa ehdotetaan muun muassa, että opettajien täydennyskoulutuksesta – johon sisällytetään opetussuunnitelman perusteet ja näin myös yrittäjyyskasvatus – tulee tehdä velvoite sekä että “opetussuunnitelman perusteet on sellaisenaan sijoitettava opettajien peruskoulutukseen”. Tähän sisältyy myös yrittäjyyskasvatus. Selvityksessä esitetään myös, että “jatkossa opetussuunnitelmauudistusta on keskitettävä opettajan oppimiseen, paikallisen opetussuunnitelmatyön keventämiseen ja osaamisen ydinalueiden, kuten yrittäjämäisten valmiuksien, kehittämiseen”. (Opetusministeriö 2007, 7.)

Seuraava vaihe “2000-luvun yrittäjyyskasvatuksessa” oli opetusministeriön julkaisema *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat* -dokumentti. Silloisen opetusministeri Henna Virkkusen kirjoittamassa esipuheessa yrittäjyyttä ja yrittäjyyskasvatusta määritellään seuraavalla tavalla:

“Yrittäjyyskasvatus on yrittäjyyttä ammatinharjoittamisena huomattavasti laajempi käsite [...] Se pitää sisällään sekä aktiivisen ja oma-aloitteisen yksilön, yrittäjämäisen oppimisympäristön, koulutuksen ja yrittäjyyttä tukevan toimintaverkoston yhteistyön että yhteiskunnan aktiivisen ja yrittäjämäistä toimintaa tukevan politiikan. Yrittäjyyskasvatuksen tuloksena syntyy yritteliäisyyttä kaikilla yhteiskunnan tasoilla ja myös yritystoiminnan vahvistumista ja uutta yritystoimintaa.” (Opetusministeriö 2009, esipuhe.)

Dokumentissa yrittäjyyttä kuvataan yksilön kyvyksi muuttaa ideoita toiminnaksi. Käsite sisältää “luovuuden, innovaatiokyvyn ja riskinoton, samoin kuin kyvyn

suunnitella ja johtaa toimintaa tavoitteiden saavuttamiseksi. (Opetusministeriö 2009, 11.) Samoin kuin viisi vuotta aiemmin julkaistussa “Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma” -dokumentissa, myös nyt korostetaan yrittäjyyden kokonaisvaltaista ja yksilön koko persoonaan kiinnittyvää puhetapaa:

“Yrittäjyyskasvatus on perimmiltään kansalaiskasvatusta, jolloin vaikutetaan taitoihin, käyttäytymiseen ja uskoon” (Opetusministeriö 2009, 26).

2.2 Myöhäiskapitalismi yrittäjyyskasvatuksen viitekehystenä

Kahden viimeisen vuosikymmenen aikana on käyty runsaasti keskustelua taloudessa, työssä ja sen organisoinnissa tapahtuneista muutoksista (Ks. esim. Julkunen 2008; Virtanen 2006; Sennet 2006; Hardt & Negri 2005; Vähämäki 2003). Näkökulmissa on painotettu hieman eri asioita, mutta kaikki niitä yhdistää ajatus tiedon, informaation sekä ihmisten persoonallisten kykyjen nousu taloudellisen arvonluonnin ja työn organisoinnin ytimeen. Yhdistäviä tekijöitä näissä näkökulmissa ovat niin ikään palvelutyövoiman kasvu, kansallisten talousjärjestelmien korvautuminen globaalilla markkinataloudella sekä työn prekarisoituminen.

Nämä muutokset ovat vaikuttaneet työn organisointiin ja työvoiman uusintamiseen, mutta myös heijastuneet siihen, kuinka ymmärrämme sen mitä on olla hyvä työntekijä tai hyvä kansalainen. Näin ne vaikuttavat myös koulutuksen toteuttamiseen. Toisin sanoen ne luovat sen maaperän ja kontekstin, jossa esimerkiksi juuri yrittäjyyteen kasvattamisesta on tullut niin tärkeää. Kuvaan tässä luvussa yrittäjyyskasvatuksen kehittymisen kannalta nähdäkseni olennaisimmat näistä muutoksista, ja kuinka ne ovat ainakin osaltaan vaikuttaneet sen muotoutumiseen. Keskeisimmät näistä käsitteistä tutkimukseni kannalta ovat *myöhäiskapitalismi*, *itsen yrittäjyys* sekä *aktiivinen kansalaisuus*.

Alun perin termi “myöhäiskapitalismi” on peräisin Fredric Jamesonilta (1991), joka pyrki käsitteellä yhdistämään markkinataloudessa 1970-luvulta lähtien tapahtuneet muutokset laajempaan kulttuuriseen, postmoderniksi kutsuttuun ilmiöön. Jameson itse painotti eksplisiittisesti käsitteellä kansainvälisen työvoiman kasvua sekä finanssimarkkinoilla tapahtuneita muutoksia. Ymmärrän tutkimuksessa myöhäiskapitalismin tätä laajempaa käsitteellisenä kokonaisuutena, johon sisältyvät termit kuten tietokykykapitalismi, biopoliittinen talous ja työn subjektiivointuminen.

Useissa tutkimuksissa on alettu käyttämään tietokykykapitalismin käsitettä kuva-
tessa työssä ja sen organisoinnissa viime vuosikymmeninä tapahtuneita muutoksia.
Käsite eroaa tietotalouden käsitteestä ratkaisevasti. Siinä missä edellä mainituissa ko-
rostetaan tiedon merkitystä usein makrotaloudellisessa yhteydessä, tietokykykapita-
lismen kohdin korostetaan ihmisen yleisten ja geneeristen, esimerkiksi metakogniti-
viisten ja tunteiden säätelyyn liittyvien kykyjen nousseen taloudellisesti ratkaisevaan
asemaan ja työn organisoinnin ytimeen. Tietokykykapitalismin onkin nähty toimivan
ihmisen aivojen tasolla pyrkien etsimään hallintaansa uutta ja ennakoitavissa olevaa
tietoa, jota se voi käyttää esimerkiksi kilpailukyvyyn ja edistämiseen. (Brunila, Onnis-
maa & Pasanen 2015, 9.)

Tietokykykapitalismissa niistä yhteiskunnan osa-alueista – kuten koulutuksesta,
tutkimus- ja kehitystoiminnasta ja hoivasta – jotka ovat perinteisesti mielletty ei-ta-
loudellisiksi, on muodostunut ainakin lähes yhtä tärkeää kuin materiaalisesta pää-
omasta (Vähämäki 2009; Lazzarato 1996). Tämä tarkoittaa talouskasvun perustan
siirtymistä yhä enemmän immateriaaliseen tuotantoon, jossa keskeisimmässä osassa
ovat ihmisen persoonalliset kyvyt, hänen sosiaalinen vuorovaikutuksensa ja yleiset
kommunikaatiokyvyt. Näihin lähtökohtiin myös nykyinen innovaatio- ja yrittäjyys-
vetoinen yhteiskunta- ja koulutuspolitiikka pitkälti nojaa. (Piironen 2012, 24–27.)

Ranskalainen taloustieteilijä Robert Boyer on kutsunut edellä kuvattua ilmiötä
“ihmisen tuottamiseksi ihmisen avulla”. Lausumalla viitataan siihen, että koulutuk-
sesta, kasvatuksesta ja terveydestä on tullut keskeisiä tekijöitä kapitalistisen kasautu-
misen ja varallisuuden luomisen kannalta. Nämä aiemmin reproduktion tai julkisen
vallan piirissä olleet alueet ovat nykyään yhä useammin jatkuvan uudistamisen tai
muokkauksen alla. Tämä kertoo niiden tärkeydestä talouskasvun kannalta sekä toi-
saalta siitä, kuinka ne pyritään saada osaksi pääoman kasautumisen järjestelmää en-
tistä voimakkaammin. (Viren & Vähämäki 2015, 25–26.)

Biopoliittisen talouden käsite tulee lähelle sitä mihin tietokykykapitalismilla viita-
taan. Käsite voidaan määritellä tuotannon ja työn vaiheeksi, jossa “ihmisen ymmär-
ryksestä, tunteista, kielellis-vuorovaikutuksellisista kyvyistä, kokemuksesta ja hänen
kokonaispersoonallisuudestaan tulee työväline, joka ottaa kiinteän pääoman paikan
ja tekee laitteiksi esineellistyneestä tiedosta marginaalista” (Virtanen 2006, 236–249).
Tämä tarkoittaa, että työvoima on yhä enemmän irrottautunut täsmällisistä fyysisistä
ja tilallisista sekä biologisista koordinaateista ja muuttunut yhä enemmän henkiseksi
kategoriaksi.

Työvoima muuttuminen yhä enemmän henkiseksi kategoriaksi, voidaan ymmär-
tää työn subjektivoitumisen termin. Työn subjektivoitumisessa on Julkusen (2008,
119) mukaan kyse elävään työhön sisältyvästä kyvystä, jota ei voi objektivoida

koneiden, laitteiden ja työkalujen toimintaperiaatteiksi, ja tämän kyvyn merkityksen kasvusta taloudellisessa arvonluonnissa ja työn organisoinnissa. Italialaisfilosofi Paulo Virno (2006) puolestaan painottaa, että uudessa työssä ja sen organisoinnissa raja työn ja työntekijän välillä on hiljalleen kadonnut. Työtä tehdessään yksilön ei enää pidä pyrkiä unohtamaan itseään, vaan tuomaan työprosessiin mukaan esimerkiksi omat tunteensa.

Hyvän työntekijän tunnusmerkkinä pidetäänkin yhä useammin yksilöä, joka tunnistaa omat tunteensa, kykenee hallitsemaan niitä ja valjastamaan ne työprosessin onnistumisen kannalta otollisen tavoin (Davies 2015; ks. myös. Nikkola & Harni 2015). Työstä on muodostunut yksilölle myös itsensä toteuttamisen ja kehittämisen alue. Sitä ei tule myöhäiskapitalismissa tarkastella enää ainoastaan vapauden vastakohtana, vaan myös elämän osa-alueena, jossa yksilö voi toteuttaa vapauttaan. (Rose 1998.)

Se, että työ on useiden tutkimusten mukaan tavalla tai toisella subjektivoitunut tai tullut enemmän osaksi yksilön elämää, tarkoittaa myös muutoksia työvoiman organisoinnissa. Siinä missä tayloristinen työn organisointi tavoitteli työn objektivoimista ja standardisoinnista, työn valvonta on yhä enemmän siirtynyt kohti yksilön itseohjausta ja kontrollia. Uudenlaisia työn organisoinnin ja valvonnan tekniikoita ovat esimerkiksi henkilökohtaisen suoriutumisen mittarit, itsearviointit ja raportit. (Julkunen 2008, 118–120.) Toisaalta työtä pyritään yhä enemmän valvomaan ja organisoimaan ennalta. Kuvaavia tällaisia mekanismeja ovat etenkin erilaisten hanke- ja projektirahoitusten haku (Julkunen 2008; 167; Brunila 2009).

Myöhäiskapitalismissa yksilö, hänen persoonansa ja hänen elämänsä potentiaali kokonaisuudessaan nousevat työn ja talouden keskiöön. Tästä syystä myöhäiskapitalismin paradigmaattiseksi hahmoksi onkin esitetty *itsen yrittäjää*. Käsitteen tausta palautuu Michel Foucault'n vuosien 1978–1978 *Naissance de la biopolitique* -luentoihin, jossa hän käsittelee muun muassa uusliberalismin syntyä Chicagon koulukunnan muotoileman inhimillisen pääoman teorian kautta.

Luennoillaan Foucault ehdotti, että inhimillisen pääoman teorian – jossa yksilö mielletään kaikkine kykyineen ja taitoineen itse itsensä pääomaksi – kehittyminen mahdollisti ajatella koko työvoiman kategorian uudella tavalla. Työntekijää ei Chicagon koulukunnan opeissa enää mielletty passiivisena markkinallisena kohteena, vaan aktiivisena ja yrittäjämäisenä toimijana. Inhimillisen pääoman teorian kautta taloustieteellinen analyysi ja järjestyminen kykeni leviämään uusille alueille. Tämän pohjalta kyettiin antamaan taloustieteellistä merkitystä asioille ja ilmiöille, joita aiemmin pidettiin ei-taloudellisina, kuten kansalaisuudelle. Inhimillisen pääoman teorian näkökulmasta työntekijän tai kansalaisen henkilökohtaisista kyvyistä, persoonallisuudesta ja

elämästään on tehtävä ”yritys”, joka pyrkii luomaan lisäarvoa investoimalla pääomaansa, eli itseensä. (Foucault 2008, 219–221.)

Luc Boltanski ja Eve Chiapello ovat tutkimuksessaan ”The New Spirit of Capitalism” käsitelleet tätä samaa ilmiötä hieman eri näkökulmasta. Tutkimuksessaan he kuvaavat historiallisen johtamisoppeihin kytkeytyvän aineiston kautta kolme erilaista kapitalismin henkeä. Ensimmäisenä he mainitsevat 1700-luvun jälkipuolelle ja 1800-luvun alkupuolelle tyypillisen ajattelutavan, jota edusti sankarillinen porvarillinen yrittäjä. Tämän hahmon nähtiin olevan valmis riskeihin ja hänen toimintansa ajateltiin olevan koko kansakunnan etu. (Boltanski & Chiapello 2005.)

Murros tässä ajattelutavassa tapahtui Boltanskin ja Chiapellon mukaan 1900-luvun alkupuolella. Tällöin klassisesta yksityisyrittäjyyden aikakaudesta siirryttiin eetosseen, jota edusti suuri ja rationaalisesti organisoitu teollisuuslaitos. Näitä laitoksia johtivat usein insinöörit ja hallinnon asiantuntijat. Siirtymä kapitalismin kolmanteen henkeen puolestaan tapahtui 1960-luvun loppupuolella, kun etenkin nuori työväestö alkoi kritisoida rationaalis-byrokraattista työn organisointia. Tätä uutta kapitalismin henkeä luonnehtii ennen kaikkea vapauden, autonomian, itseilmaisun ja joustavuuden eetos. (Boltanski & Chiapello 2005.)

Myöhemmin itsen yrittäjyyden tematiikkaa on kehitetty eteenpäin useissa eri tutkimuksissa (ks. esim. Bröckling 2016). Näissä näkökulmissa on esitetty, että itsen yrittäjyydestä on nykykapitalismissa muodostunut keskeinen osa hyvää yhteiskunnallista subjektia määrittävää eetosta. Tämä tarkoittaa ensinnäkin kansalaisten toimijuuden ohjaamista siten, että heistä yhä suurempi osa olisi halukas tekemään tuottavaa työtä itsenäisinä liikkeenharjoittajina. Esimerkiksi erilaiset puoli-itsenäisen työn ja mikroyrittäjyyden muodot ovat lisääntyneet voimakkaasti viime vuosina (Viren & Vähämäki 2015, 53).

Toisekseen itsen yrittäjyys ei ole ainoastaan kokoelma yksilöllisiä piirteitä, vaan pikemminkin erilaisissa instituutioissa luotu eetos, jossa yrittäjämäistä toimintatapaa ja itsesuhdetta tarjotaan malliksi kaikille ihmisille, heidän työstään tai tehtävästään riippumatta (Korhonen 2012, 24). Itsen yrittäjyys voidaankin määritellä eräänlaiseksi ”moraalisena toiminnan malliksi”, sillä siitä on muodostunut malli ja ihanne paitsi uudelle ihannetyöntekijälle, myös ihannekansalaiselle. Itsen yrittäjyydelle tarjotut ja itsen yrittäjyydeltä toivotut ominaisuudet yhtyvät – esimerkiksi juuri yrittäjyyskasvatuksen piirissä – erityisesti aktiivisen kansalaisuuden käsitteeseen (ks. esim. Harni & Pyykkönen; 2018; Brunila & Mononen Batista-Costa 2010; Opetusministeriö 2009).

1990-luvun alun laman jälkeen kansallisessa politiikassa ja poliittisessa keskustelussa taloudellisen toimijuuden vastuuta on siirretty kollektiivisista tukirakenteista enenevässä määrin yksilölle itselleen. Erityisesti 1990-luvun puolivälin jälkeen

aktiivisella kansalaisuudella alettiin viitata ennen kaikkea yksilön työelämäaktiivisyyteen sekä yleiseen taloudelliseen toimijuuteen. (Saastamoinen 2010.) Siinä missä hyvinvointivaltiollisessa poliittisessa rationaliteetissa kansalaiselta odotettiin kurinalaisuutta ja vaatimattomuutta, myöhäiskapitalismissa kansalaisuuden ytimeen nousevat odotukset oma-aloitteisuudesta, joustavuudesta ja itsehallinnasta (Korhonen 2010, 23; Keskitalo-Foley ym. 2010). Aktiivisen kansalaisuuden yhteydessä itsen yrittäjäys on alkanut symbolisoida vapautta, luovuutta, edistystä ja tehokkuutta vastapainona oma-aloitteisuuden tuhoavalle hyvinvointivaltiolle (Brunila & Mononen Batista-Costa 2010).

3 TUTKIMUKSEN TEOREETTIS-METODOLOGISET LÄHTÖKOHDAT

Esittelen tässä luvussa kaksi tutkimukseni teoreettis-metodologiset lähtökohdat muodostavaa tutkimusperinnettä: hallinnan analytiikan (“governmentality”) ja toimijaverkkoteorian (“actor-network theory”). Hyödynnän näiden tutkimusperinteiden tarjoamia käsitteitä ja välineitä rinnakkain sekä toisiaan täydentäen.

Ensin käsittelen sitä, kuinka hallinnan analytiikan avulla politiikan tutkimus voidaan ymmärtää rationaliteetin, eetoksen ja diskursiivisuuden käsitteiden kautta. Tällöin politiikan tutkimuksessa korostetaan kieltä eräänlaisena “intellektuaalisena teknologiana”: mekanismina, joka kääntää todellisuuden otolliseksi ja ymmärrettäväksi tietynlaiselle toiminnalle (Miller & Rose 2010, 51).

Toisaalta hallinnan analytiikassa poliittisten interventioiden luonnetta ei voida ymmärtää ainoastaan kielen tai diskurssin käsittein. Representaatioiden lisäksi on otettava huomioon “asioihin puuttuminen”: ne todelliset teknologiat - indikaattorit, koulutusjärjestelmien standardit ja esimerkiksi mittaristot, joiden avulla representaatioiden kohteet pyritään saada hallittavaksi. (Miller & Rose 2010, 51–52.)

Katson, että toimijaverkkoteoria jakaa hallinnan analytiikan lähtökohdat, mutta myös täydentää niitä. Toimijaverkkoteoriassa poliittinen hallinta ja valta ymmärretään niin ikään tuottavana, ei ainoastaan rajoittavana. Esimerkiksi poliittinen hallinta nähdään tämän ajattelutavan puitteissa kiteytyvän käännöksen prosesseihin, joissa diskursiivisesti rajataan tietty osa sosiaalisesta maailmasta sekä pyritään houkuttelemaan toimijoita subjektipositiioihin, jotka mukailevat rajaamista. Toisekseen myös toimijaverkkoteoriassa korostetaan – hallinnan analytiikkoja eksplisiittisemmin – tiedon tuottamisen käytäntöjen sekä ei-inhimillisten toimijoiden roolia poliittisessa hallinnassa. (Ks. esim. Callon 1986; Latour 1986.)

Kuvaan seuraavissa luvuissa millaisen välineistön nämä tutkimusperinteet tarjoavat koulutuspoliittisten interventioiden, kuten yrittäjyyskasvatuksen tutkimukseen. Kysymyksiä, joihin haen vastausta hallinnan analytiikan ja toimijaverkkoteorian avulla:

Kuinka ymmärtää koulutuspoliittisen intervention taustalla olevia ajattelutapoja, rationaliteetteja ja eetosta? Millaisiin haasteisiin kulloisellakin koulutuspoliittisella interventiolla pyritään vastaamaan? Millaisin järkeilyn tapojen ja episteemisiin näkemysten pohjalta nämä haasteet ovat määritelty? Millaisin konkreettisin tekniikoiden avulla koulutuspoliittista interventiota pyritään toteutumaan? Millaiset materiaaliset toimijat näihin tekniikoihin osallistuvat? Millaisia odotuksia koulutuspoliittinen interventio luo sille, miten ymmärrä itsemme kansalaisina?

Tutkimukseni metodologisena lähtökohtana ei ole suoranaisesti, tai ainoastaan soveltaa näitä tutkimusperinteitä aineistoon, vaan käydä vuoropuhelua teorian ja empirian välillä (ks. Harni, Nikkola & Saari 2018). Tutkimuksen osajulkaisuissa tämä näkyy vuoropuheluna hallinnan analytiikan, toimijaverkkoteorian ja kutakin julkaisua koskevan aineiston välillä. Kyse ei ole siis puhtaasta teorian soveltamisesta käytäntöön, vaan ilmiöiden problematisoinnista, “valottamisesta” ja niiden tekemisestä uudelleen arvioitavaksi. Teoria ja empiria ovat toisiinsa poimuttuneita, sillä teoria täydentää sitä, minkä empiria jättää vajaaksi, ja päinvastoin. Tätä näkökulmaa voidaan kutsua transsendentaaliseksi empirismiksi tai immanentiksi kritiikin muodoksi, joiden mukaan käytännöt ovat aina jonkin rationaliteetin ohjaamia, mutta jossa nämä käytännöt yhtä lailla muokkaavat niitä ohjaavia rationaliteetteja (Oksanen 2006, 37.) Kyse ei ole teoretisoinneista, jotka löytäisivät tarkan vastineensa todellisuudesta, vaan pikemminkin tiettyä historiallista ilmiötä kehystävistä käsitteistä (Simola & Rinne 2006).

3.1 Poliitikka hallintana ja eetoksena

Ranskalaisen filosofin ja historioitsijan Michel Foucault’n ajattelusta innoituksensa saanut “hallinnan analytiikka” on muodostunut 1980-luvulta eteenpäin entistä käytetyimmäksi tutkimusmetodologiseksi suuntaukseksi etenkin yhteiskunta- sosiaali- ja kasvatustieteiden kentillä. Termi “hallinnallisuus” (*gouvernementalité*) on alun perin Foucault’n (2010) luoma neologismi, jolla hän viittaa eräänlaiseen yksilön ulkoisen hallinnan ja itsehallinnan leikkauspisteeseen: yksilölle ulkoisen vallankäytön ja yksilön itseensä kohdistaman vallankäytön yhdistymiseen. Foucault ei itse kehittänyt “hallinnallisuuden” ajatusta juuri pidemmälle, mutta myöhemmin siihen perustuvaa

analytiikkaa ovat jatkaneet ja hyödyntäneet etenkin sosiologit Peter Miller, Nikolas Rose ja Mitchell Dean.

Hallinnan analytiikassa on yksinkertaistettuna kysymys vallan tutkimisesta. Tämän näkökulman valossa:

1. Valta on joukko strategisia suhteita, ei substanssi, joka voitaisiin yksioikaisesti palauttaa tähän tai tuohon toimijaan.
2. Valta ei ole ainoastaan repressiivistä, vaan myös, ja ennen kaikkea tuottavaa. Se ei ole ulkopuolista yksilöön nähden, vaan yksilö pikemminkin rakentuu erilaisissa vallan lävistämissä suhteiden joukossa.
3. Vallan tutkimuksessa ei myöskään ole kyse kausaalisten syiden selvittämisestä, vaan sen kysymisestä “miten valta toimii” tai “miten sitä harjoitetaan”. Valta immanenttia on siinä mielessä, että sitä on aina vain suhteessa käytäntöihin ja tekniikoihin. (Foucault 1998.)

Hallinnan analytiikassa on otettu lähtökohdaksi edellä kuvattu Foucault'n muotoilema käsitys immanentista ja tuottavasta vallasta. Lähtökohdan mukaan esimerkiksi poliittista valtaa ei voida palauttaa valtioon tai muuhun vastaavaan suhteellisen staattiseen tai ainakin näennäisesti yhtenäiseltä vaikuttavaan toimijaan. Hallinnan analytiikan historiallisena lähtökohtana voidaankin pitää erityisesti marxilaisen ideologia-analyysin ja klassisten valtioteoreetikoiden kritiikkiä. Siinä otetaan huomioon valtion rooli sekä taloudellisen elämän järjestämisen keskeisyys yhteiskunnallisen vallan muotona, mutta sen lisäksi kiinnitetään omistussuhteiden huomiota myös esimerkiksi työn organisoimisiin tapoihin, voiton määrittämistä koskeviin näkemyksiin, minuuttamme muovaaviin psykologisiin tekniikoihin kuin esimerkiksi sosiaaliturvan järjestämistä koskeviin järjestyntä tapoihin. (Miller & Rose 2010, 80–123.) Tästä syystä hallinnan analytiikan periaatteet omaavissa lähestymistavoissa keskitytään usein empiirisiin tapaustutkimuksiin, joiden kautta pyritään saamaan esiin asioiden ja ilmiöiden “tapahtumallistuminen”. Millerin ja Rosen (2010, 15) sanoin “saada erityisyys näkyväksi siellä, missä on houkutus vedota historialliseen vakioon, suoranaiseen antropologiseen piirteeseen tai kaikkea pakottavaan ilmeisyyteen”.

“Tapahtumallistumisen” käsite liittyy myös lähestymistapaan, jota voidaan kutsua problematisoinniksi. Kysyä, mitä tapahtuu, kun jokin sosiaalisen elämän ja yksilön osa-alue käy ongelmalliseksi, on tapa lähestyä hallintaa prosessina, ei niinkään ennalta määriteltynä ongelmina. Miller ja Rose (2010, 26–27) kuvaavat asiaa seuraavasti:

“Asiat ja asiantilat on saatava näyttämään ongelmallisilta, usein eri tavoin, eri yhteyksissä ja eri tahojen voimin. Viime mainitut voivat olla luotettuja asiantuntijoita tai ammatillaisia, painostusryhmiä, poliitikkoja yritysjohtajia, tiedotusvälineitä tai muita.

Paikat, joihin saatettaisiin viitata voivat olla niinkin erilaisia kuin koti, koulu, työpaikka, katu tai ostoskeskus [...]”.

Hallinnan analytiikkaa hyödyntävissä tutkimuksissa on kiinnitetty erityistä huomiota vallan tuottavaan luonteeseen. Kehittyneissä liberaaleissa yhteiskunnissa tämä tarkoittaa ennen kaikkea hallinnan tapojen pyrkimystä muokata käyttäytymistapojamme. Hallinta ei onnistuessaan voi perustua pakottamiseen tai kieltämiseen, vaan sen on toimittava yksilön vapauden ja tarpeiden nimissä. Yksilöiden autonomia ei asetu vastakkain poliittisen vallan harjoittamiselle, vaan pikemminkin on sen perustava lähtökohta. (Rose 1999.)

Hallintamentaliteetti voidaan jakaa kahteen osa-alueeseen. Ensimmäisenä tuon esille hallinnan diskursiivista puolta kuvaavaan poliittisen rationaliteetin käsitteen. Poliittinen rationaliteetti liittyy niihin hallinnan kentällä esiintyviin käsitteellistämisen ja järjeyden tapoihin, joilla todellisuus tehdä ymmärrettäväksi jonkin problematisoinnin valossa. Poliitiikan ja kielen yhteensitoutuneisuudessa ei tietenkään sinänsä ole mitään uutta. Hallinnan analytiikassa ei kuitenkaan pyritä ainoastaan osoittamaan, että kieli muodostamaan politiikan käsitteellistämisehtoja, vaan että kielelliset lausumat ja diskurssit ovat aina myös puuttumista asioihin, eräänlaisia intellektuaalisia teknologioita.

Tietyn poliittisen rationaliteetin analyysi merkitsee siis niiden diskurssien tarkastelua, jolla todellisuus tehdään jollain tavalla ongelmalliseksi ja representoiduksi. Poliittiset rationaliteetit eivät ole koskaan täysin systemaattisia tai johdonmukaisia, mutta silti “on mahdollista tunnistaa ja erotella poliittisia rationaliteetteja suhteellisen systemaattisina matriiseina, joiden puitteisiin hallintatoiminta jäsentyy” (Miller & Rose 2010, 49). Tämä hallinnan diskursiivinen puoli kytkeytyy erityisesti asiantuntijatietoon. Asiantuntijuus on yksi keskeisimmistä muodoista, joka on kehittyneissä liberaaleissa yhteiskunnissa korvannut suvereenin, valtioon palautettavissa olevan vallan muodon. Erityisesti psy-tieteisiin, taloustieteisiin ja erilaisiin johtamisoppeihin perustuva asiantuntijatieto on tärkeässä roolissa suhteessa siihen, miten ymmärrämme subjektiuutemme. (Rose 1998.)

Hallintamentaliteetin toinen osa-alue on ne teknologiat ja käytännöt, joiden avulla hallintaa konkreettisesti voidaan toteuttaa. Tällaisia ovat esimerkiksi tilastolliset mitausmenetelmät, kirjanpito, indikaattorit tai esimerkiksi elämäntaitokirjallisuus. Onkin tärkeä huomata, ettei ainoastaan asioiden tai ilmiöiden kielellinen haltuunotto kerro kaikkea siitä, miten poliittista valtaa kehittyneissä liberaaleissa yhteiskunnissa harjoitetaan. (Rose 1999, 48–52.) Foucault itse kirjoitti tässä yhteydessä diskursiivisten lausumien materiaalisuudesta. Kuvaava esimerkki tästä on Saaren (2012, 54)

mukaan tilastot. Ne eivät ole ainoastaan kielellisiä lausumia tai lausuman kielellisiä osia, mutta kuitenkin ne viittaavat aina johonkin ”konkreettiseen”, kuten luokkahuoneeseen ja muiden tutkijoiden toimintaan.

Hallinnan teknologiat, kuten tämän tai tuon asian mittaaminen saattaa, ensisilmäyksellä vaikuttaa neutraalilta toiminnalta, mutta siihen sisältyy aina tendenssi tai pyrkimys rajata ja muuttaa todellisuutta tietynlaiseksi (Järvinen 2018). Näiden toimien ja teknologioiden avulla jokin tietty ongelmalliseksi osoitettu osa-alue yhteiskunnasta (poliittinen rationalisaatio) pyritään saamaan konkreettiseksi toisenlaiseksi. Nämä teknologiat tekevät asioista vakaita, toistettavissa ja yhdistettävissä olevia. Ne luovat siis eräänlaisia stabiileja tiedon tiloja (Saari 2012, 55). Kun esimerkiksi poliittista interventiota toteutettaessa havaitaan ongelmia, ovat nämä usein lähtökohdiltaan epämääräisiä ja laajoja. Todettaessa että tämä tai tuo sosiaalisen elämän osa-alue ei niin sanotusti toimi, on tämä problematisoitu osa-alue tehtävä vakaaksi ja sel-laiseksi, että sitä voidaan johdonmukaisesti hallita.

Poliittisen rationaliteetin ja hallinnan teknologian lisäksi eetoksen käsite on tärkeä tutkimukseni kannalta. Eetos on yksinkertaisimmillaan jotakin asiaa tai ilmiötä koskevien ajattelutapojen kokonaisuus, joka yleisenä järkenä ja moraalina pyrkii ohjaamaan ihmisten toimintaa ja heidän valintojaan (Pyykkönen 2014, 8). Eetos viittaa siihen, millainen sisältö esimerkiksi yrittäjyydelle ja yrittäjyyskasvatukselle annetaan sekä millaisia pyrkimyksiä sen toteuttamiseksi edellytetään kussakin historiallis-yhteiskunnallisessa kontekstissa. Käsitteellä ei kuitenkaan pyritä kuvaamaan historiallista jatkuvuutta, vaan pikemminkin korostamaan siinä tapahtuneita murroksia: osoittamaan, että kussakin ajassa esiintyvä eetos voisi yhtä hyvin olla toisenlainen. (Liukko 2005, 13.)

Eetos voidaan myös ymmärtää diskurssijärjestyksenä. Tällöin käsitteessä korostuu moraalisen toimijuuden lisäksi kielen merkitys sosiaalisen ja yhteiskunnallisen ilmapiiriin muodostumisessa. Jokaista diskurssijärjestyksestä toisiinsa kytkeytyvien diskurssien kokonaisrakennelma. Eetoksen käsitteen näkökulmasta tärkeintä on huomio siitä, että kutakin rakennelmaa hallitsee usein yksi vallitseva diskurssi. Vallitseva diskurssi – kuten esimerkiksi yrittäjyyttä painottava eetos – ei ainoastaan kuvaa vallitsevaa yhteiskunnallis-taloudellisesta ilmapiiriä, vaan myös oikeuttaa sitä. Näin se osaltaan kertoo aina aikansa moraalikäsitteistä, esimerkiksi siitä millainen on hyvä yhteiskunnallinen toimija tai kansalainen. (Kulovaara 2014, 117.)

Luultavasti tunnetuin tutkimus tämänkaltaisesta lähestymistavasta on Max Weberin teos *Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki*. Teoksen lähtökohtana oli tutkia kuinka uskonto laajemmin vaikuttaa ihmisen käyttäytymiseen ja ajatteluun, mutta kirjan ytimeksi muodostui lopulta kysymys siitä, kuinka länsimainen kapitalismi toimii

ja millainen rationaliteetti sen takana on. Tutkimuksessaan Weber tarkastelee erityisesti sitä, kuinka lähtökohtaisesti kapitalismille ja markkinataloudelle ulkoiset ajattelutavat ovat vaikuttaneet tämän rationaliteetin muodostumiseen.

Teoksen pääargumentti on, että modernin länsimaisen kapitalismin juuret ja rationaliteetti ovat protestanttisessa etiikassa. Tästä näkökulmasta käsin voidaan ajatella, ettei moderni kapitalismi olisi voinut koskaan syntyä täysin omalla painollaan, vaan sen kehittymiseen vaikutti ratkaisevasti tietynlainen moraalisen toimijuuden tapa, talouseetos, jota Weber nimittää kapitalismin hengeksi. Keskeistä on, että Weberin tutkimusorientaatiota ohjasi tapa analysoida, ei niinkään sitä mitä uskonpuhdistajat varsinaisesti sanoivat tai kirjoittivat, vaan kuinka ihmiset omaksuivat heidän ajatuksensa ja kuinka ne levisivät uusille alueille, kuten modernin kapitalismin rationaliteettiin. Näin Weberin tutkimus edustaa osuvasti sitä, mihin myös tässä tutkimuksessa eetosella ja sen kartoittamisella viitataan. (Weber 1980.)

Eetosta voidaan lähestyä myös Foucault'n ajattelun kolmen kiinnepohdan yhteenliittymänä. Ensimmäisenä "poliittinen ulottuvuus", jota esimerkiksi hallintamentaliteetin käsite edustaa. Tämä koostuu strategioista, järjelyn tavoista ja tekniikoista, jotka ovat aina kullekin aikakaudelle ominaisia. Toisena "institutionaalinen kokonaisuus". Instituutiot kuten vankilat, sairaalat tai vaikka koulut toteuttavat hallintamentaliteetin mukaista järjelyä tiettyjen ihmisteknologien, kuten vaikkapa tietynlaisen pedagogiikan kautta. Kolmantena eettinen ulottuvuus, joka koostuu niistä tavoista ja keinoista, joilla ihmiset työstävät itseään hallintamentaliteettiin sisältyvän järjelyn kautta. (Rose 1998, 152.) Näiden osa-alueiden myötä yhteiskunnalliset ongelmat kehystyvät tietynlaisiksi, niihin aletaan odottaa samankaltaisia ratkaisuja, tietynlaisia konkreettisia toimenpiteitä ja ne tuottavat tietynlaista ihmiskuvaa.

3.2 Käännösten ja artefaktien politiikka

Tässä luvussa palaan "toimijaverkkoteorian" (Actor-network theory) ajatuksiin politiikasta ja poliittisesta hallinnasta käännöksen prosesseina, joihin osallistuvat myös monet materiaaliset toimijat, kuten mittaristot ja indikaattorit. Toimijaverkkoteoria on muodostunut entistä enemmän käytetyksi analyysin välineeksi myös koulutuspolitiikan tutkimuksen kentällä. Sen avulla on tarkasteltu esimerkiksi koulutuspolitiikan skaalautuvuutta (Saari 2012) ja opetussuunnitelmien kykyä liittää toisiinsa mitä moninaisempia toimijoita ja intressejä (Carrol 2018). Laajemmin toimijaverkkoteorian

voidaan nähdä paikantuvan yhteiskuntatieteellisessä tutkimuksessa tapahtuneeseen sosiomateriaaliseen käänteeseen. Termillä viitataan laveasti näkemykseen, joka haastaa kahtiajaon sosiaalisen ja materiaalisen tai inhimillisen ja ei-inhimillisen välillä. Näkemyksessä korostetaan, että sosiaalinen merkityksellistyy aina suhteessa materiaaliin, ja päinvastoin.

Toimijaverkkoteoria ei ole yhtenäinen tai selkeä kokonaisuus, eikä usean sen edustajan mukaan myöskään varsinaisesti edes teoria, tai ainakaan tarkoitettu sel-laiseksi. John Law kutsuukin toimijaverkkoteoriaa heterogeeniseksi joukoksi materiaalis-semioottisia työkaluja ja analyysin välineitä, jotka lähestyvät sosiaalista maailmaa jatkuvasti muuttavana suhteiden ja käännosten sommitelmana. Hänen mukaansa toimijaverkkoteoria ei ole abstrakti teoria, vaan perustuu yksittäisiin empiirisiin tapaus-tutkimuksiin. Se ei pyri selittämään ilmiöitä teorian pohjalta, vaan jäljittämään ja analysoimaan niitä toimenpiteitä, joiden kautta ilmiöt rakentuvat. Toimijaverkkoteoria analyysin välineenä ei myöskään yritä selittää miksi tämä tai tuo asia tapahtuu, vaan pyrkii pikemminkin kuvaamaan, kuinka ja miten analyysin kohteena oleva ilmiö on rakentunut ja tullut osaksi muita ilmiöitä. (Law 2007, 2.)

Toimijaverkkoteorian kenties tunnetuimman edustajan Bruno Latourin työtä onkin nimitetty empiiriseksi filosofiaksi. Nimityksen taustalla on kaksi keskeistä huomiota. Ensinnäkin ilmiöitä ei voida lähestyä ennalta annetuilla käsitteillä. On pikemminkin seurattava toimijoita, heidän toimintaansa sekä niitä yhteenkietoutumisia joi-hin nämä johtavat. Latourin mukaan emme siis voi koskaan ennalta sanoa mikä käsite on relevantti selittäessä mitään tilannetta. Käsitteet ovat tässä mielessä pikemminkin empiirisen tutkimuksen lopputulos, eivät lähtökohta. Toisekseen Latour käsittelee työssään isoja filosofia kysymyksiä, mutta aina tapauskohtaisesti erityisten aineistojen kautta. Siksi asiat ovat Latourille aina suhteita ja asianhaaroja. Ennalta asetetut käsitteet tai lopputulokset eivät voi olla tutkimuksen lähtökohtia, vaan tutkimus on aloitettava ikään kuin keskeltä. Juuri tässä mielessä hänen ajattelunsa ja työnsä lähtökohta on hyvin samankaltainen kuin Foucault'lla ja muilla hallinnan analytiikan teo-reetikoilla. (Lehtonen 2015, 116–117.)

Tutkimukseni kannalta keskeinen osa toimijaverkkoteoriaa ovat käännoksen prosessit ja niihin sisältyvä käsitys poliittisesta hallinnasta. Käännös tapahtuu, kun toimijat toteuttavat heille asetetun tai heidän itse asettamassa tavoitteen: kun asiat ja niiden väliset suhteet muuttuvat tiettyjen voimien johdosta toisenlaisiksi. Käännös viittaa terminä kahtaalle. Perinteisessä mielessä verbi “kääntää” tarkoittaa kahden sanan tekemistä toisiaan vastaaviksi. Koska nämä termit eivät lopulta voi koskaan olla täysin toisiaan vastaavia, käännös viittaa myös samanaikaisesti siirtämiseen. (Law 2007, 5.) Kuten Lehtonen (2015, 117) kirjoittaa, “kahta asiaa yhdistävä välitys on aina

myös käännös: dynaaminen ja muutosta tuottava linkki, ei koskaan neutraali välikappale, joka jättäisi yhdistämiensä asiat koskemattomiksi”.

Käännöksen prosessin myötä toimijat pyrkivät määrittelemään toisten toimijoiden asemaa ja rooleja. Luultavasti tunnetuin kuvaus käännöksen prosesseista on löydettävissä Michel Callonin vuonna 1986 julkaistusta esseestä “Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of the St. Brieuc Bay”. Esseessä Callon kuvaa käännöksen prosessia neljän eri vaiheen kautta:

1. Ensimmäisenä vaiheena Callon mainitsee *käsi kirjoituksen luomisen*, jonka avulla jokin toimija tai toimijoiden joukko pyrkii problematisoimaan jonkin osan sosiaalisesta maailmasta. Tässä vaiheessa esimerkiksi koulutuspoliittinen toimija pyrkii osoittamaan, että jokin koulutusjärjestelmän osa-alue ei menesty riittävän hyvin indikaattoreiden valossa.
2. Toista vaihetta hän kutsuu *houkutteluksi* tai *kiinnostuksen herättämiseksi*. Tässä kohdin toimija tai toimijoiden joukko pyrkii herättämään käännöksen kohteena olevien toimijoiden kiinnostuksen problematisoinnin edellyttämällä tavalla. Mikäli esimerkiksi problematisoinnin kautta on pyritty osoittamaan jonkin koulutuspoliittisen alueen ongelmallisuus, niin tässä vaiheessa muutoksen kohteena olevat – esimerkiksi opettajat – pyritään saamaan ymmärtämään subjektiposition, jossa he jakavat tämän huolen sekä ymmärtävät itsensä osana tätä ongelmanasettelua.
3. Kolmatta vaihetta voidaan kutsua termillä *enrolment*. Tämä vaihe on tulos siitä ensimmäisen kahden vaiheen onnistumisesta. Tässä vaiheessa toimijat ovat omaksuneet problematisoinnin mukaisen subjektiposition itselleen. Edellisiä esimerkkejä hyödyntäen, tässä vaiheessa esimerkiksi opettajat alkavat kokemaan tärkeäksi toteuttaa työssään esimerkiksi jotakin koulutuspoliittista interventiota, kuten yrittäjäyyskasvatusta.
4. Neljäs vaihe taas on nimeltään *mobilisaatio*. Tässä vaiheessa käännöksen prosessin aloittanut toimija tai toimijoiden joukko on saanut itselleen legitimitetin puhua ja toimia prosessin kohteina olevien puolesta.

Käännöksen prosessit eivät ole koskaan puhtaan neutraaleja, sillä niissä pyritään aina saamaan käännöksen kohteet liikkeelle lainaamalla muiden voimaa. Käännöksen prosessit perustuvat aina jossain määrin myös sosiaalisen maailman rajaamiseen, ja näin niissä väistämättä suljetaan ulos muita mahdollisia tapoja ymmärtää sosiaalista maailmaa ja siinä esiintyvien ongelmien luonnetta. (Kaisto 2010.) Vaikka prosessin loppuvaiheessa jokin ongelma, kuten kansallisen kilpailukyvyyn turvaaminen koulutuspoliittisen intervention kautta, saattaa vaikuttaa selkeältä, johdonmukaiselta tai

jopa välttämättömältä, on se aina erilaisten voimien ja toimijoiden toiminnan ja yhteenliittymien lopputulos. Tutkimuksen tehtävä on analysoida näitä prosesseja itsensänselvinä miellettyjen ilmiöiden taustalla.

Käännöksen prosessien kautta voidaan myös ymmärtää millainen käsitys poliittisesta hallinnasta ja vallasta toimijaverkkoteorian perinteeseen sisältyy. Tähän kysymykseen Latour keskittyy erityisesti artikkelissaan “The Powers of Association”. Artikkelialkaa seuraavalla paradoksilla. Kun toimijalla yksinkertaisesti *on* valtaa, mitään ei sinänsä tapahdu ja tässä mielessä hän on *voimaton*. Toisaalta taas kun tämä toimija luovuttaa *omaamansa* valtaa, muut ovat heitä, jotka *toimivat*. Paradoksin kautta voidaan ymmärtää, ettei valtaa voida ajatella sellaiseksi, mitä jokin toimija yksioikoisesti omistaisi ja kohdistaisi muihin toimijoihin. Valta on pikemminkin seuraus käännöksen prosessin myötä tapahtuneesta asioiden ketjusta, ei niinkään syy tälle ketjulle. Tutkimuksen on tästä syystä kohdistuttava ilmiöiden syntyprosessin seuraamiseen ja tämän prosessin seurauksiin. (Latour 1986.)

Käännöksen prosessin kuluessa syntyy uudenlainen toimijoiden sommitelma, jota toimijaverkkoteoriassa kutsutaan kollektiiviksi. Kollektiivi voidaan määritellä eräänlaiseksi vuorovaikutusverkostoksi, joka näyttäytyy ja vaikuttaa yhtenäiseltä sekä eheältä toimijalta. Kyse ei näin ole perinteisesti ajateltuna verkostosta, vaan monimuotoisesta toimijoiden joukosta, joka on jatkuvasti muuttumisen tilassa tai vähintään altis muutoksille. Voidaankin ajatella, että kunkin kollektiivin olemassaolo ja näennäinen eheys paljastuu vasta silloin kuin jokin menee pieleen tai kun tämän kollektiivin toimintaa koetellaan. Kollektiivi ei nimittäin pelkästään yhdistä asioita toisiinsa, sillä sen luomat välitykset vaikuttavat osaltaan siihen, miten mielellämme sosiaalisen maailman. (Lehtonen 2015; Callon 1986.)

Kollektiivi ei ole ainoastaan inhimillisten toimijoiden välinen verkosto, vaan sen ylläpitämiseen osallistuu myös ei-materiaalisia toimijoita. Tätä kutsutaan toimijaverkkoteoriassa “symmetria” -periaatteeksi, jonka mukaan sosiaalista maailmaa ja esimerkiksi yhteiskuntaa tulisi lähestyä moniaineksisena materiaalien ja ei-materiaalien suhteiden joukkona. Periaatteen mukaan toimija voi yhtä hyvin olla yksilö, kuin esimerkiksi perinteisesti passiiviseksi ajateltu asia kuten liitutaulu. (Latour 2006.) Toimijaverkkoteorian kiinnostus materiaalisuuksia kohtaan luo mahdollisuuksia tarkastella esimerkiksi yhteiskunnallisia ilmiöitä, kuten koulutuspoliittista interventiota prosessina, jonka toteuttamisessa esimerkiksi mittaristot ja indikaattorit ovat keskeisessä roolissa.

Nämä materiaaliset toimijat eivät vain yksiselitteisesti kuvaa sosiaalista todellisuutta, vaan osallistuvat aktiivisesti sen rakentamiseen. Tämä ei kuitenkaan tarkoita sitä, että esimerkiksi laitteet tai mittaristot olisivat ulottumattomissamme; päinvastoin

ihmisinä me toimimme aina yhdessä niiden kanssa. Näin toimijaverkkoteoria haastaa yhteiskunta- ja sosiaalitieteissä perinteisesti vallitsevan näkemyksen, jonka mukaan ihmisten välisiä yhteyksiä ylläpitävät asiat, kuten viestintävälineet, tilastot tai mittaritot olisivat toissijaisia suhteessa sosiaaliseen. Toimijaverkkoteoriassa nämä materiaaliset toimijat pikemminkin nostetaan aktiivisiksi ja samalle tasolle muiden elementtien kanssa. (Lehtonen 2015, 188.)

Näitä toimijoita voidaan kutsua myös rajakohteiksi: objekteiksi, jotka toimivat useissa eri konteksteissa ja käyttötarkoituksissa, ja jotka mahdollistavat kommunikation esimerkiksi koululuokan ja ylikansallisten koulutuspoliittisten linjausten välillä. Ne mahdollistavat hallinnan etäältä tehden tietystä sosiaalisen todellisuuden osasta rajatun ja näkyvän. Ne sekä politisoivat että epäpolitisioivat: rajaavat osan sosiaalista todellisuutta tietynlaiseksi, mutta niiden toiminta mielletään objektiiviseksi asiantilojen kuvaamiseksi. (Saari 2011,72.)

Materiaaliset toimijat ovat ikään kuin “mustia laatikoita”, eräänlaisia ennalta annettuja asioita, joista tiedämme vain niiden lopputuloksen, mutta emme niiden toimintatapoja tai esimerkiksi poliittisia käyttöyhteyksiä. Siksi emme aina osaa kiinnittää huomiota näiden toimijoiden aktiiviseen rooliin esimerkiksi poliittisten interventioiden toteutumisessa. Näitä toimijoita tuleekin koetella kriittisen tutkimuksen avulla, sillä usein niiden toiminta on onnistuttu vakauttamaan ja tekemään huomaamattomiksi. (Lehtonen 2015, 118.)

3.3 Näkökulman tarkennus

Olen edellä käsitellyt kahta tutkimusperinnettä, hallinnan analytiikka sekä toimijaverkkoteoriaa, jotka muodostavat tutkimukseni teoreettis-metodologiset lähtökohdat. Tutkimukseni kannalta näiden kahden tutkimusperinteen tärkeimpänä yhdistävänä tekijänä voidaan pitää niiden jakamaa käsitystä poliittisiin interventioihin liittyvästä hallinnasta.

Molemmissa näkökulmissa painotetaan hyvin samankaltaisia asioita, ja ennen kaikkea samankaltaisia logiikoita. Poliittinen hallinta tai poliittisen interventioiden toteuttaminen ei palaudu mihinkään staattiseen lähtöpisteeseen tai yhtenäiseen toimijoiden joukkoon. Yrittäjäyyskasvatus ei esimerkiksi ole syntynyt minkään tietyn poliittisen puolueen toimesta, vaan verkostossa, johon osallistuu heterogeeninen joukko toimijoita. Poliittisten interventioiden toteuttaminen ei kummankaan näkökulman

valossa ole myöskään koskaan pakottavaa. Esimerkiksi yrittäjyyskasvatus ei kiellä yksilön autonomiaa, vaan pikemminkin korostaa jokaisen yksilön sisältä löytyvää potentiaalia. Sen päämääränä ei ole passivoida yksilöä, vaan pikemminkin saada hänet aktiivisemmaksi.

Toisekseen molempia ajattelijoita yhdistää enemmän tai vähemmän kiinnostus ajattelun ja poliittisten käytänteiden materiaalisuuteen. Foucault’lle ja hallinnan analytikoille materiaalisuus näyttäytyy paitsi esimerkiksi tilan poliittisuuden analyysina, myös esimerkiksi kuvaamina intellektuaalisina teknologioina. Poliittisen rationaliteetit ja niiden luoman diskurssijärjestykset eivät ainoastaan kuvaa tekstillisesti yhteiskuntaa, vaan osallistuvat aktiivisesti myös sen luomiseen.

Toimijaverkkoteoriassa materiaalisuuksien roolin painottaminen on eksplisiittisemmin läsnä. Siihen sisältyvän symmetria-periaatteen mukaisesti inhimillisiä ja ei-inhimillisiä asioita tulisi käsitellä samalla tasolla. Jos analysoimme esimerkiksi poliittista toimijuutta, periaatteen mukaan meidän tulisi antaa lähtökohtaisesti esimerkiksi mittaristolle yhtä merkittävä rooli kuin poliittista interventiota suunnittelevalla virkamiehelle. Näin toimijaverkkoteorian voidaan nähdä täydentävän hallinnan analytiikan painottamia intellektuaalisia teknologioita.

4 TUTKIMUSTAVOITE- JA KYSYMYKSET

Tutkimukseni laajempi ongelmakenttä muodostuu sen pohtimisesta, miksi ja miten yrittäjyyden edistämisestä muodostui Suomessa ja suurimmassa osassa Euroopan maita keskeinen tehtävä kaikilla koulutusasteilla viimeistään 2000-luvun alusta eteenpäin. Minkä takia ja miten juuri yrittäjyydestä muodostui esikuva jokaiselle kansalaiselle? Millaisia toimia yrittäjyyskasvatuksen toteuttamiseksi nähtiin tarpeelliseksi tehdä? Ongelmakenttä muodostui ja rajautui suhteessa aiempaan yrittäjyyskasvatusta koskevaan kriittiseen tutkimus- ja puheavaruuteen. Ongelmakenttää on kyllä ansiokkaasti sivuttu aiemmissa tutkimuksissa, mutta nähdäkseni kokonaisvaltaista analyysia ei oltu tehty yrittäjyyskasvatuksen taustalla vaikuttavista ajattelumalleista ja poliittisista rationaliteeteista, sen historiallisesta taustasta ja niistä järkeilyn tavoista, jotka saivat kansalliset poliittiset toimijat antamaan yrittäjyyskasvatukselle niin merkittävän aseman.

Tämä laajempi tutkimusongelma tiivistyy kolmeen tarkempaan osakysymykseen. Nämä kysymykset läpäisevät väitöskirjan osatutkimusten tulokset.

1. Millainen rationaliteetti ja eetos vaikuttivat yrittäjyyskasvatukseen liittyvän politiikan taustalla?
2. Millaiset episteemis-ontologiset järkeilyn tavat ja tiedontuotannolliset tekniikat vaikuttivat yrittäjyyskasvatuksen toteuttamiseen yhteiskunta- ja koulutuspoliittisena interventiona?
3. Millaisia normatiivisia odotuksia yrittäjyyskasvatukseen liittyvä eetos ja politiikka asettavat sille, miten ymmärrämme kansalaisuuden?

Ensimmäisen kysymyksen taustalla on huomio siitä, että kulloisenkin poliittisen intervention, tässä tapauksessa yrittäjyyskasvatuksen taustalla on aina tietynlainen tapa nimetä ongelmia ja ratkaisuja, joihin kulloisellakin interventiolla pyritään. Tähän viitataan poliittisen rationaliteetin käsitteellä. Kunkin poliittisen intervention taustalla vaikuttaa paitsi rationaliteetti, myös tietynlainen eetos, joka usein resonoi vallitsevien yhteiskunnallisten arvojen kanssa. Kunkin asian tai ilmiön taustalla oleva eetos on myös usein peräisin joltain toiselta yhteiskunnan tai sosiaalisen elämän osa-alueelta.

Ensimmäisen kysymyksen kartoittamiseen keskityn erityisesti tutkimukseni osajulkaisuissa “Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta”, “Zen and the art of everything”: Governing spirituality in entrepreneurship education” ja “Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos”.

Toisen kysymyksen muotoutumiseen vaikuttivat huomiot siitä, että koulutuspoliittisten interventioiden taustalla on paitsi virkamiehiä, opettajia ja oppilaita, myös useita materiaalisia toimijoita sekä julkilauseuttujen tavoitteiden taustalla olevia episteemis-ontologioita järkeilyn tapoja. Molemmat näistä ovat keskeisiä – tosin julkilauseuttamattomia – minkä tahansa poliittisen intervention taustalla vaikuttavia tekijöitä. Yrittäjyyskasvatuksen toteutumiseen liittyviä episteemis-ontologioita järkeilyn tapoja ja materiaalisia toimijoita käsittelem erityisesti tutkimuksen osajulkaisuissa “Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta” ja “Opeta, Mittaa, Kehitä: Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo hallinnallisena artefaktina”.

Kolmannen tutkimuskysymyksen taustalla on huomio kansalaisuuden normatiivisesta ja poliittisesta luonteesta. Kansalaisuus on paitsi yksilön juridinen positio, myös aina rajanvetoa suhteessa siihen, millainen toimija on toivottava osana häntä ympäröivää poliittista yhteisöä. Etenkin suomalaisessa kontekstissa yrittäjyyskasvatus yhdistyi 2000-luvulla voimakkaasti kansalaiskasvatuksen kanssa. Alettiin puhua aktiivisesta ja yrittäjämäisestä kansalaisesta. Toinen tutkimuskysymykseni koskeekin sitä, miten yrittäjämäisestä kansalaisesta puhuttiin Suomessa tuolloin sekä millaisia normatiivisia odotuksia yrittäjämäiselle kansalaiselle annettiin? Tähän kysymykseen keskityn erityisesti tutkimukseni osajulkaisuissa “Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta” sekä “Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos”.

Nämä kolme tutkimuskysymystä leikkaavat toinen toisensa ja niihin vastaaminen tuottaa uutta ja systemaattista tietoa siitä, millainen koulutus- ja yhteiskuntapoliittinen interventio yrittäjyyskasvatus on ollut 2000-luvun Suomessa sekä millaisia ajattelutapoja sekä intellektuaalisia- ja materiaalisia teknologioita siihen liittyi.

5 TUTKIMUSARTIKKELEIDEN ESITTELY

Tutkimus koostuu viidestä tutkimusartikkelista, johdannosta ja yhteenveto-osasta. Artikkelit on kirjoitettu vuosien 2014–2019 aikana. Artikkelit on julkaistu tieteellisissä aikakauslehdissä *Kansalaisyhteiskunta*, *Aikuiskasvatus*, *Ephemera* ja *Kasvatus & Aika* ja *Sosiologia*. Artikkelit ovat aineistoiltaan ja analyysintavoiltaan tarkoituksellisesti toisistaan poikkeavia. Osassa niistä korostuu hyvinkin seikkaperäinen empiirinen analyysi. Osa artikkeleista on taas selvemmin käsitteellisiä-teoreettisia avauksia. Tästä syystä myös seuraavien alalukujen tapa kertoa artikkeleista eroaa toisistaan.

5.1 Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta

Väitöskirjan ensimmäisessä artikkelissa käsitellään yrittäjyyskasvatuksen taustalla vaikuttavia episteemis-ontologisia näkemyksiä, uskomuksia ja ajattelutapoja. Artikkelit on julkaistu *Kasvatus & Aika* -lehden 1/2019 numerossa.

Aineistona artikkelissa käytetään Euroopan komission ja kansallisten koulutuspoliittisten toimijoiden laatimia dokumentteja, toimenpidesuosituksia, linjauksia ja tutkimuksia yrittäjyyskasvatukseen ja sen toteutumiseen liittyen. Ajallisesti artikkeli paikantuu vuosiin 2013–2019, jolloin sekä kansallisella että Euroopan tasolla tehtiin merkittävimmät toimet yrittäjyyskasvatuksen edistämiseksi.

Politiikkadokumentteihin liittyy aina tietynlainen puhetapa ja tietynlainen poliittisen argumentaation muoto. Dokumentit ovat usein tarkoituksellisen laveita ja ne liikkuvat hyvin abstraktilla tasolla. Voidaan sanoa, että ne ovat jopa harkitun epämääräisiä, sillä liian kapea argumentti rajoittaa aina poliittisten toimijuuksien toimialaa. Mitä abstraktimpi ja laveampi argumentti taas on, sen suuremmalla todennäköisyydellä isompi joukko ihmisiä hyväksyy sen.

Kriittisen tutkimuksen, kuten tämän artikkelin, tarkoitus on päästä näiden lausuminen taakse sekä analysoida niitä kokonaisvaltaisesti suhteessa toisiinsa ja suhteessa

laajempaan yhteiskunnallis-historialliseen viitekehykseen. Tällainen analyysi politiikkadokumentteja kohtaan on tärkeää siksi, että näissä dokumenteissa identifioidaan ja tehdään näkyväksi koulutuspoliittisia haasteita sekä tuodaan esille uudenlaisia käsitteitä ja poliittisten interventioiden kohteita. Näin niihin sisältyy aina myös erilaisia tosiasiaväitteitä siitä millainen sosiaalinen maailma, millaiset ovat relevantteja yhteiskunnallisia haasteita tai mihin suuntaan kullakin poliittisella interventiolla yhteiskuntaa pyritään kehittämään.

Toinen keskeinen huomio artikkelin taustalla on ylikansallisten organisaatioiden kasvaneesta roolista kansallisen tason koulutuspoliittisten toimien määrittelyssä ja ohjaamisessa. Erityisen selväksi ilmiö on muodostunut juuri yrittäjyyskasvatuksen kohdalla. Kuten artikkelissa osoitetaan, yrittäjyyskasvatukseen liittyvien ylikansallisten politiikkadokumenttien sisältö siirtyi kansallisen tason koulutuspoliittisiin dokumentteihin lähes sellaisenaan. Kyse ei kuitenkaan ole siitä, että ylikansallisilla organisaatioilla olisi suoraa tai pakottavaa valtaa kansallisia koulutuspoliittisia toimijoita kohtaan. Voidaan puhua pikemminkin pehmeästä hallinnasta ja suostuttelevasta vallankäytöstä. Erilaiset indikaattorit, mittaristot ja niin kutsutut ”hyvät käytännöt” ovat hyviä esimerkkejä siitä, kuinka koulutuspoliittisia näkemyksiä pyritään standardisoimaan esimerkiksi Euroopan tasolla.

Näiden käytäntöjen lisäksi myös ajatukset, olettamukset, uskomukset ja tosiasiaväitteet ovat keino, jolla Euroopan tasolla tehty linjaus tai suositus saadaan käännettyä kansallisen politiikan kannalta tärkeältä suotuisaksi. Tosiasiaväitteet, kuten ”maailma muuttuu jatkuvasti” ja ”siihen on löydettävä keinoja sopeutua”, kätkevät näennäisen ilmeisyytensä taakse kuitenkin vahvoja ontologisia näkemyksiä sosiaalisen maailman ja yhteiskuntien luonteesta. Sen lisäksi nämä väitteet ovat helposti ikään kuin jokaisen hyväksyttävissä. Siksi ne ovat tehokas tapa myös standardisoida koulutuspoliittisia näkemyksiä. Näitä tosiasiaväitteitä ja niiden taustalla piileviä episteemis-ontologisia näkemyksiä analysoidaan tässä väitöskirjan ensimmäisessä osajulkaisussa.

Artikkelin johtopäätökset voidaan jakaa kolmeen osaan. Poliittisten toimijoiden mukaan perustava ontologinen näkökulma sille, että yrittäjyyskasvatusta oli syytä edistää myös Suomessa kaikilla kouluasteilla, oli sosiaalisen maailman ja yhteiskunnan jatkuva muutos ja turbulenssi, johon voitiin vain reagoida ja sopeutua. Vaikka on epäilemättä faktisesti totta, että maailma muuttuu entistä intensiivisemmin, toimivat nämä näkemykset myös tosiasiaväiteinä, joiden avulla yrittäjyyskasvatuksen poliittinen relevanssi voitiin legitimoida. Ne ovat ilmentymiä myös aikaamme kuvavasta evolutiivisesta yhteiskuntanäkemyksestä, jossa korostuu epäily siitä, ettei poliittisilla toimijoilla ole varsinaisesti kykyä vaikuttaa yhteiskunnallisten muutosten suuntiin, muuten kuin löytämällä keinoja sopeutua niihin. Toisaalta tämä

sopeutumispuhe yhdistyi artikkelin aineistossa ristiriitaisesti niin sanottuun modernisaatiohypoteesiin, jonka mukaisesti kulloisenkin poliittisen intervention nähdään väistämättä kehittävän yhteiskuntaa parempaan suuntaan.

Toisekseen koulutuspoliittiset toimijat yrittäjyyskasvatuksen taustalla pyrkivät argumentoimaan, että yrittäjyyden edistäminen yhteiskunnassa on jokaisen ihmisen asia. Näin asia saatiin vaikuttamaan siltä, että ongelmien – tässä tapauksessa maailman jatkuvan muutoksen – edessä ollaan ikään kuin samassa veneessä. Aineistossa painotettiin, että ongelma on lopulta yksilöiden asenteissa. Ongelma voitaisiin taas korjata muuttamalla yrittäjyyskasvatuksen kautta näitä asenteita otollisemmiksi yrittäjyyden edistämisen näkökulmasta.

Millainen sitten on oikea ja otollinen asenne yrittäjyyteen? Aineiston valossa vastaus voidaan tiivistää siten, että lähes kaikki sellaiset piirteet, joita on totuttu pitämään hyvän ihmisen tunnusmerkkeinä: aktiivisuus, joustavuus, luovuus ja kyky kantaa vastuuta itsestään. Yrittäjämäisestä yksilöstä puhutaan kuitenkin myös jännitteiseen sävyyn: aktiivisena mutta adaptiivisena sopeutujana, jolta odotetaan lähes loputonta potentiaalia. Esitän artikkelissa, että tätä jännitteisyyttä kuvaa eräänlainen “ultra-subjektivoitumisen” prosessi, jossa ei enää ole kyse yksiselitteisesti vakaasta itsensä hylitsemisestä ja ohjaamisesta, vaan metatasolla tapahtuvasta itsehallinnasta, jota kuvaa jatkuva tasapainoilu jatkuvasti muuttuvassa maailmassa.

Kun toimijat pyrkivät saamaan tämän tai tuon poliittisen intervention yleisesti hyväksyttäväksi ja legitimoimaan sen, vetoavat he usein itsestään selviin ja “ikivanhoihin ideaaleihin”, kuten lapsikeskeisyyteen tai kestäväyyteen. Ongelma ei ole niinkään näiden käsitteiden ja ideaalien sisältö, vaan se, että nämä käsitteet voivat toimia lähes minkä tahansa toiminnan oikeuttajina – eikä näiden käsitteiden käytön seurauksia voida koskaan ennalta arvioida. Artikkelin aineistossa nousi useita tällaisia ideaaleja esille. Ensinnäkin vaikka yrittäjyyskasvatuksella pyrittiin laajoihin makrotaloudellisiin tavoitteisiin, kuten uusien työpaikkojen luomiseen ja kilpailukyyn turvaamiseen, tavoiteltiin sillä myös esimerkiksi yksilön henkilökohtaisen potentiaalın vapauttamista, itsensä toteuttamista ja elinikäistä oppimista. Yrittäjyyskasvatuksen nähtiin myös lisäävän demokratiaan kasvattamista. Kaikki nämä ovat osuvia esimerkkejä ideaaleista, jotka ovat helposti lähes kenen tahansa hyväksyttävissä. Näin ne kuvaavat myös hyvin poliittista argumentaatiota, joka on tarkoituksellisen laavaa, ja jolla voidaan perustella mitä erilaisempia asioita.

Laajemmin artikkelin johtopäätöksistä voidaan tehdä samankaltainen päätelmä kuin Frank Furedi (2009) on tehnyt kirjassaan “Wasted: Why Education Isn’t Educating”: koulutukselle on annettu ihmeen kaltainen rooli mitä monimutkaisempien yhteiskunnallisten ongelmien ratkaisemisessa. Koulutus, kuten esimerkiksi

yrittäjyyskasvatus on alettu mieltää keskeiseksi osaksi paitsi koko Euroopan kilpailukyvyyn lisäämistä, myös sosiaalista kehittymistä ja ihmisten elämänlaadun parantamista. Näiden huomioiden pohjalta yrittäjyyskasvatusta voidaan pitää eräänlaisena toivekuvana: poliittisena interventiona, joka on levinnyt sen alkuperäisestä rajatusta ympäristöstä koskemaan lähes kaikkia osa-alueita. Samalla artikkelin analyysi osoittaa, kuinka ylikansallinen koulutuspoliittinen diskurssi kykenee leviämään useaan eri kohteeseen, käyttäen silti samankaltaista, yhteisesti hyväksyttävää kieltä sekä yleisesti hyväksyttäviä episteemis-ontologisia näkemyksiä ja argumentaation muotoja.

5.2 Yrittäjyyskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta

Väitöskirjan toinen artikkeli “Yrittäjyyskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta” on julkaistu *Kansalaisyhteiskunta* -lehden “Kansalaiskasvatus” -teemanumerossa vuoden 2014 syksyllä.

Luonteeltaan artikkeli on käsitteellis-teoreettinen valotus yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen ordoliberalistisiin tendensseihin. Artikkelissa analysoidaan kansalaiskasvatukseen kytketyn yrittäjyyskasvatuksen uusliberalistisia tendenssejä ordoliberalistisen perinteen näkökulmasta, etenkin sen erään keskeisimmän edustajan Wilhelm Röpken sosiologis-taloudellisesta ajattelun näkökulmasta. Artikkelissa esitetään, että ordoliberalismin perinne tarjoaa tärkeän käsitteellisen näkökulman, jonka avulla on mahdollista ylittää useissa aiemmissä tutkimuksissa ilmenevä vastakkainasettelu siitä, onko yrittäjyys- ja kansalaiskasvatus nykyisessä muodossaan uusliberalistinen poliittinen interventio, ja jos on, niin missä määrin.

Artikkelin taustalla on hypoteesi siitä, että analyysit, joissa on sinänsä terävästi analysoitu sekä puolustettu yrittäjyyskasvatusta osana hyvinvointivaltiodiskursssia ja demokraattista kansalaiskasvatusta, eivät ole riittävästi ottaneet huomioon ordoliberalismille tyypillistä sosiologis-taloudellista järkeilyä muokata koko yhteiskuntaruumiista kilpailun ja tehokkaiden markkinamekanismien kenttä. Ordoliberalismin näkökulmasta nämä markkinamekanismit ja koko yhteiskunnan kattava yrittäjyyden eetos eivät ole koskaan luonnollisia tai valtiollisista interventioista erillisiä. Ne ovat luotava poliittisten interventioiden, kuten yrittäjyyskasvatuksen avulla.

Uusliberalismi on terminä hyvin lavea, eikä aina ole selvyyttä, mihin sillä kulloinkin viitataan. Tämä artikkeli täsmentää tätä terminologista sekavuutta, ja ehdottaa,

että yrittäjyyskasvatuksen yhteiskuntapoliittisen luonteen ymmärtämiseksi on syytä palata ordoliberalismin perinteeseen sisältyvään sosiologis-eettiseen ajatteluun. Artikkelissa ei väitetä, että yrittäjyys- ja kansalaiskasvatus välttämättä sinänsä olisi ordoliberalistinen projekti, vaan että tämä perinne luo historiallis-käsitteellisen valotuksen, jonka avulla on mahdollista sekä ylittää hyvinvointivaltio/uusliberalismi -vastakainasettelu, samalla lisäten ymmärrystä yrittäjyyskasvatuksesta yhteiskunta- ja koulutuspoliittisena interventiona.

Ordoliberalistisen ajattelun näkökulmasta yrittäjyyskasvatus näyttäytyy yrittäjämäisen yhteiskunnan eettisen viitekehyksen luomisena. Tällainen yhteiskunta odottaa kansalaisia, jotka kokevat tärkeäksi ja mielekkäästi toimia yrittäjämäisesti, kantaen esimerkiksi enemmän vastuuta omasta työllistymisestään. Tähän puolestaan tarvitaan vahvoja valtiovetoisia interventioita, kuten yrittäjyyskasvatuksen kaltaisia toimia.

Ordoliberalistisessa ajattelussa ihanneyhteiskunta ei koostu markkinoilla tasavertaisesti tapahtuvasta vaihdosta, vaan kaikkialle ulottuvasta erottautumisen ja kilpailun logiikasta. Yhteiskunta- ja koulutuspolitiikan tehtävä on luoda puitteet tälle kilpailulle ja koko yhteiskunnan yrittäjämäisyydelle. Ordoliberalismin ihanneyhteiskunta ei koostu myöskään ensisijaisesti kansalaisista, joilla on oikeuksia, vaan yrityksistä, yrittäjistä ja kilpailijoista. Tästä syystä artikkelissa esitetään, että valtion, yrittäjämäisen yhteiskunnan ja kansalaisuuden välinen suhde artikuloituu selkeämmin ordoliberalistisen ajattelun näkökulmasta, kuin hyvinvointivaltiollisen tai uusliberalistisen diskursusin kautta.

5.3 Opeta, Mittaa, Kehitä: Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo hallinnallisena artefaktina”

Väitöskirjan kolmannessa artikkelissa analysoidaan vuonna 2008 Opetushallituksen yhdessä Lappeenrannan teknillisen yliopiston aloittamaa hanketta, jonka myötä kehitettiin yrittäjyyskasvatuksen mittaristo. Mittariston tarkoitus oli auttaa opettajia kehittämään yrittäjyyskasvattajina sekä tuottaa yrittäjyyskasvatuksen toteutumisen mittaamiselle sopivia arviointitekniikoita kansallisella tasolla.

Ulkoisesti neutraalilta vaikuttavaa mittaristoa lähestytään artikkelissa toimijaverkkoteorian ja hallinnan analytiikan tarjoamilla välineillä aktiivisena poliittisena toimijana. Näkökulman valossa mittaristo ei ainoastaan yksiselitteisesti kuvaa ulkoista maailmaa, vaan rajaa ongelmia tietynlaisiksi ja tuottaa tämän pohjalta tietoa, joka

myös rakentaa sosiaalista todellisuutta tietynlaiseksi. Aineistona artikkelissa käytetään itse mittaristoa sekä siihen liittyviä tieteellisiä tekstejä, esitteitä, puheenvuoroja, verkkosivuja sekä muita mittariston laatimisprosessiin liittyviä tekstejä.

Yrittäjyyskasvatuksen mittariston kehittämisen taustalla oli aiemmissa tutkimuksissa havaittu ongelma. Matti Vanhasen I hallituksen yrittäjyyden politiikkaohjelman puitteissa tehtiin lukuisia toimenpiteitä, joiden oli määrä edistää yrittäjyyskasvatuksen toteutumista suomalaisissa peruskouluissa. Ongelmaksi muodostui kuitenkin, etteivät opettajat olleet riittävästi sisäistäneet yrittäjyyskasvatuksen tavoitteita ja niihin liittyviä toimenpiteitä työssään. Toisin sanoen yrittäjyyskasvatukseen liittyvät poliittisella tasolla tehdyt linjaukset eivät olleet siirtyneet luokkahuoneisiin toivotulla tavalla. Tätä ongelmaa paikkaamaan yrittäjyyskasvatuksen mittaristo kehitettiin.

Artikkelin taustalla on seuraava toimijaverkkoteorian piirissä esille tuotu huomio: jotta asioita voidaan hallita, on ne ensin käännettävä erilaisiin viittausjärjestelmiin, kuten mittaristoihin tai pohjapiirrustuksiin. Nämä välittäjät ovat omiaan luomaan tiedollisesti sulkeutuneita tiloja ja vakauttamaan ihmisten toimintaa. Ne kuitenkin esittävät toimintansa objektiivisina – tässä mielessä ne ovat epäpoliittisia. Toisaalta ne kuitenkin rajaavat sosiaalista todellisuutta ja sulkevat vaihtoehtoisia tapoja ymmärtää sosiaalista todellisuutta ulkopuolelle – siksi ne ovat myös poliittisia. Tässä väitöskirjan kolmannessa osajulkaisussa käsitellään tätä jännitettä yrittäjyyskasvatuksen mittariston kohdin.

Seuraten hallinnan analytiikan ja toimijaverkkoteorian tarjoamia analyysin välineitä, voidaan artikkelin johtopäätökset jakaa kolmeen osaan. Ensinnäkin yrittäjyyskasvatuksen mittariston taustalla oli tietty ongelmakenttä. Tässä tapauksessa se, ettei yrittäjyyskasvatusta oltu saatu jalkautettua riittävän hyvin suomalaisiin luokkahuoneisiin. Ongelma on kuitenkin lähtökohtaisesti niin laaja ja epämääräinen, että käännöstä tavoittelevien toimijoiden oli rajattava se sellaiseksi, että sitä voitiin hallita. Tätä vaihetta voidaan kutsua käsikirjoituksen luomiseksi. Yrittäjyyskasvatuksen mittariston kohdalla tämä tarkoittaa sitä, että lähtökohtaisesti laaja ja epämääräinen ongelma rajattiin koskemaan nimenomaan opettajien kyvyttömyyttä ja tai osaamattomuutta toteuttaa yrittäjyyskasvatukseen sisältyviä tavoitteita.

Jotta käännöksen prosessi onnistuisi, on välttämätöntä saada käännöksen kohteena olevat toimijat, tässä tapauksessa opettajat, houkutelua toimimaan heille käsikirjoituksessa annetun roolin mukaisesti. Yrittäjyyskasvatuksen mittariston kohdin tämä tarkoitti sitä, että opettajat tuli saada ymmärtämään, etteivät he olleet onnistuneet riittävän hyvin yrittäjyyskasvatuksen toteuttamisessa. Tämän lisäksi käännöksen kohteena olevat opettajat tuli houkutella eri keinoin kehittämään toimintaansa sekä luomaan tietynlaisia suhteita itseensä mittariston ohjaamalla tavoilla.

Yrittäjyyskasvatuksen mittaristoon liittyvästä kirjallisuudesta löytyi useita tällaisia houkuttelun keinoja. Keskeisin näistä on yksilölliseen ammatilliseen kehittymiseen liittyvä retoriikka. Jatkuva itsensä kehittäminen ja tätä kautta syntyvä mahdollisuus toteuttaa omaa itseään paremmin, on olennainen keino legitimoida mittaristoon sisältyvät itsearviointin ja mittaamisen käytännöt. Käytännöllisesti ilmaistuna, tämänkaltaisen retoriikan kautta opettajat pyrittiin saamaan toimimaan käsikirjoituksen mukaisesti: kehittämään itseään yrittäjyyskasvattajina mittariston määrittelemillä tavoilla.

Artikkelin analyysi osoittaa, etteivät poliittiset interventiot tapahdu vain ihmisten päissä tai edes ainoastaan ihmisten välisessä vuorovaikutuksessa. Ne vaativat toteutukseen myös materiaalisia toimijoita, kuten mittaristoja. Nämä materiaaliset toimijat, välittäjät, mahdollistavat asioiden ja ilmiöiden hallinnan etäältä ja saavat aina lähtökohtaisesti kompleksisen sosiaalisen todellisuuden stabiiliksi, ja näin mahdollistavat myös sen ohjaamisen toivottuun suuntaan.

Yrittäjyyskasvatuksen mittariston kohdin tämä prosessi voidaan tiivistää seuraavasti:

1. Havaittiin lähtökohtaisesti laaja ja epämääräinen ongelma: yrittäjyyskasvatus ei toteutunut suomalaisissa kouluissa niin kuin Euroopan komission linjauksissa odotettiin.
2. Määriteltiin ja rajattiin ongelma: opettajat eivät olleet sisäistäneet ja toteuttaneet työssään yrittäjyyskasvatukseen sisältyviä ajattelu- ja toimintatapoja.
3. Houkuteltiin ongelmaksi määritellyt toimijat toimimaan ja ajattelemaan itseään ongelmanmäärittelyn mukaisesti.
4. Kun opettajat käyttävät mittaristoa arvioidakseen omaa työtänsä, kykenee mittaristo tuomaan yhteen ylikansallisella tasolla tehdyt poliittiset linjaukset, luokkahuoneissa tapahtuvan opetuksena sekä opettajien työn hallinnan.
5. Opettajan katse itsen ja omaan työhönsä tuottaa käännöksen onnistuessa ylikansallisissa poliittisissa linjauksissa toivotun mukaista toimintaa. Näin katse itsen toimii katseena myös laajempiin poliittisiin linjauksiin. Käännöksen onnistuessa opettaja ja ylikansalliset poliittiset linjaukset alkavat ikään kuin puhua samaa kieltä.

Laajemmin yrittäjyyskasvatuksen mittaristo kertoo myös aikaamme määrittävästä itsearviointin ja itsensä kehittämisen eetoksesta, joka on ulottunut myös ammattikuntiin, kuten opettajiin, jotka ovat perinteisesti nauttineet suurta autonomiaa

työssään. Arviointi ei enää kuitenkaan perustu niinkään ulkoiseen tarkkailuun, vaan yhä enemmän siihen, että yksilö kykenee ja myös haluaa arvioida itseään ja työtään. Yrittäjyyskasvatuksen mittariston eräänä pyrkimyksenä voidaankin nähdä olevan opettajien sisäinen valvonnan ja ulkoisen hallinnan nivottaminen yhteen. Mittariston voidaan nähdä yhdistävän opettajien ammatillista kehittymistä painottavan puheen (yksilöllisen kehittymisen ja vapauden) ylikansallisten koulutuspoliittisten tavoitteiden ja niille ominaisten uustaylorististen tuloksellisuuden mittaamisen tekniikoiden kanssa.

5.4 Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos

Väitöskirjan neljäs artikkeli on kirjoitettu yhdessä Miikka Pyykkösen kanssa ja se on ilmestynyt *Sosiologia* -lehden 3/2018 numerossa. Artikkelissa tarkastellaan yrittäjyyden eetoksen kehittymistä suomalaisessa koulutus- ja yhteiskuntapolitiikassa 1980-luvulta 2010-luvulle. Aineistona artikkelissa käytetään yrittäjyyttä koskevia kasvatusta ja koulutusalan politiikkaohjelmia, asiantuntijakirjoituksia, raportteja sekä koulutusohjelmien ja projektien kuvauksia.

Artikkelin analyysi keskittyy niihin hallintopoliittisiin puhetapoihin ja diskursseihin, joita yhteiskunta- ja koulutuspoliittiset toimijat ovat yrittäjyydestä tuottaneet. Tarkastelemme kriittisen diskurssianalyysin kautta erityisesti sitä, millä tavoin asiakirjoissa ja niiden taustalla olevat instituutiot ovat määritelleet yrittäjyyskasvatuksen tarpeellisuutta, sen kohteita ja poliittista relevanssia – mihin hallitseviin talous- ja kasvatuspoliittisiin ajatusrakennelmiin yrittäjyyden hallinnolliset merkityksenannot kytkeytyvät ja millaisin retorisin keinoin yrittäjyyttä on pyritty kansallisessa yhteiskunta- ja koulutuspolitiikassa edistämään?

Suomessa yrittäjyyskasvatuksen erityispiirteenä voidaan pitää sen eksplisiittistä kytkemistä kansalaiskasvatukseen. Tällaista laajaa käsitystä yrittäjyyskasvatuksen tavoitteista on pidetty keskeisenä selittävänä syynä sille, että Euroopan komission selvitysten mukaan Suomi toimi mallimaana yrittäjyyskasvatuksen toteuttamisessa kaikilla kouluasteilla (Korhonen 2012, 7).

Artikkelissa esitetään, että työelämän epävarmuuden lisääntyminen otetaan ennalta annettuna lähtökohdaksi, kun linjattiin strategioita ja toimenpiteitä yrittäjämäisen toiminnan lisäämiseksi koko yhteiskunnassa. Tämä logiikka alkoi ilmetä yhteiskunta- ja koulutuspoliittisessa puheessa jo 1990-luvun jälkeen, jolloin yrittäjyyden

määritelmässä siirryttiin voimakkaammin ulkoisesta yrittäjyydestä kohti sisäistä yrittäjyyttä. Työelämässä ja yhteiskunnassa tapahtuneet muutokset näyttivät vaativan sitä, että yrittäjyyskasvatuksen kohteena eivät olleen enää ainoastaan yrittäjiksi pyrkivät vaan jokainen kansalainen.

Tällaisella yrittäjyyden eetosken leviämismelle oli artikkelin analyysin mukaan merkittävä vaikutus kansalaisuuden hallintoihin ja politiikkaan laman jälkeisessä suomalaisessa yhteiskunta- ja koulutuspolitiikassa. Yrittäjyyden eetos alkoi tuottaa ajattelutapaa, jonka mukaan itsevastuullinen työmarkkinatoimijuus otettiin itsestään selvänä ja ikään kuin ennalta-annettuna lähtökohtana sille, millainen on hyvä kansalainen. Tässä yhteydessä voidaan puhua laajemmin “kansalaisuuden ekonomisaatiosta”, jolla artikkelissa viitataan siihen, että kansalaisen suhde häntä ympäröiviin yhteisöihin, kuten työmarkkinoihin tai koulutukseen, määrittyy yhä enemmän sitä kautta, miten hän pystyy huolehtimaan taloudellisesta hyvinvoinnistaan sekä hänen työnsä ja sen tulosten omistamisesta. Tämän voidaan taas nähdä vähentävän työntekijäkansalaisuuteen aiemmin liitettyä ristiriitaa tuottavan työn ja työstä saatavan voiton välillä.

Yksilön painottuva ratkaisukeskeisyys ja yksilön vastuullistaminen saattaa lopulta kääntyä kansalaista passivoiviksi tekijöiksi. Demokraattisen yhteiskunnan peruspilarina on pidetty kansalaista, joka kykenee olemaan kriittinen häntä ympäröivien ilmiöiden suhteen. Mikäli yrittäjämäisen kansalaisen lähtökohtana on kuitenkin häntä ympäröivien mahdollisuuksien mahdollisimman suuri hyödyntäminen, saattaa kriittisyys lopulta osoittautua yksilön mahdollisuuksia nakertavana negatiivisuutena.

5.5 Zen and the art of everything: Governing spirituality in entrepreneurship education

Väitöskirjan viides artikkeli on kirjoitettu yhdessä Antti Saaren kanssa ja se on julkaistu *Ephemera* -lehden 4/2016 numerossa. Artikkelissa tarkastellaan yrittäjyyskasvatuksen ja -koulutuksen suhdetta viimeisen vuosikymmenen aikana suosioon nousseisiin tietoihustaitotekniikoihin sekä niiden taustalla oleviin ajattelumalleihin. Aineistona artikkelissa käytetään yrittäjyyskasvatuskirjallisuutta sekä yrittäjyyskoulutukseen liittyvää itseapukirjallisuutta.

Etenkin aikuiskasvatuksen kentällä nähdään yhä useammin, että oppimisen ja ammatillisen kehittymisen tulisi koskettaa yksilön “hengellisyyttä” ja “korkeampia olemisen aspekteja”, pikemmin kuin selkeitä standardisoituja taitoja. Oppiminen ei tässä

keskusteluyhteydessä viittaa enää tämän tai tuon taidon omaksumiseen, vaan pikemminkin ihmisen oppimiskyvyn ylläpitämiseen ja kultivointiin sekä kykyyn löytää merkityksellisyttä jokapäiväisessä elämässä.

Näitä samoja asioita on korostettu niin ikään yrittäjyyskasvatukseen liittyvässä opaskirjallisuudessa. Itseapukirjallisuudessa esimerkiksi mainitaan usein eri tavoin, kuinka yrittäjyys ei ole sidoksissa mihinkään tiettyyn taitoon tai ammatilliseen kvalifikaatioon, vaan on eräänlainen elämäntapa, jota ihminen rakastaa. Väitetään, että tämä elämäntapa on potentiaalisesti meissä kaikissa läsnä – yksilön täytyy vain löytää se itsestään. Yrittäjyyskasvatukseen liittyvässä pedagogisessa kirjallisuudessa on taas nostettu keskeiseen asemaan ihmisen metakyyt käsitellä esimerkiksi tunteitaan ja ajattelumallejaan. Yrittäjyyteen oppimisessa on tämän näkökulman valossa kyse ihmisenä kasvamisesta ja itsensä ohjaamisesta yrittäjämäiseksi.

Tällaiset puhuvat oppimisesta ja yrittäjyydestä ovat keskeisessä roolissa myöhäiskapitalistisessa yhteiskunnassa. Ne löytävät kohtauspintansa työn muutoksista, joiden myötä työvoimasta on muodostunut yhä enemmän henkinen kategoria, ja jossa esimerkiksi joustavuudesta, hyväksyvistä läsnäolosta ja itsensä toteuttamisesta on muodostunut keskeisiä tavoitteita yksilöille. Artikkelissa peilataan yrittäjämäiseen oppimiseen liittyviä ajattelumalleja ja käytäntöjä länsimaalaisesta zen-filosofiasta kumpuaviin tietoisuustaitotekniikoihin. Artikkelissa esitämme, että nämä jakavat paitsi hyvin samankaltaisen ihmiskuvan, myös osoittautuvat käytännöiltään samankaltaisiksi. Lisäksi molemmat näistä resonoivat myöhäiskapitalistiselle yhteiskunnalle tyypillisen eetoksen kanssa.

Keskeistä artikkelin analyysin kannalta on, ettei yrittäjämäinen oppiminen ja käytäytyminen pelkisty ainoastaan rationaaliseksi ja laskelmoivaksi taloudelliseksi toiminnaksi. Kyse on pikemminkin yrittäjämäisestä elämäntavasta, jonka yksilö voi saavuttaa luopumalla osasta vanhaa itseään. Tätä prosessia voidaan nimittää eräänlaiseksi subjektivikaation ja de-subjektivikaation väliseksi kaksoisprosessiksi. Prosessin myötä yksilö purkaa vanhan, virheellisen käsityksen itsestään ja ikään kuin muodostaa itselleen uudenlaisen, entistä joustavamman identiteetin, joka ei ole enää sidoksissa yksilöä aiemmin sitä aiemmin tarkasti määrittäviin tekijöihin, kuten ammatillisiin kvalifikaatioihin.

Artikkelin laajempi johtopäätös kertoo olennaisen asian modernin kapitalismin olemuksesta. Kapitalismissa ei ole kyse ainoastaan ihmisen alistamisesta tai pakottavasta vallasta. Kapitalismi on pikemminkin yksilöä aktivoiva ja yksilön elämän käytäntöjä uudelleen järjestävä järjestelmä. Artikkelissa esille tuotu tapausesimerkki osoittaaakin, kuinka erilaiset kapitalismille aiemmin vieraat, tai jopa sitä vastustavat

ajattelu- tai elämäntavat ovat mahdollista liittää mukaan taloudellisen arvonmuodostuksen prosesseihin.

Esimerkiksi saksalainen filosofi Erich Fromm oli vakuuttunut siitä, että zen-filosofia voisi auttaa yksilöä pääsemään irti kapitalismin kahleista (Fromm & Suzuki 2012). Nykyhetken näkökulmasta tämän huomion voidaan kuitenkin katsoa asettuneen ongelmalliseksi. Nimittäin juuri zen-filosofiasta kumpuavien tietoisuustaitotekniikoiden ympärille on muodostunut valtavat markkinat ja esimerkiksi entistä useampi yritys hyödyntää niitä työn organisoinnin käytännöissä. Niistä, kuten myös yrittäjäyyskasvatuksesta on muodostunut keskeinen osa myöhäiskapitalistista yhteiskuntaa määrittävää eetosta. Tämän eetoksen ytimessä ovat yksilölle ja kansalaiselle, etenkin työelämässä asetetut toiveet joustavuudesta, hyväksyvistä läsnäolosta ja lopulta koko elämäntapansa muuttamisesta yrittäjämäiseksi.

6 JOHTOPÄÄTÖKSET

6.1 Rationaliteetti ja eetos yrittäjyyskasvatukseen liittyvän politiikan taustalla

Tässä ensimmäisessä väitöstutkimuksen johtopäätöksiä käsittelevässä luvussa tarkastelen seuraavia kysymyksiä. Mitä yhteiskunnan ja sosiaalisen elämän osa-alueita *ongelmallistettiin* yrittäjyyskasvatusta määrittelevissä koulutus- ja yhteiskuntapolitiittisissa linjauksissa? Miksi yrittäjyyskasvatusta nähtiin tarvittavan niin kipeästi? Entä miten yrittäjyyskasvatukseen liittyvät linjaukset ja sisällöt resonoivat myöhäiskapitalistiselle yhteiskunnalle tyypillisiin ajattelutapoihin? Näihin kysymyksiin vastaan osajulkaisujen “Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta”, “Zen and the Art of Everything: Governing Spirituality in Entrepreneurship Education” ja “Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos” kautta.

Yrittäjyyskasvatuksen voimakas esilletulo 2000-luvun alkupuolella kansallisessa ja ylikansallisessa koulutus- ja yhteiskuntapolitiikassa pohjautui laajoihin makrotaloudellisiin ongelmiin, ja näiden myötä myös pyrkimykseen turvata kansalaisten hyvinvointia. Taustalla oli huoli etenkin taloudellisen kasvun hitaudesta ja kilpailukyvyn turvaamisesta. Markkinoiden entistä voimakkaamman avautumisen nähtiin synnyttäneen kiristynyttä kilpailua eri talousalueiden välillä. Etenkin suuret teollisuusyritykset olivat siirtäneet tuotantokapasiteettiaan matalampien kustannusten maihin. Toisaalta palvelusektorin kasvun ja useiden perinteisten tuotantoprosessien monimutkaistumisen nähtiin mahdollistavan Euroopassa uudenlaista yritystoimintaa. Näiden tekijöiden nähtiin edellyttävän yrittäjyysmyönteisyyden kasvattamista etenkin nuorten keskuudessa. (Harni 2019; ks. myös. Harni & Pyykkönen 2018; Triantafillou 2012, 141–169.)

Kun yrittäjyyskasvatuksen kykyä vastata edellä kuvattuihin ongelmiin perusteltiin poliittisissa dokumenteissa, syntyi myös tietynlaisia poliittisen argumentaation tapoja. Näistä dokumenteissa on luettavissa, että yrittäjyyskasvatusta edistäneet poliittiset toimijat näkivät yhteiskunnan ikään kuin pysähtyneen, ja näin olemaan kykenemätön vastaamaan edessä oleviin haasteisiin. Siksi yhteiskunnan sekä sen kansalaisten tuli nähdä itsensä uudessa valossa ja määrittää suuntaansa uudelleen. Toivottu suunta löytyi yrittäjyydestä ja yrittäjämäisen asenteen kehittämisestä kansalaisten keskuudessa. “Kehittyvän yhteiskunnan perusta on yrittäjämäisessä toiminnassa”, kuten eräässä opetusministeriön dokumentissa (2009, 12) todetaan.

Yrittäjyyskasvatuksen esilletulo ylikansallisessa ja kansallisessa koulutuspolitiikassa saa heijastuspintansa paitsi laajoista makrotaloudellisista muutoksista, myös koulutuksellisissa kvalifikaatioissa ja työelämässä tapahtuneista muutoksista. Etenkin työelämässä vahvistunut epävarmuus otetaan itsestään selvänä lähtökohtana sille, että jokaisen kansalaisen olisi muutettava asenteensa niin työelämässä kuin vapaa-ajallaan yrittäjämäiseksi (Harni & Pyykkönen 2018). Yrittäjyyskasvatusta kuvaavissa poliittisissa dokumenteissa käy myös ilmi, että kyky yleensä on korvannut tarkasti määritellyt perinteiset ammatilliset tai professionaaliset kvalifikaatiot. Siinä missä aiemmin yksilö harjaantui ja koulutettiin tiettyyn tehtävään, joka vaati ainakin suhteellisen täsmällistä osaamista, myöhäiskapitalistisissa yhteiskunnissa yksilö tuo työhön mukaansa ennen kaikkea itsensä hallitsemisen, luovuuden ja kommunikaatiotaitojen kaltaisia asioita. (Harni 2019; ks. myös Pasanen 2015.)

Kyvyt, joita yrittäjyyskasvatuksen nähtiin tuottavan kansalaisille ja lopulta kokonaisille yhteiskunnille voidaan tiivistää yhteen adjektiiviin: joustavuuteen. Yleisemmin joustavuutta työelämässä voidaan pitää työvoiman joustamisena työtehtävien, työaikojen tai -tilojen suhteen. Hyvänä esimerkkinä tällaisesta voidaan pitää esimerkiksi niin kutsuttuja nollatuntisopimuksia. (Julkunen 2008, 106.) Tässä yhteydessä joustavuutta on kuitenkin syytä tarkastella laajemmassa ontologisessa merkityksessä. Tällöin termillä viitataan ihmisen tapaan olla suhteessa ympäristöönsä ja toimia reaktiivisesti tai aktiivisesti häntä ympäröiviin tilanteisiin. (Harni 2015b.) Yrittäjyyskasvatuksessa korostettu osaaminen kiinnittyy juuri tällaisiin seikkoihin. Jatkuvan muutoksen ja epävarmuuden keskellä yrittäjämäinen yksilö kykenee punnitsemaan riskejä, hallitsemaan elämäänsä, vaikka tulevaisuus olisikin epävarma sekä sopeutumaan epämiellyttäviinkin tilanteisiin, mutta samaan aikaan etsimään uusia tapoja kehittää itseään.

Kykyä yleensä voidaan Karl Marxin *Grundrissessa* (“Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset”) käyttämiä termejä mukailen kutsua myös yleiseksi älyksi (*general intellect*). Keskeisintä käsitteessä tutkimukseni kannalta on, että siinä on kyse

yleisestä kyvystä ajatella, käsitellä tietoa ja kommunikoida. Marxin arvion mukaan tulevaisuudessa tällainen abstrakti tieto tulisi syrjäyttämään ositellun työn ja monotonisesti toistuvat sekä ajallisesti tarkkaan rajatut työsuoritukset. Tämän kehityksen myötä pelkkä ihmisenä oleminen muodostuu tuotannon ja työn peruspilariksi. Vaikka ei ole hedelmällistä pohtia, kuinka oikeassa Marx oli lähes yli 150 vuotta sitten tehdyissä havainnoissaan, voidaan “yleisen älyn” käsitteen kautta nähdäkseni ymmärtää ja käsitteellistää hyvin niitä tendenssejä, joita myöhäiskapitalistisissa yhteiskunnissa on työn ja tuotannon muutosten myötä syntynyt viimeisten vuosikymmenten aikana (ks. myös Vähämäki 2009; Virno 2006).

Tämä yleinen älyn nouseminen työn organisoinnin ja arvonmuodostuksen ytimeen myöhäiskapitalismissa tarkoittaa myös muutoksia siinä, miten ajattelemme koulutuksen merkityksen. Esitän, että juuri yrittäjyyskasvatuksen voimakas esilletulo 2000-luvun alussa etenkin suomalaisessa ja eurooppalaisessa politiikassa on kuvaava esimerkki tästä muutoksesta.

Mitä yleisen älyn nouseminen arvonmuodostuksen ytimeen sitten tarkoittaa yrittäjyyskasvatuksen kohdalla? Se tarkoittaa ennen kaikkea sellaisen oppimisen korostamista, joka ei ole enää yksinomaan tekemissä tiedon omaksumisen tai tiedon siirtämisen kanssa, vaan yleisten tiedonomaaksumisvalmiuksien ja refleksiivis-kognitiivisten kykyjen kanssa. Yleisen älyn kultivointi on sidoksissa mielen kognitiivisen ja affektiivisen kapasiteetin laajentamiseen ja toisaalta kykyyn hallita tätä kapasiteettia. (Harni 2019; ks. myös Pavlidis 2012; Saari 2011, 428; Harni 2015b.)

Joustavuus ja yleinen kyvykyys tai yleinen äly yhdistyvät yrittäjyyskasvatuksen eetoksessa kolmanteen tärkeään teemaan: yksilön, ja etenkin nuorten työllistettävyyteen. Tässä yhteydessä työllistettävyys voidaan ymmärtää eräänlaisena moraalijärjestyksenä (ks. myös Komulainen, Hirvonen Kaskes, Kasanen & Siivonen 2019; Ikonen & Nikunen 2019). Silloin käsitteellä viitataan ennen kaikkea yksilön kykyyn ottaa vastuuta omasta urastaan ja arvostaan työmarkkinoilla. Kuten olen aiemmin tässä tutkimuksessa esittänyt, myöhäiskapitalistisissa yhteiskunnissa työ ja työelämässä tarvittavien taitojen omaksuminen on levinnyt rajatuista ympäristöstään ihmisen koko elämän aikaan ja kiinnittynyt yhä vahvemmin yksilön persoonallisten ja sosiaalisten kykyjen kultivointiin. Mahdollisimman suuren työllistettävyyden saavuttamiseksi yksilölle tärkeää ovat juuri itsesäätelyn taidot, kommunikaatiotaidot ja resilientti kyky toimia jatkuvan epävarmuuden keskellä. Siksi yrittäjyyskasvatus ja työllistettävyyden eetos ovat vahvasti toisiinsa kiinnittyneitä. Molempien niiden ytimessä kuva ihmisestä, joka toimii yrittäjämäisesti kaikilla elämän osa-alueillaan (Harni & Pyykkönen 2018; ks. myös. Berglund 2013).

Perinteisten ammatillisten kvalifikaatioiden ja professioiden korvautuminen yrittäjämäisillä taidoilla, työllistettävyyden diskurssilla ja yleisellä kyvykkyydellä, on myös normatiivinen kysymys. Mikäli yrittäjämäiset taidot nähdään toivottavina yksilön ominaisuuksina, tarkoittaa tämä myös sitä, että jotkin muut ominaisuudet alkavat näyttäytyä tämän valossa vähemmän toivottavilta. Korhonen (2012) onkin osoittanut, että yrittäjyyskasvatus osaltaan haastaa pitkään kouluissa vallalla olleen kykyhierarkian. Yrittäjyyskasvatus antaa arvon kyvyille, joita koulu on aiemmin pitänyt ainakin jossain määrin marginaalissa.

Kvalifikaatioajattelussa tapahtuneet muutokset haastavat siis kokonaisuudessaan koulun aiempaa toimintalogiikkaa, jossa on annettu arvoa kyvyille kuten kuuliaisuudelle, ahkeruudelle ja ulkoapäin asetetulle ohjautuvuudelle (ks. esim. Broady 1994). Yrittäjyyskasvatuksessa päinvastoin korostetaan yksilön kykyä itseohjautuvuuteen, kommunikaatioon ja luovuuteen. Siksi yrittäjyyskasvatusta kuvaavissa poliittisissa linjauksissa on myös tuotu esille, ettei koulu ole pysynyt laajempien yhteiskunnallisten ja taloudellisten muutosten perässä. Näiden näkökulmien mukaan koulun tulisi olla itsessään toimintalogiikaltaan joustavampi ja innovatiivisempi sekä antaa mahdollisuus yksilön joustavuuden ja resilienssin kehittymiselle. (Harni & Pyykkönen 2018; Harni 2015b.)

6.2 Episteemis-ontologiset järkeilyn tavat ja materiaaliset välittäjät yrittäjyyskasvatuksen toteutumisessa

Yrittäjyyskasvatus ei ole ollut ainoastaan kansallisella tasolla toteutettu koulutus- ja yhteiskuntapolitiittinen interventio. Vaikka Suomessa oli jo jossain määrin toteutettu yrittäjyyskasvatusta ja -koulutusta aina 1980-luvulta saakka, suurimmat teot sen edistämisen eteen tehtiin 2000-luvun alkupuolella Euroopan komission laatimien linjausten ja strategisten painopisteiden pohjalta. Keskeinen taustatekijä tässä oli etenkin vuonna 2000 Eurooppa-neuvoston huippukokouksessa hyväksytty Lissabonin strategia, jonka tarkoituksena oli tehdä Euroopan unionista maailman kilpailukykyisin talousalue vuoteen 2015 mennessä. (Euroopan komissio 2003.)

Millainen suhde ylikansallisten ja kansallisten yrittäjyyskasvatusta koskevien linjausten välille sitten muodostui? Miten ja millaisin keinoin Euroopan komission tasolla tehdyt linjaukset pyrittiin kotiuttamaan osaksi kansallista koulutus- ja yhteiskuntapolitiikkaa? Entä millaisia konkreettisia välineistöjä ja välittäjiä tähän

kotiuttamiseen tarvittiin? Tässä luvussa vastaan näihin kysymyksiin pohjaten väitös-kirjatutkimukseni osajulkaisuihin “Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta” ja “Opeta, Mittaa, Kehitä: Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo hallinnallisena artefaktina”.

Ongelma ylikansallisten poliittisten linjausten kotiuttamisessa kansallisiin, usein hyvinkin poikkeaviin konteksteihin on lopulta verrattain yksinkertainen: kuinka muodostaa sellaisia argumentteja sosiaalisen maailman ja yhteiskunnan luonteesta, jotka ovat mahdollisimman laajan toimijoiden joukon jakamia ja hyväksyttävissä olevia? (Alasuutari & Qadir 2014). Näiden argumenttien ja kielellisten ilmaisujen käyttö poliittisissa asiakirjoissa on aina myös vallan käyttöä. Niiden kautta pyritään vakuutamaan muut toimijat lausujan tavoitteiden tarpeellisuudesta. Kielellisten lausumien taustalla on aina myös tietynlaisia ontologisia ja episteemisiä näkemyksiä siitä, millainen sosiaalinen maailma pohjimmiltaan on. Valtaa pitävät ja sitä tavoittelevat pyrkivätkin tekemään käsitteistään ja termistöstään arkipäiväistä, kansalaisten ja toisten poliittisten toimijoiden ajattelua ja toimintaa ohjaavaa puhetta. (Ks. esim. Jakonen 2020, 247-265.)

Tällaista ajattelua ohjaavaa puhetta ja siihen sisältyviä kaikkien jakamia “tosiasia-väitteitä” voidaan kutsua itsestään selvyyksiksi. Arkisessa kielenkäytössä itsestään selvyyksillä viitataan usein kaavamaisiin sanontoihin, kuten “ei kahta ilman kolmatta”. Aristoteleen *Retoriikassa* itseäänselvyydet puolestaan tarkoittivat yhteisiä paikkoja (*topoi konois*): kaikkein yleisluontoisempia kielellisiä ja loogisia muotoja. Yhteisten paikkojen vastakohtana ovat erityiset paikat (*topoi idioi*), joilla Aristoteles puolestaan viittasi lausuman muotoihin, jotka toimivat ja saavat merkityksensä aina tietyssä erityisessä kontekstissa.

Italialaisfilosofi Paulo Virnon mukaan Aristoteleen kuvaamien itsestään selvyyksien käyttö on nyky-yhteiskunnassa muodostunut keskeiseksi hallinnan tavaksi. Poliittisessa argumentaatioissa vedotaan yhä useammin väitteisiin, jotka eivät välttämättä välitä mitään erityistä sisältöä, vaan toimivat pikemminkin toteamuksen tasolla. (Virno 2006; ks. myös Berardi & Virtanen 2010.)

Tarkastelemissani yrittäjyyskasvatusta käsittelevissä poliittisissa asiakirjoissa esimerkiksi lähtökohtaisesti kontingentti ilmiö, yhteiskunnan ja työelämän jatkuva muutos sekä globaalin kilpailun asettamat haasteet yksittäisille kansallisvaltioille, otettiin itsestään selvänä ja kyseenalaistamattomana lähtökohtana sille, että kaikkien Euroopan unionin maiden tulisi edistää yrittäjyyskasvatuksen toteutumista niiden koulujärjestelmissään. Lähtökohdalle ei kuitenkaan itsessään esitetty vaihtoehtoisia tulkintamahdollisuuksia; ja erilaiset lähtökohdat tuottavat erilaisia tapoja ratkaista ongelmia (Harni 2019; ks. poliittisesta taloustieteestä esim. Hahnel 2008).

Poliittiset interventiot eivät kuitenkaan toteudu ainoastaan kielen tasolla, ihmisten päissä tai heidän välisessä vuorovaikutuksessa. Se, että esimerkiksi ylikansalliset poliittiset linjaukset saadaan tuotua osaksi kansallisia koulutuksellisia käytäntöjä, vaatii myös materiaalisia välittäjiä, esimerkiksi mittaristoja. Nämä välittäjät toimivat siten, että ne mahdollistavat koulutuspoliittisten linjausten skaalautuvuuden Euroopan komission poliittisten linjausten ja esimerkiksi suomalaisten koululuokkien välillä (Saari 2012). Kuten olen tutkimuksessani esittänyt, yrittäjyyskasvatuksen toteutumisen todettiin jossain määrin epäonnistuneen Suomessa 2000-luvun loppupuolella. Syyksi tälle esitettiin, etteivät suomalaiset opettajat olleet omaksuneet yrittäjyyskasvatukselle ominaisia ajattelu- ja toimintatapoja. Tämä johti siihen, että koettiin tarpeelliseksi kehittää tätä omaksumista arvioiva ja mittaava toimija, yrittäjyyskasvatuksen mittaristo. (Harni 2015.)

Keskeistä on, että tämä mittaristo ei vain yksiselitteisesti ja neutraalisti kuvannut sosiaalista todellisuutta, vaan myös aktiivisesti rajasi ja rakensi sitä tietynlaiseksi. Vaikka olisikin ollut niin, etteivät opettajat olleet asenteellisesti tai taidollisesti suotuisia yrittäjyyskasvatuksen toteuttamista kohtaan, ei tämä itsestään selvästi ollut ainoa mahdollinen ongelma; vaikka yrittäjyyskasvatuksen mittariston yhteydessä asia tällaiseksi esitettiin. Kun tämä ongelma kuitenkin asetettiin mittariston suunnittelun lähtökohdaksi, syntyi tilanne, jota voidaan kuvata lausumalla: “saat sitä mitä mittaat”. Mittaristo loi stabiilin tiedon tilan ja kykeni sulkemaan ulos vaihtoehtoisia tapoja ymmärtää yrittäjyyskasvatukseen liittyviä ongelmia. Näin mittariston avulla voitiin myös osaltaan legitimoida ylikansallisella tasolla tehdyt yrittäjyyskasvatuksen yhteiskunta- ja koulutuspoliittiset sisällöt ja tavoitteet osaksi kansallista koulujärjestelmää. (Harni 2015.)

6.3 Yrittäjämäisen yhteiskunnan ihannekansalainen: suuria toiveita ja ristiriitaisia odotuksia

Tutkimukseni osoittaa, että yrittäjämäiseen kansalaisuuteen liitetään suuria odotuksia. Keskeistä tutkimuksen johtopäätösten kannalta on, että suurten yhteiskunnallisten muutosten lähtökohdana pidetään yksilössä tapahtuvia asenteellisia muutoksia. Jotta yrittäjämäinen, kilpailukykyinen ja muutosten edessä joustava yhteiskunta voisi toteutua, on kansalaisten ajateltava toimintatapojaan ja ajattelumallejaan uudelleen:

heidän on kasvettava ja heidät on kasvatettava toiminta- ja ajattelutavoiltaan yrittäjämäisemmiksi. (Harni 2015; Harni & Pyykkönen 2018; Harni 2019.)

Yrittäjämäisen kansalaisen ja yhteiskunnan välinen suhde muodostuu kuitenkin monin tavoin ristiriitaiseksi. Yksilössä tapahtuvaa muutosta pidetään suurten yhteiskunnallisten muutosten lähtökohtana, mutta toisaalta nähdään, että yksilöön on kohdistettava poliittisia interventiota – tässä tapauksessa yrittäjyyteen kasvattamista – jotta hänessä piilevä potentiaali saataisiin kanavoitua toivottuja muutoksia kohti. Yrittäjämäinen kansalainen on siis samanaikaisesti yhteiskunnallisten muutosten lähtökohta, edistäjä ja kohde. (Harni 2019.)

Tällainen järkeily ilmenee etenkin ordoliberalistisessa poliittisessa filosofiassa, jossa nähdään, ettei yhteiskunnan tai valtion tehtävä ole puuttua markkinoiden toimintaan sinänsä, vaan kohdistaa poliittisia interventioita pikemminkin yhteiskunnan eettiseen viitekehykseen, esimerkiksi siihen, millaisia tämän yhteiskunnan kansalaiset ovat. Jos kansalaiset toimivat yrittäjämäisesti, on tämän ajattelutavan puitteissa syytä olettaa, että myös markkinamekanismit toimivat optimaalisesti, ikään kuin itsestään (Harni 2015; ks. myös Virtanen 2006; Bonefield 2012; Foucault 2008).

Yrittäjämäiseen kansalaisuuteen, kuten kaikkiin toimijuuden muotoihin sisältyy aina jonkinlainen normatiivinen ihmiskuva. Aatehistoriallisesta näkökulmasta tätä ihmiskuvaa voidaan kuvata possessiivisen individualismin termein. (Lahikainen & Harni 2016.) Poliitiikan filosofian tutkija C.B. Macphersonin (1962) mukaan possessiivisen individualismin ytimessä on ajatus siitä, että yksilö omistaa itsensä, omat kykynsä ja oman työnsä hedelmät – ja siksi hänellä on oikeus olla juuri tuo yksilö. Tämä sama ajatus toistuu myös itsen yrittäjyyden taustalla olevassa inhimillisen pääoman teoriassa. Foucault'n (2008, 226) tulkinnan mukaan inhimillisen pääoman teoriassa yksilö ja hänen itsessään kantama pääoma ovat erottamattomia toisistaan. Yhä useammin ajatellaankin, että ihmiset asettavat itselleen päämääriä, tekevät päätöksiä ja toimivat sen mukaan, miten he uskovat parantavansa työmarkkina-asemiaan tulevaisuudessa; kuinka he siis keräävät pääomaa itseensä ja onnistuvat tämän pääoman aktualisoimisessa työmarkkinoilla (Lahikainen & Harni 2016, 34).

Possessiivisen individualismin ja inhimillisen pääoman teoriaan sisältyvä ihmiskuva ei ole ongelmaton kansalaisuuden näkökulmasta. Mikäli yksilön itseensä keräämä pääoma tuottaa haluttuja lopputuloksia, esimerkiksi toivotun työpaikan muodossa, voidaan tätä pitää yksilön omana ansiona. Jos yksilö taas ei onnistu tavoitteissaan, on tämä puolestaan merkki hänen epäonnistumisestansa. Ongelma on se, että molemmissa tapauksissa suljetaan ulos se tosiasia, että yksilö on toiminnassaan aina kiinnittynyt niin toisiin ihmisiin kuin muihin hänen ulkopuolellansa oleviin elämän välttämättömyyksiin. (Ks. Skeggs 2014.)

Possessiivinen minuus voi tarkoittaa myös kansalaisuuden irrottamista siihen aiemmin selvemmin sisältyneistä poliittisista ja konfliktuaalisista elementeistä. Kuten olen tässä tutkimuksessa esittänyt (Harni 2019; Harni & Pyykkönen 2018), kansalaisuuden muututtua yhä voimakkaammin yrittäjämäisemmäksi, on siitä tullut reaktiivisempaa suhteessa yhteiskunnassa tärkeiksi määriteltyihin päämääriin. Tällä tarkoitan sitä, että kansalainen ei yrittäjämäisessä yhteiskunnassa ole niinkään toimija, joka määrittää yhteiskunnallisten päämäärien suuntaa tai sisältöä, vaan toimija, jonka oletetaan joustavasti sopeutuvan välttämättömiksi määriteltyihin yhteiskunnallisiin muutoksiin. Siksi juuri yrittäjämäiseen toimintaan liitetty kyky joustavuuteen ja epävarmuuden keskellä toimimiseen on nostettu niin keskeiseen asemaan myöhäiskapitalistisessa yhteiskunnassa.

Yrittäjämäiseen kansalaisuuteen sisältyvää ihmiskuvaa voidaan pitää myös perustavanlaatuisemmassa mielessä ristiriitaisena. Siihen liitetään suuria, mutta myös sisällöllisesti ristiriitaisia odotuksia. Yrittäjämäisen yhteiskunnan kansalaisen ajatellaan olevan valmis milloin mihinkin: esimerkiksi ohjaamaan ja hallitsemaan aktiivisesti omaa elämäänsä, mutta samaan aikaan olemaan valmis joustavuuteen ja sopeutuvuuteen suhteessa hänelle ulkoisiin päämääriin, kuten kansallisen kilpailukyvyyn turvaamiseen. (Harni & Pyykkönen 2018; Harni 2019.) Gilles Deleuze on kutsunut tällaista yksilön ideaalityyppejä *dividuaaliksi*: toimijaksi, joka on vailla täsmällistä identiteettiä ja joka on valmis muuttamaan itseään ulkoapain määriteltyjen toiveiden mukaisiksi, olemaan milloin mitään. Deleuze havainnollistaa tätä puhumalla symbolisesti moottoritietä. Yhtäältä moottoritietä voidaan pitää vapauden symbolina. Se ei sulje ihmistä tiettyyn tilaan ja eikä yksilö ole siellä pakotettuna paikoilleen. Toisaalta moottoritie johtaa aina johonkin ja näin ikään kuin kontrolloi ihmistä hänen päämääriensä suhteen. (Deleuze 2005.)

Esitän, että tällaista kansalaisuuteen yrittäjämäisessä yhteiskunnassa kohdistuvaa päämäärien kautta tapahtuvaa hallintaa, voidaan kutsua yksilön elämän mahdollisuuksien organisoinniksi (Harni 2015b). Samaa ilmiötä kuvatessaan taloustieteilijä Akseli Virtanen (2006; ks. myös Berardi & Virtanen 2010) käyttääkin osuvasti termiä ”mielivalta”. Kyseessä on hallinnan tapa, joka ei pyri organisoimaan tätä tai tuota osaa yksilöstä, tässä tai tuossa täsmällisessä yhteydessä. Pikemminkin kyse on mielialojen, odotusten ja toivottujen asenteiden luomisesta. Myöhäiskapitalistisessa yrittäjämäisessä yhteiskunnassa kansalaista ei pyritä ohjaamaan suoritusten tasolla, vaan mahdollisuuksien, edellytysten ja heidän mielen elämän tasolla (Virtanen 2006; 254; Harni 2015b; Värri 2002). Kuvaavaa onkin, että yrittäjyyskasvatusta määrittelevissä poliittisissa asiakirjoissa ja opaskirjallisuudessa puhutaan toistuvasti asenteellisesta muutoksesta ja yksilön mielenlaadun muuttamisesta (”mindshift”). Siksi on osuvaa

lopettaa tämä tutkimus seuraavaan Akateemisen yrittäjyyskoulun internet-sivuilta (2015) löytyvään katkelmaan:

“Tahto on kuin savea. Sitä voidaan muokata. Yritteliäisyys on muovautunutta tahtoa.”

LÄHTEET

- Agamben, G. 2002. *What is a Paradigm?* <http://www.maxvanmanen.com/files/2014/03/Agamben-What-is-a-paradigm1.pdf>
- Ahokas, J. & Holappa, L. 2014. Rahatalous haltuun. Irti kurjistavasta talouspolitiikasta. Helsinki: Like.
- Ahokas, J. 2016. John Maynard Keynesin talouspolitiikka ja suomalaiset keynesiläisen talouspolitiikan määritelmät. *Poliittinen taloustiede* 4:1.
- Alasuutari, P. & Qadir, A. 2014. Epistemic governance: an approach to the politics of policy making. *European Journal of Cultural and Political Sociology* 1 (1), 67–84.
- Alasuutari, P. 1999. *Laadullinen tutkimus*. Tampere: Vastapaino.
- Alhainen, K. 2007. Käytännöt ja ajattelu Michel Foucault'n filosofiassa. Helsinki: Gaudeamus.
- Altobello, R. 2007. Concentration and contemplation: A lesson in learning to learn. *Journal of Transformative Education* 5 (4), 354-371.
- Ames, V.M. 1962. *Zen and american thought*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Becker, G. 1993. *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. Chicago: Chicago University Press.
- Berardi, F. & Virtanen, A. 2010. Parvi/häiriö/mielivalta. *Niin & Näin* 3 (10), 35– 44.
- Berglund, K. 2013. Fighting against all odds: Entrepreneurship education as employability training. *Ephemera* 13 (4), 717-735.
- Biebrich, T. 2011. The Biopolitics of Ordoliberalism. *Foucault Studies* 12, 171-191.
- Binkley S. 2014. *Happiness as enterprise*. New York: Suny Press.
- Binkley, S. 2011. Psychological life as enterprise. *History of Human Sciences* 24 (3), 83- 102.
- Boltanski, L. & Chiapello, E. 2007. *The new spirit of capitalism*. London: Verso.
- Bonefeld, W. 2012. Freedom and the Strong State: On German Ordoliberalism. *New Political Economy* 17 (5), 633-656.
- Borup, J. 2004. Zen and the art of inverting orientalism: Religious studies and genealogical networks. Teoksessa Peter Antes, Armin-W. Geertz & Randi Ruth Warne (toim.) *New Approaches to the study of religion. volume 1: Regional, critical, and historical approaches*. Berlin: Verlag de Gruyter.
- Brunila, K. & Mononen-Batista Costa, S. 2010. Tiedon, työllisyyden, osaamisen, yrittäjyyden ja tasa-arvon Suomi. Teoksessa Katri Komulainen, Seija Keskitalo-Foley, Maija

- Korhonen & Sirpa Lappalainen (toim.) *Yrittäjyyskasvatus ballintana*. Tampere: Vastapaino, 207-230.
- Brunila, K. 2009. Parasta ennen: tasa-arvotyön projektitapaistuminen. Helsingin yliopisto.
- Brunila, K. 2012. A diminished self: entrepreneurial and therapeutic ethos operating with a common aim. *European Educational Research Journal*. 11 (4), 477-486.
- Brunila, K. Onnismaa, J. & Pasanen, H. (toim.). 2005. *Koko elämä töihin: koulutus tietokyykkapitalismissa*. Tampere: Vastapaino.
- Bröckling, U. 2016. *The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject*. SAGE publications.
- Callon, M. 1986. Some Elements of a Sociology of Translation: Domestication of the Scallops and the Fishermen of St Brieuc Bay. Teoksessa John Law (toim.) *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge*. Sociological Review Monograph 32. London: Routledge & Kegan Paul, 196–229.
- Carrette, J.R. & King, R. 2005. *Selling spirituality: The silent takeover of religion*. London: Routledge.
- Carrette, J.R. 2007. Religion and critical psychology: Religious experience in the knowledge economy. London: Routledge.
- Carrol, M. 2018. Understanding Curriculum: An Actor Network Approach. *Studies in Self-Access Learning Journal* 9 (3), 247-261.
- Chell, E. 2013. Review of skill and the entrepreneurial process. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*. 19 (1), 6-31.
- Createpreneur. 2014. [<http://www.createpreneur.com/>]
- Cunningham, J.B. & Lischeron, J. (1991) Defining Entrepreneurship. *Journal of Small Business Management*, 29, 45-61.
- Dardot, P. & Laval C. 2014. *The New Way of the World: On Neoliberal Society*. New York: Verso Books.
- Davies, W. 2015. *The Happiness Industry: How Government and Big Business Sold Us Well-Being*. Lontoo: Verso.
- De Grauwe, P. 2013. The Political Economy of the Euro. *Annual Review of Political Science* 16, 153–170.
- Dean, M. 2013. *The Signature of Power: Sovereignty, Governmentality and Biopolitics*. London: SAGE.
- Deleuze, G. & Guattari, F. 1984. *Anti-Oedipus: Capitalism and Schizophrenia*. London: Athlone Press.
- Deleuze, G. & Guattari, F. 1987. *A Thousand Plateaus*. London: Continuum.
- Della Porta, D. 2015. The Precarization Effect. Teoksessa Donatella Della Porta, Sakari Hänninen, Martti Siisiäinen & Tiina Silvasti (toim.) *The New Social Division Making and Unmaking Precariousness*. London: Routledge, 1-23.

- Dewalt, K. 2013. 8 ways meditation makes you a better entrepreneur. [http://kevindewalt.com/2013/07/28/8-ways-meditation-makes-you-a-better-entrepreneur/]
- Drucker, P. 1985. *Innovation and Entrepreneurship*. HarberCollins Publishers.
- du Gay, P. 1996. *Consumption and Identity at Work*. London: SAGE.
- Elinkeinoelämän valtuuskunta. 2009. *EVA:n Arvo- ja asennetutkimus 2009: Kapitalismi kansan käräjillä*. Helsinki: Elinkeinoelämän valtuuskunta.
- English, L. M., Fenwick, T. & Parsons, J. 2003. *Spirituality of adult education and training*. Malabar: Krieger Publishing.
- Essig, T. 2013. Mindfulness is a useful business skill, new research suggests. [http://www.forbes.com/sites/toddesig/2013/11/27/mindfulness-is-a-useful-business-skill-new-research-suggests/]
- Etelä-Savon yrittäjät. 1997. *Etelä-Savon maakunnallinen yrittäjyysvuosikymmen –hanke*. Kymppi.
- Euroopan komissio 2006. *Yrittäjyyttä suosivan ajattelutavan edistäminen koulutuksessa*.
- Euroopan komissio. 2003. *Yrittäjyyden vibreä kirja*. <https://ec.europa.eu/transparency/regdoc/rep/1/2003/FI/1-2003-27-FI-F1-1.Pdf>
- Euroopan komissio. 2012. *Yrittäjyys 2020 toimintasuunnitelma*. Bryssel: Euroopan komissio.
- Fairclough, N. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Foucault, M. 1972. *Archaeology of Knowledge*. London: Pantheon Books.
- Foucault, M. 1978. Nietzsche, genealogy, history. *Semiotexte* 3 (1), 78-94.
- Foucault, M. 1984. What is Enlightenment? Teoksessa Paul Rabinow (toim.) *The Foucault Reader*. New York: Pantheon Books, 32-50.
- Foucault, M. 1991. Governmentality. Teoksessa Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (toim.) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality with Two Lectures and an Interview with Michel Foucault*. London: Harvester Wheatsheaf, 87–104.
- Foucault, M. 1998. *Foucault/Nietzsche*. Suom. Lehtonen, T-K & Vähämäki, J. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Foucault, M. 1998. *Seksuaalisuuden historia*. Suom. Kaisa Sivenius. Helsinki: Gaudeamus.
- Foucault, M. 2000. *Ethics. Essential Works of Foucault 1954-1984*. Vol. 1. Toim. Paul Rabinow. London: Penguin.
- Foucault, M. 2008. *The Birth of Biopolitics. Lectures at the College de France, 1978-79*. New York: Palgrave MacMillan.
- Foucault, M. 2010. *Turvallisuus, alue, väestö*. Suom. Antti Paakkari. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Fromm, E, Suzuki, D-T. & De Martino, R. 1960. *Zen buddhism and psychoanalysis*. New York: Harper.
- Fromm, E. 1997. *The art of being*. London: Constable.

- Furedi, F. 2009. *Wasted: Why Education Isn't Educating*. New York: Bloomsbury.
- Gartner, W.B. 2008. Entrepreneurship. *Entrepreneurship Theory and Practice* 32 (2), 361- 368.
- Gibb, A.A. 2005. The future of entrepreneurship education. Determining the basis for coherent policy and practice. Teoksessa Paula Kyrö & Camille Carrier (toim.) *The Dynamics of learning entrepreneurship in a cross cultural university context*. Tampere: University of Tampere, Research Centre for Vocational and Professional Education.
- Goldberg, E. 2006. Buddhism in the West: Transplantation and innovation. Teoksessa Stephen Berkwitz (toim.) *Buddhism in world cultures: Comparative perspectives*. Santa Barbara: ABC Clío.
- Gunatillake, R. 2014. *5 challenges of being a mindfulness entrepreneur*. [<http://www.mindfulnesseverywhere.io/5-challenges-mindfulnessentrepreneur/>]
- Hacking, I. 2002. *Historical Ontology*. Harvard University Press.
- Hansen, D. 2012. *A guide to mindfulness at work*. [<http://www.forbes.com/sites/drewhansen/2012/10/31/a-guide-to-mindfulness-atwork/>]
- Hardt, M. & Negri, A. 2005. *Imperiumi*. Suom. Arto Häilä, Mika Ojakangas, Taina Rajanti, Akseli Virtanen & Jussi Vähämäki. Helsinki: WSOY.
- Hardt, M. & Negri, A. 2005. *Multitude – War and democracy in an age of empire*. London: Penguin Books.
- Harni, E. 2014. Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta. *Kansalaiskasvatus* 5 (1), 71–90.
- Harni, E. 2015. “Opeta, Mittaa, Kehitä?": Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo hallinnallisena artefaktina. *Aikuiskasvatus* 35 (2), 99–10.
- Harni, E. 2015. Mielivaltaista kasvatusta, yrittäjyyskasvatusta. Teoksessa Kristiina Brunila, Jussi Onnismaa & Heikki Pasanen (toim.) *Koko elämä töihin: koulutus tietokykykapitalismissa*. Tampere: Vastapaino, 102–123.
- Harni, E. & Pyykkönen, M. 2018. Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos. *Sosiologia* 55 (3), 281–297.
- Harni, E. 2019. Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta. *Kasvatus & Aika* 13 (1), 4–18.
- Harni, E, Nikkola, T. & Saari, A. 2018. Rakenteen ja kokemuksen komplementaarisuus laadullisen aineiston tulkinnassa ja analyysissä. *Työelämän tutkimus* 38 (1), 30–45.
- Harvey, D. 2008. *Uusliberalismin lyhyt historia*. Suom. Kaisa Koskinen. Tampere: Vastapaino.
- Helén, I. 2005. Genealogia kritiikkinä. *Sosiologia* 45 (2), 93–109.
- Hélen, I. 2016. *Elämän politiikat: yhteiskuntatutkimus Foucault'n jälkeen*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Herman, E. 1995. *The romance of American psychology: Political culture in the age of experts*. Berkeley: University of California Press.
- Hilpelä, J. 2004. Järjen epäilyä vai suunnittemattomuuden ylistystä? – ekskursio uusliberalistiseen koulutuspolitiikkaan. *Kasvatus* 1(35), 55–65.

- Hobbes, Thomas (1651/1991). *Leviathan, eli Kirkollisen ja valtiollisen yhteiskunnan aines, muoto ja valta*. Suom. Tuomo Aho. Tampere: Vastapaino.
- Huovinen, A-M. 2013. Poliittinen kansalaisuus intersektionaalisenä identiteettinä. Helsinki: Aalto-yliopisto.
- Huuskonen, V. 2001. Sisäinen yrittäjyys - enemmän sisältöä, tehoa ja tuottavuutta jokaiseen työpäivään. Paloniemi: Taloudellinen tiedotustoimisto ja yrittäjyysvuosikymmen.
- Hyland, T. 2010. Mindfulness, adult learning and therapeutic education: Integrating the cognitive and affective domains of learning. *International Journal of Lifelong Education* 29 (5), 517–532.
- Hyvärinen, M. Kurunmäki, J. Palonen, K. Pulkkinen, T. & Stenius, H. (toim.) *Käsitteet liikkeessä. Suomalaisen poliittisen kulttuurin käsitehistoria*. Tampere: Vastapaino.
- Hägg, O. 2011. Yrittäjyysvalmennus ja yrittäjäidentiteetti. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Hänninen, S. 2010. Poliittikka hallinnan analytiikassa. Teoksessa Jani Kaisto & Miikka Pyykkönen (toim.) *Hallintavalta: Sosiaalisen, politiikan ja talouden kysymyksiä*. Helsinki: Gaudeamus, 71–94.
- Ikonen, H-M. & Nikunen, M. 2019. Young adults and the tuning of the entrepreneurial mindset in neoliberal capitalism. *Journal of Youth Studies* 22 (6), 824–838.
- Ikonen, R. 2006. Yrittäjyyskasvatus: kansalaisen taloudellista autonomiaa etsimässä. Jyväskylä: Sophi.
- Intrator, S. & Kunzman, R. 2006. Starting with the soul. *Educational Leadership* 63 (6), 38-43.
- Inin, E. & Turner, B- S. 2002. Citizenship Studies: An Introduction. Teoksessa Engin Isin & Bryan Turner (toim.) *Handbook of Citizenship Studies*. London: SAGE, 1-10.
- Jacobs, M. 2014. *Meditation isn't just for hippies: Here is how it can help entrepreneurs*. [<http://www.entrepreneur.com/article/231647>]
- Jakonen, M. & Jokinen, E. 2011. Nainen lähtee, nainen jää. Teoksessa Eeva Jokinen, Jukka Könönen, Juhana Venäläinen & Jussi Vähämäki (toim.) *Yrittäkää edes! Prekarisaatio Pohjois-Karjalassa*. Helsinki: Tutkijaliitto, 43–70.
- Jakonen, M. 2014. Uusi työ ja prekarisaatio: Työn muutosten vaikutukset suomalaiseen hyvinvointivaltioon ja poliittiseen järjestäytymiseen. *Tiede ja edistys* 39 (4), 287-320.
- Jameson, F. 1991. *Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. Duke University Press.
- Jay, M. 2005. *Songs of experience: modern American and European variations on a universal theme*. Berkeley: University of California Press.
- Jensen, T.L. 2014. A holistic person perspective in measuring entrepreneurship education impact – Social entrepreneurship education at the Humanities. *The International Journal of Management Education* 12 (3), 349-364.
- Jokinen E, Venäläinen J. & Vähämäki, J. 2015. Johdatus prekaarien affektien tutkimukseen. Teoksessa Eeva Jokinen & Juhana Venäläinen (toim.) *Prekarisaatio ja affekti*. Jyväskylä: Nykykulttuurin tutkimuskeskus, 7–30.

- Julkunen, R. 2008. *Unden työn paradoksit: keskusteluja 2000-luvun työprosesseista*. Tampere: Vastapaino.
- Järvinen, K. 1948. *Yrittäjäkutsumus kautta aikain*. Helsinki: WSOY.
- Järvinen, K-M. 2018. *Miten mittari toimii? Tutkimus työelämän kyselymittarin rakentumisesta*. Tampere University Press.
- Kabat-Zinn, J. 1994. *Wherever you go, there you are: Mindfulness meditation in everyday life*. New York: Hyperion.
- Kaisto, J. 2010. Kääntämisen sosiologia hallinnan analytiikan työkaluna. Teoksessa Jani Kaisto & Miikka Pyykkönen (toim.) *Hallintavalta: sosiaalisen, politiikan ja talouden kysymyksiä*. Helsinki: Gaudeamus, 49-70.
- Kallo, J. 2009. *OECD education policy. A comparative and historical study focusing on the thematic reviews of tertiary education*. Turun yliopisto.
- Kantola, A. 2002. Markkinakuri ja managerivalta. Poliittinen hallinta Suomen 1990-luvun talouskriisissä. Helsinki: Loki-kirjat.
- Kantola, A. 2006. Suomea trimmaamassa: suomalaisen kilpailuvallion sanastot. Teoksessa Risto Heiskala & Eeva Luhtakallio (toim.) *Uusi jako- Miten Suomesta tuli kilpailukyky-yhteiskunta*. Helsinki: Gaudeamus, 156-178.
- Kauppa- ja teollisuusministeriö. 2007. Luovien alojen yrittäjyyden kehittämisstrategia 2015. Kauppa- ja teollisuusministeriön julkaisuja 10/2007. Helsinki: Kauppa- ja teollisuusministeriö.
- Keinänen, J. 2014. *Yhteisöllisyyden haasteet*. Jyväskylä: Atena Kustannus.
- Keskitalo-Foley, Seija & Katri Komulainen & Päivi Naskali (2010). Risto Reipas riskinottaja: Koulutuspolitiikan ihannekansalainen. Teoksessa Katri Komulainen, Seija Keskitalo-Foley, Maija Korhonen & Sirpa Lappalainen (toim.) *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino,
- Kiander, J. & Vartia, P. 1998. Suuri lama: Suomen 1990-luvun kriisi ja talouspoliittinen keskustelu. Etlä B 143. Helsinki: Taloustieto.
- Kinnari, H. 2020. Elinikäinen oppiminen ihmistä määrittämässä. Genealoginen analyysi EU:n, OECD:n ja UNESCO:n politiikasta. Turun yliopiston julkaisuja.
- King, S.B. 2009. *Socially engaged Buddhism*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Koironen, M. & Peltonen, M. 1995. *Yrittäjyyskasvatus*. Tampere: Tammer-Paino.
- Koivusalo, M. 2012. *Kokemuksen politiikka: Michel Foucault'n ajattelun järjestelmä*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Kojola, S. 1998. Yrittävä ekaluokkalainen. Teoksessa Luukkainen, O & Toivola, T. (toim.) *Yrittäjyyskasvatus - mitä se voi olla? Esimerkkejä yrittäjyyskasvatuksen toteutuksesta eri kouluasteilla*. Chydenius-Instituutin tutkimuksia 1/1998. Jyväskylän yliopisto, 74-94.
- Komulainen, K, Hirvonen, I, Kaskes, K, Kasanen, K. & Siivonen, P. 2019. Asiantuntijoita, monitaitoisia ja akateemisia yrittäjiä. *Aikuiskasvatus* 39 (2), 122-137.

- Korhonen, M. 2012. *Yrittäjyyttä ja yrittäjämäisyyttä kaikille? Unsliberalistinen hallinta, koulutettavuus ja sosiaaliset erot peruskoulun yrittäjyyskasvatuksessa*. Publications of the University of Eastern Finland.
- Kulovaara, K. 2014. Kapitalismin kolmas henki ja managerialismi uuden hallinnan teknologiana. *Politiikka* 56 (2), 101–131.
- Kyrö, P, Seikkula-Leino, J. & Mylläri, J. 2011. Meta processes of entrepreneurial and enterprising learning: The dialogue between cognitive, conative and affective constructs. Teoksessa Odd Jarl Borch, Alain Fayolle, Paula Kyrö and Elisabet Ljunggren (toim.) *Entrepreneurship research in Europe: Evolving concepts and processes*. Cheltenham, UK & Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing.
- Könönen, J. 2013. Pääomaa etsimässä: Maahanmuuttajien työllistymisen tutkimus ja työmarkkinat ilman tuotantoa. *Tiede & Edistys* (3) 38, 187–209.
- Laalo, H. 2020. *Yrittäjyys akateemisena mentaliteettina. Yrittäjämäärän normalisointi ja neuvottelu koulutuspoliittisessa kielenkäytössä ja yliopistokoulutuksen käytännössä*. Turun yliopiston julkaisuja.
- Langer E. 1998. *The Power of mindful learning*. Reading, MA: Addison-Wesley/Addison Wesley Longman.
- Latour, B. 1986. Visualization and Cognition. Thinking with eyes and hands. Teoksessa Elizabeth Long & Henrika Kuklick (toim.) *Knowledge and Society. Studies in the Sociology of Culture Past and Present*. Jai Press 6, 1-40.
- Latour, B. 1986. The Power of Associations. Teoksessa John Law (toim.) *Power, Action and Belief: A New Sociology of Knowledge*. Sociological Review Monograph 32. London: Routledge & Kegan Paul, 264-280.
- Latour, B, & Callon, M. 1981. Unscrewing the big Leviathan: how actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so. K. Knorr-Cetina & A. V. Cicourel, (toim.) *Advances in social theory and methodology: Towards an integration of micro- and macro-sociologies*. Boston: Routledge & Kegan Paul, 277–303.
- Latour, B. 1988. *The Pasteurization of France*. Harvard University Press.
- Latour, B. *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Harvard University Press.
- Latour, B. 2006. Emme ole koskaan olleet moderneja. Suom. Risto Suikkanen. Tampere: Vastapaino.
- Law, J. 2007. Actor Network Theory and Material Semiotics. <http://www.heterogeneities.net/publications/Law2007ANTandMaterialSemiotics.pdf>
- Lazzarato, M. 1996. "Immaterial labour". Teoksessa Paolo Virno & Michael Hardt (toim.), *Radical thought in Italy*, s. 132–146. Minneapolis: University of Minnesota Press..
- Lazzarato, M. 2009. Neoliberalism in action: Inequality, insecurity, and the reconstitution of the social. *Theory, Culture & Society* 26 (6), 109–133.
- Lehtonen, K. 2015. *Aineellinen yhteisö*. Helsinki: Tutkijaliitto.

- Lopis, G. 2013. *The business of living: An entrepreneurial approach to everyday life*. [<http://www.forbes.com/sites/glennlopolis/2013/09/09/thebusiness-of-living-an-entrepreneurial-approach-to-everyday-life/>]
- Marshall, T.H. 1998. *Citizenship and Social Class*. Teoksessa Shafir Gersho (toim.) Minneapolis: University of Minnesota, 93-111.
- Marx, K. 1891/2014. *Wage Labor and Capital*. https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_Wage_Labour_and_Capital.pdf (katsottu 2.6.2017).
- Marx K. 1939-1941. *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy*. <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1857/grundrisse/>
- Maslow, A. 1970. *Religions, values, and peak experiences*. Middlesex: Penguin.
- Massey, D.P. 2005. *For Space*. London: SAGE.
- McMahan, D.L. 2008. *The making of Buddhist modernism*. Oxford: Oxford University Press.
- Melin, H. & Blom, R. 2015. Precarity in Different Worlds of Social Classes. Teoksessa Donatella Della Porta, Sakari Hänninen, Martti Siisiäinen & Tiina Silvasti (toim.) *The New Social Division Making and Unmaking Precariousness*. London: Routledge, 27-42.
- Miller, J. 2014. *The contemplative practitioner*. Toronto: University of Toronto Press.
- Miller, P. & Rose, N. 2010. *Miten meitä ballitaan?* Suom. Risto Suikkanen. Tampere: Vastapaino.
- Mirowski, P. & Dieter P. 2009. *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. London: Harvard University Press.
- Mitchell, K. 2006. Neoliberal Governmentality in the European Union: Education, Training, and Technologies of Citizenship. *Environment and Planning D. Society and Space* 24 (3), 389-407.
- Mononen Batista-Costa, S. & Brunila, K. 2016. Becoming Entrepreneurial – Transitions and education of unemployed youth. *Power and Education*, 8 (1), 19–34.
- Mononen Batista-Costa, S. 2018, tulossa. Yrittäjyyden sisällöntuotanto. Tiedon ja subjektuuden muodostuminen yrittäjyyskasvatuksessa. Teoksessa Kristiina Brunila, Hanna Guttorm, Elina Ikävalko, Antti Paakkari & Miikka Pyykkönen (toim.)
- Morgan, B. 2003. The Economization of Politics: Meta-Regulation as a Form of Nonjudicial Legality. *Social & Legal Studies* 12 (4), 489–523.
- Mäkinen, K. 2013. Yksilöllinen potentiaali ja sukupuoli työelämävalmennuksessa. *Sosiologia* 2 50, 152-169.
- Nikkola, T. & Harni, E. 2015. Sisäistyneet ristiriidat, tunnettyö ja tietotyöläissubjektiviteetin rakentuminen. *Aikuiskasvatus* 35 (4), 244–253.
- Nuutinen, V. (toim.) 2017. *Uusi työväki*. Helsinki: Into.

- Obadia, L. 2011. Is buddhism like a hamburger? Buddhism and the market economy in a globalized world. Teoksessa Lionel Obadia and Donald Wood (toim.) *The economics of religion: Anthropological approaches*. Emerald Group Publishing.
- OECD. 2015. *Inclusive Entrepreneurship in Europe - An OECD-European Commission Project*. <http://www.oecd.org/cfe/leed/inclusive-entrepreneurship.htm>
- Oksanen, A. 2006. *Haavautuva minuus: väkivallan barokki kontrolliyhteiskunnassa*. Tampere University Press.
- Olsson, S. & Frödin, M. 2007. *Personligt entreprenörskap: Att få saker att hända*. Arvika: Universe Imagine.
- Opetus- ja kulttuuriministeriö. 2016. *Yrittäjyyden tukemisen hyvät käytänteet korkeakouluissa 2016*. Helsinki: Opetus- ja kulttuuriministeriö.
- Opetus- ja kulttuuriministeriö. 2017. *Koulutuksen yrittäjyyslinjaukset 2017*. <http://mi-nedu.fi/yrittajyyslinjaukset>.
- Opetushallitus. 2010. *Osallistuva kansalaisuus ja yrittäjyys*. http://www.oph.fi/download/119835_Osallistuva_kansalaisuus_ja_yrittajyys_Liite_5.pdf [Viitattu 15.7.2014].
- Opetusministeriö. 2007. *Opetussuunnitelmauudistus ja yrittäjyyskasvatuksen toteuttaminen* [www-lähde] <http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/79409/opm28.pdf?sequence=1> (Luettu 2.1.2017).
- Opetusministeriö. 2009. Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat. <http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/78869/opm07.pdf>
- Paloniemi, K. 2000. *Yrittäjyysvuosikymmen, OuluSeutu 1995-2005. Yrittäjyys -käsiteanalyysi*. <http://docslide.net/documents/yrittaejyysvuosikymmen-ouluseutu-1995-2005.htm>.
- Pasanen, H. 2015. Kyky koulutuksen taloudessa. Teoksessa Kristiina Brunila, Jussi Onnismaa & Heikki Pasanen (toim.) *Koko elämä töihin: koulutus tietokäytökäpitalismissä*. Tampere: Vastapaino, 58–83.
- Patomäki, H. 2007. Uusliberalismi Suomessa. Lyhyt historia ja tulevaisuuden vaihtoehdot. Helsinki: WSOY.
- Pavlidis, P. 2012. The Rise of General Intellect and the Meaning of Education. Reflections on the Contradictions of Cognitive Capitalism. *Journal for Critical Education Policy Studies* 10 (1), 37-52.
- Peters, M. 2001. Education, Enterprise Culture and the Entrepreneurial Self: A Foucauldian Perspective. *Journal of Educational Enquiry* 2 (2), 58-71.
- Peters, M. 2001. Education, Enterprise Culture and the Entrepreneurial Self. A Foucauldian Perspective. *Journal of Educational Enquiry* 2 (2), 58–71.
- Piironen, P. 2012. *Epävarmuuden talous*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Pohjois-Savon yrittäjät. 1998. Yrittäjyys tutuksi Varkaudessa. Yrittäjyysvuosikymmen 1995–2005 projekti. Päiväkodit, Peruskoulut 1–6 sekä 7–10, Ammatilliset oppilaitokset, Lukioiden ja ammattikoulujen verkosto. Varkaus: Pohjois-Savon yrittäjät.

- Popkewitz, T. & Lindblad, S. 2000. Comments and reflections on cases and contexts. Public discourses on education governance and social integration and exclusion: Analyses of policy texts in European contexts. A report from EGSIE project. Uppsala University, Department of Education.
- POPS 2004. https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/perusopetuksen-ope-tussuunnitelman-perusteet_2004.pdf
- Prebish, C.S. 1999. Luminous passage: The practice and study of Buddhism in America. Berkeley: University of California Press.
- Proudfoot, W. 1985. Religious experience. Berkeley: University of California Press.
- Pyykkönen, M. 2014. *Ylistetty yrittäjyys*. Jyväskylä: Sophi.
- Pyöriä, P. & Ojala, S. 2016. Prekaarin palkkatyön yleisyys: liioitellaanko työelämän epävarmuutta? *Sosiologia* 53 (1), 45-63.
- Queen, C.S. (toim.) 2012. *Engaged Buddhism in the west*. Wisdom Publications Inc.
- Rerup, C. 2005. Learning from past experience: Footnotes on mindfulness and habitual entrepreneurship. *Scandinavian Journal of Management* 21: 451–472.
- Rinne, R. 2002. Kansallisen koulutuspolitiikan loppu. Teoksessa Risto Honkonen (toim.) *Koulutuksen luno: retoriikka, politiikka ja arviointi*. Tampere: Tampere University Press.
- Rose, N. & Abi-Rached, J-M. 2013. *Neuro: The New Brain Sciences and the Management of the Mind*. Princeton University Press.
- Rose, N. 1992. Governing the Enterprising Self. Teoksessa Paul Heelas & Paul Morris (toim.) *The values of the enterprise culture: the moral debate*. London: Routledge, 141-164.
- Rose, N. 1998. *Inventing Our Selves: Psychology, Power & Personhood*. Cambridge University Press.
- Rose, N. 1999. *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.
- Roth, H.D. 2006. Contemplative studies: Prospects for a new field. *Teachers College Record* 108 (9), 1787–1815.
- Ruuskanen, P. 2004. Joseph A. Schumpeter – yrittäjyys, innovaatiot ja nykypäivän ongelmat. Teoksessa Pertti Jokivuori & Petri Ruuskanen (toim.) *Arjen talous. Talous, tunteet ja yhteiskunta*. Jyväskylä: Minerva, 28-48.
- Ryan, T. 2012. *A mindful nation: How a simple practice can help us reduce stress, improve performance, and recapture the American spirit*. Carlsbad, CA: Hay House.
- Röpke, W. 1947. *Ihmisten Valtio: yhteiskunta ja talouselämän uudistuksen peruskysymyksiä*. Suom. Antero Manninen. Porvoo: Werner Söderström osakeyhtiön kirjapaino.
- Röpke, W. 1951. *Taloustieteen perusongelmia*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otavan kirjapaino.
- Saari, A. & Harni, E. 2016. Herbert Spencer ja elämää myötäilevä opetussuunnitelma. *Ennen ja nyt – Historian tietosanomat* 14 (3).
- Saari, A. & Harni, E. 2016. Zen and the art of everything: Governing spirituality in entrepreneurship education. *Ephemera* 16 (4), 99–119.

- Saari, A. 2011. Kasvatustieteen tiedontahto: kriittisen historian näkökulmia kasvatuksen tutkimukseen. Suomen kasvatustieteellinen seura.
- Saari, A. 2012. The Map is Territory: Educational Evaluation and the Topology of Power. *European Educational Research Journal* 11 (4), 586–600.
- Saari, A. 2016. Tietoisuustaitojen ristiriidat opetustyössä. Teoksessa Parviainen, Jaana, Kinnunen, Tiina & Kortelainen, Ilmari (toim.) *Ruumillisuus ja työelämä. Työruumis jälkeiteollisessa taloudessa*. Tampere: Vastapaino, 199–214.
- Saarinen, A, Salmenniemi, S. & Keränen, H. 2014. Hyvinvointivaltiosta hyvinvoivaan valtioon. *Yhteiskuntapolitiikka* 79 (6), 605–618.
- Saastamoinen, M. 2010. Aktiivisen kansalaisuuden vastatulkintoja: neuroottinen ja hylätty kansalaisuus. Teoksessa Jani Kaisto & Miikka Pyykkönen (toim.) *Hallintavalta: sosiaalisen, talouden ja politiikan kysymyksiä*. Helsinki: Gaudeamus, 230–253.
- Saloniemi, K. 2011. *Aktiivinen kansalaisuus ja avoimet oppimisympäristöt tulevaisuudessa*. Kemi-Tornion ammattikorkeakoulujen julkaisuja.
- Shapiro, S.L., Brown, K-W. & Astin, J.A. 2008. *Toward the integration of meditation into higher learning: a review of research*. Center for Contemplative Mind in Society. [http://conference2009.tie.wikispaces.net/file/view/MedandHigherEd.pdf/28131906_6/MedandHigherEd.pdf]
- Sharf, R.H. 1995. Buddhist modernism and the rhetoric of meditative experience. *Numen* 42 (3), 228–283.
- Sharf, R.H. 1998. Experience. Teoksessa Mark Taylor (toim.) *Critical terms for religious studies*. Chicago: University of Chicago Press.
- Siegel, D.J. 2007. *The mindful brain*. New York: W.W. Norton & Co.
- Siltala, J. 2004. *Työelämän huonontumisen lyhyt historia. Muutokset hyvinvointivaltion ajasta globaaliin hyperkilpailuun*. Helsinki: Otava.
- Simmons, R. 2014. *3 simple ways meditation will make you a better entrepreneur*. [<http://www.entrepreneur.com/article/232270>]
- Simola, H. & Rinne, R. 2006. Koulutuksen laadunarvioinnin yhteiskunnallisten vaikutusten tutkimisesta. *Hallinnon tutkimus* 25 (3), 66–80.
- Simons, M. 2006. Learning as Investment. Notes on Governmentality and Biopolitics. *Educational Philosophy and Theory* 28 (4), 523–540.
- Sorsa, V-P. 2013. *Mitä on poliittinen talous ja miksi sen tutkimusta tulee edistää?* <http://www.poliittinentalous.fi/mita-on-poliittinen-talous-ja-miksi-sen-tutkimusta-tulee-edistaa>.
- Summa, H. 1996. Kolme näkökulmaa uuteen retoriikkaan. Burke, Perelman, Toulmin ja uuden retoriikan kunnianpalautus. Teoksessa Kari Palonen & Hillka, Summa (toim.), *Pelkkää retoriikkaa*. Tampere: Vastapaino, 51–83.
- Suzuki, D.T. 1908. *Outlines of mahayana buddhism*. Chicago: The Open Court Publishing.
- Suzuki, D.T. 1957. *Mysticism: Christian and buddhist*. New York: Harper & Brothers.

- Suzuki, D.T. 1962. *The essentials of zen buddhism*. New York: E.P. Dutton & Co.
- Suzuki, D.T. 1969. *The field of zen*. London: The Buddhist Society.
- Swiha 2014. *Holistic Entrepreneurship: Living your purpose*. [https://swiha.edu/holistic-entrepreneurship/]
- The Values of the Enterprise Culture. The Moral Debate. London: Routledge, 141–164.
- Tilastokeskus. 2014. *Valtiontalous*. http://www.stat.fi/tup/suoluk/suoluk_valtiontalous.html.
- Tomperi, T. & Piattoeva, N. 2005. Demokraattisten juurten kasvattaminen. Teoksessa Tomi Kiilakoski, Tuukka Tomperi & Marjo Vuorikoski (toim.) *Kenen kasvatus? Kriittinen pedagogiikka ja toisin kasvatuksen mahdollisuus*. Tampere: Vastapaino, 247–286.
- Toren, A. 2014. 3 eastern practices to tame “monkey mind”. [http://www.entrepreneur.com/article/236581]
- Triantafillou, P. 2012. *New Forms of Governing: A Foucauldian Inspired Analysis*. New York: Palgrave Macmillan.
- Turunen, T. 2011. *Yrittäjyys – mitä se merkitsee? Yrittäjyyden ja sen sukulaiskäsitteiden käyttö koulutuksessa, tutkimuksessa ja politiikassa 1900-luvun loppupuolelta 2000-luvun alkuun*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- Työ- ja elinkeinoministeriö. 2009. *Työllisyys- ja yrittäjyysstrategia 2009*. Helsinki: Työ- ja elinkeinoministeriö.
- Valtioneuvosto. 2005. *Yrittäjyyden politiikkaohjelma 2003–2007*. http://valtioneuvosto.fi/tietoarkisto/politiikkaohjelmat_2003–2007/yrittajyys/ohjelma/fi.pdf [Viitattu 15.7]
- Vandenberghe, F. 2008. Deleuzian capitalism. *Philosophy & Social Criticism*, 34 (8), 877- 903.
- Varsinais-Suomen Yrittäjät. 1999. *Yrittäjyysvuosikymmen*. Yrityskoulutus-lehti.
- Watts, A. 1958. *The spirit of zen*. New York: Grove Press.
- Watts, A. 1960. *This is it and other essays on zen and spiritual experience*. London: John Murray.
- Weber, M. 1930. *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. London: Allen & Unwin.
- Weber, M. 1980. *Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki*. Suom. Timo Kytäjä. Helsinki: WSOY.
- Weir, D. 2011. *American orient. Imagining the east from the colonial era through the twentieth century*. Amherst and Boston: University of Massachusetts Press.
- Vella, J. 2000. A spirited epistemology: Honoring the adult learner as a subject. Teoksessa Leona English & Marie Gillen (toim.) *Addressing the spiritual dimensions of adult learning: What educators can do*. San Francisco: Jossey Bass.
- Viinanen, I. & Heiskanen, K. (toim.) 2014. *Vaaran vuodet 1991–1995. Muistelmia ja päiväkirjamerkintöjä*. Helsinki: Paasilinna.
- Williams, J. & Kabat-Zinn, J. 2013. Mindfulness: Diverse perspectives on its meaning, origins, and multiple applications at the intersection of science and dharma. Teoksessa

- Mark Williams & Jon Kabat-Zinn (toim.) *Mindfulness: Diverse perspectives on its meaning, origins and applications*. London: Routledge.
- Williams, R.J. 2011. Technè-Zen and the Spiritual quality of global capitalism. *Critical Inquiry* 38 (1), 17–70.
- Viren, E. & Vähämäki, J. 2015. Mitä on tietokykykapitalismi? Teoksessa Kristiina Brunila, Jussi Onnismaa & Heikki Pasanen (toim.) *Koko elämä töihin: koulutus tietokykykapitalismissa*. Tampere: Vastapaino, 25–26.
- Viren, E. & Vähämäki, J. 2015. *Senttu joka ei ole paikka: kapitalismi ja metropoli*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Virno, P. 2006. *Väen kielioppi*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Virtanen, A. 2004. General economy: The entrance of multitude into production. *Ephemera*, 4 (3), 209–232.
- Virtanen, A. 2006. *Biopolittisen talouden kritiikki*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Vogel, L.J. 2000. Reckoning with the spiritual lives of adult educators. Teoksessa Leona English and Marie Gillen (toim.) *Addressing the spiritual dimensions of adult learning: What educators can do*. San Francisco: Jossey Bass.
- Woodwiss, A. 2002. Economic Citizenship: Variations and the Threat of Globalization. Teoksessa Engin Isin & Bryan Turner (toim.) *Handbook of Citizenship Studies*. London: SAGE, 53–68.
- Vähämäki, J. 2003. *Kuhnurien kerho*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Vähämäki, J. 2004. Controlling the multitude. *Ephemera*, 4 (3), 233–245.
- Vähämäki, J. 2009. *Itsen alistus*. Helsinki: LIKE kustannus.
- Vähämäki, J. 2015. Sielujen muovaamisen uusi ympäristö. Teoksessa Esko Harni (toim.) *Kontrollikoulu. Näkökulmia koulutukselliseen ballintaan ja toisiin oppimiseen*. Jyväskylä: Sophi, 37–64.
- YES-verkosto. 2020 (luettu). https://yesverkosto.fi/wp-content/uploads/2019/02/YES_teesit_kaikille_esite_web.pdf
- Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma. 2014.
- Zajonc, A. 2006. Love and knowledge: Recovering the heart of learning through contemplation. *Teachers College Record* 108 (9), 1742–1759.
- Žižek, S. 2001. *First as tragedy, then as farce*. London: Verso.

JULKAISUT

JULKAISU I

Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta

Harni, E.

Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta, *Kasvatus & Aika* 13 (1) 2019, 4–18.
<https://doi.org/10.33350/ka.77805>

Artikkelin käyttöön väitöskirjan osana on saatu kustantajan lupa

Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta

Esko Harni

*Analysoin artikkelissa yrittäjyyskasvatusta kansallisessa koulutuspoliittisessa diskurs-
sissa seuraten Alasuutarin ja Qadirin kehittämää episteemisen hallinnan analytiikkaa.
Analysoin koulutus- ja yhteiskuntapoliittisia dokumentteja yrittäjyyskasvatukseen liit-
tyen. Ajallisesti analyysi keskittyy vuosiin 2003–2009, jolloin kansallisessa koulutuspo-
liitikassa suoritettiin merkittävimmät teot yrittäjyyskasvatuksen edistämiseksi. Artikke-
lin tuloksissa kuvataan kuinka 1) koulutuspoliittisten toimijoiden näkemys sosiaalisen
maailman ontologiasta jatkuvana muutoksen tilana ja sopeutuvuudesta 2) koulutuspo-
liittisten toimijoiden näkemys subjektipositioista toisaalta sekä aktiivisina sekä itsenäi-
sinä että adaptaviisina sopeutujina 3) koulutuspoliittisten toimijoiden näkemys yrittä-
jyyskasvatuksen normeista ja ideaaleina toivekuvina, jotka leviävät rajatusta ympäris-
töstään kaikille yhteiskunnan ja elämän osa-alueilla vaikuttivat siihen, että yrittäjyys-
kasvatuksesta muodostui 2000-luvun alusta alkaen niin vaikutusvaltainen koulutuspo-
liittinen reformi.*

Johdanto

*Hyvinvointiyhteiskunnan palvelutason säilyttäminen edellyttää uutta yrit-
täjyyttä. Koko koulujärjestelmän läpäisevä yrittäjyyskasvatus ja yrittäjyy-
delle myönteinen asenne luovat pohjaa yrittäjyydelle. (OPM 2004, 7.)*

Vuoden 2004 opetussuunnitelman perusteissa yrittäjyyskasvatuksesta tehtiin kiinteä osa suomalaista koulutusjärjestelmää. Esimerkiksi perusopetuksen piirissä, yhdessä kansalais-
kasvatuksen kanssa ne muodostivat aihekokonaisuuden, jonka tuli olla näkyvä osa koko
koulun toimintakulttuuria sekä läpäistä kaikkia oppiaineita (POPS 2004). 2000-luvulla suo-
malaisessa, kuten myös ylikansallisessa koulutus- ja yhteiskuntapolitiikassa toteutettiin
useita eri toimenpiteitä - hankkeita, tutkimuksia, poliittisia ohjelmia - joiden tuli edistää
yrittäjyysmyönteisyyden lisääntymistä erityisesti nuorten keskuudessa (ks. esim. OPM
2007).

Nämä toimet mukailivat laajempaa poliittista ilmapiiriä, jonka tausta palautuu Euroopan
komission Lissabonin strategiassa tehtyihin linjauksiin rakentaa unionista maailman kilpai-
lukyysisin ja dynaamisin tietopohjainen talous, joka kykenee ylläpitämään talouskasvua,
luomaan uusia ja parempia työpaikkoja ja luomaan sosiaalista yhteenkuuluvuutta (EKM

2003). Yrittäjyysmyönteisyyden kasvattamiselle, etenkin nuorten keskuudessa, annettiin keskeinen rooli tämän tehtävän toteuttamisessa (OPM 2004).

Samaan aikaan kun toimet yrittäjyyskasvatuksen edistämiseksi voimistuivat 2000-luvulla, heräsi – ja on edelleen herännyt – useita puheenvuoroja yrittäjyyskasvatuksen yhteiskunnallis-poliittista luonnetta kohtaan (ks. esim. Komulainen ym. 2010; Ikonen 2006; Korhonen 2012; Harni 2014; 2015; Pyykkönen 2014). Näissä tutkimuksissa yrittäjyyskasvatus on lähestytty etenkin hallinnan analytiikan, aatehistorian, feministisen teorian sekä post-strukturalististen tulkintakehysten kautta. Kaikkia näitä näkökulmia yhdisti samankaltaiset huolenaiheet: Miten yrittäjyyskasvatus määrittelee kansalaisuutta? Kuinka yrittäjyyskasvatus uusliberalistisena koulutuspoliittisena reformina muokkaa oppijoiden kyvykkyyksivaatimuksia? Entä kuinka yrittäjyyskasvatus politisoi uudelleen koulutuksen kenttää?

Siitä huolimatta, että näissä näkökulmissa on oivaltavasti kiinnitetty huomiota yrittäjyyskasvatuksen poliittista luonnetta kohtaan, on edelleen selvittämättä millaiset episteemiset ja ontologiset näkemykset sekä järkeilyn tavat olivat sen taustalla, että niin Suomessa kuin suurimmassa osassa Euroopan unionin maissa yrittäjyyskasvatuksen nähtiin olevan keskeinen, ja jopa välttämätön osa niin kansallisen kuin koko Euroopan unionin taloudellisen ja poliittisen kehityksen turvaamista. Episteemisen hallinnan viitekehyksen avulla voidaan aiempia tutkimuksia laajemmin selvittää, millaiset poliittis-argumentatiiviset lausumat kehystivät yrittäjyyskasvatuksen toteuttamiseen liittyvää retoriikkaa.

Episteeminen hallinta

Osallistun tässä artikkelissa edellä kuvattuun yrittäjyyskasvatusta koskevaan tutkimukseen paikkaamalla siinä ilmenevää tiedonaukkoa tarkastelemalla yrittäjyyskasvatukseen kytkeytyvää episteemistä hallintaa: niitä episteemis-ontologisia näkemyksiä sekä järkeilyn ja argumentaation tapoja, jotka saivat kansalliset ja ylikansalliset poliittiset toimijat antamaan yrittäjyyskasvatukselle ja yrittäjyysmyönteisyyden lisäämiselle niin merkittävän roolin poliittisissa linjauksissaan.

Koulutuspoliittisessa ja -sosioologisessa tutkimuksessa on herännyt kasvava kiinnostus tiedon, tietokäytäntöjen ja yhteiskunnallisen hallinnan välisiä suhteita kohtaan. Keskeinen huomio näiden, kuten myös tämän artikkelin taustalla on ollut ylikansallisten organisaatioiden, kuten OECD:n, Maailmanpankin ja EU:n kasvanut rooli kansallisten koulutuspoliittisten toimien ohjaamisessa ja määrittelyssä (ks. esim. Kallo 2009; Harni 2014; Saari 2012; Rinne ym. 2011). Alasuutarin ja Qadirin (2014) kehittämä episteemisen hallinnan käsite paikantuu tähän laajempaan tutkimusperinteeseen. Termi ”episteeminen” viittaa tässä yhteydessä niihin ajatus-, tieto- ja totuusjärjestelmiin, jotka ovat taustoittaneet ymmärrystä yrittäjyyskasvatusta määrittävästä koulutus- ja yhteiskuntapolitiikasta. Hallinnan käsitteellä puolestaan viitataan hallinnan analytiikan -tutkimusperinteeseen, jossa hallinta nähdään laskelmoituna ja johdonmukaisena toimintana, joka tähtää yksilöiden, yhteisöjen ja kokonaisten populaatioiden ohjaamiseen kulloinkin tärkeiksi ymmärrettyjen päämäärien kehityksessä¹. (Dean 1999.)

1 Kuten myös Alasuutari ja Qadir (2014) toteavat, episteemisen hallinnan viitekehys jakaa pitkälti Michel Foucault'n ja hänen ajatteluunsa perustuvan hallinnan analytiikan tietoteoreettiset lähtökohdat. Esimerkiksi Millerin ja Rosen (2010) esille tuoma poliittisen rationaliteetin käsite tulee lähellä sitä, mitä episteemisen hallinnan viitekehyksellä pyritään tutkimuksellisesti tavoittamaan. Näkökulmani mukaan episteemisen hallinnan viitekehyksessä korostetaan kuitenkin laajemmin poliittisen argumentaation ja episteemis-ontologisten väitteiden merkitystä sekä niiden välistä suhdetta tutkittaessa poliittisten interventioiden luonnetta. Vaikka molempien näkökulmien

Episteemiseen hallintaan kytkeytyvä analyysi nojaa huomioon, jonka mukaan poliittisten interventioiden toteuttaminen pohjautuu nykyään yhä useammin toimijoiden oletuksiin ja käsityksiin siitä millainen sosiaalinen maailma on ja mitä ovat siinä esiintyvät haasteet. Näin ollen episteeminen hallinta ei perustu pakottamiseen, vaan pyrkii pikemminkin peittämään omat lähtökohtansa ja vaikuttamaan toimijoiden omien käsitysten kautta interventioiden, kuten yrittäjyyskasvatuksen toteuttamiseen. (Alasuutari & Qadir 2014; ks. myös Foucault 2010). Esimerkiksi vaikka Euroopan unionilla tai OECD:llä ei ole varsinaista vaikutusvaltaa kansalliseen koulutuspolitiikkaan ja siihen liittyvään lainsäädäntöön, on näiden tahojen ehdottamia muutoksia toteutettu lähes täydellisesti. Useimmat Euroopan unionin jäsenmaat ovat esimerkiksi 2000-luvun politiikkaohjelmissaan sitoutuneet yrittäjyyskasvatuksen toteuttamiseen koulutusjärjestelmissään.

Episteemisen hallinnan viitekehyksessä valtaa tai hallintaa ei ymmärretä myöskään resurssina: jonain mitä toimija omistaisi ja jota se yksioikoisesti kohdistaisi muihin toimijoihin. Tämän näkökulman valossa valtaa on aina vain käytännöissä ja toisiinsa kietoutuneissa suhteissa sekä verkostoissa, joita täytyy jatkuvasti rakentaa ja ylläpitää. Episteeminen hallinta on organisoimista, jossa kansalliset (koulutus)poliittiset toimijat omaksuvat ja synkronisoivat toimintaansa ja toimintansa lähtökohtia globaalissa mittakaavassa. (Alasuutari & Qadir 2014; ks. myös. Foucault 1998; Rose & Miller 2010.)

Episteemisen hallinnan ensimmäistä osa-aluetta Alasuutari ja Qadir kutsuvat ”ympäristön ontologiaksi”, jolla he viittaavat prosesseihin ja poliittisen argumentoinnin tapoihin, joissa vedotaan väitteisiin siitä millainen sosiaalinen maailma pohjimmiltaan on ja mitä ovat siinä esiintyvät haasteet. Esimerkkinä tästä he käyttävät niin kutsuttua ”modernisaatio-teesiä”: ajatusta sosiaalisen maailman muutoksesta, joka tulkitaan itsestään selvästi kehityksenä kohti parempaa. Usein poliittisessa argumentaatiossa tämä teesi yhdistyy myös sosiaalidarvinismiin periytyvään ajatukseen siitä, että yhteiskuntien kehityksen taso pohjautuu siihen, kuinka hyvin ne kykenevät sopeutumaan tähän itsestään selvänä pidettyyn muutokseen. (Alasuutari & Qadir 2014, 73.)

Keskeistä on, ettei vetoaminen sosiaaliseen maailman ontologiaan ole koskaan täysin neutraalia toimintaa, vaan sen avulla pyritään samanaikaisesti katkaisemaan yhteydet vaihtoehtoihin tulkintoihin niiden ongelmien ja haasteiden luonteesta, joihin poliittisilla interventioilla pyritään vastaamaan. Näin jokin toimija tai verkosto pyrkii episteemisen hallinnan avulla vakuuttamaan muut toimijat siitä, että juuri heidän tulkintansa on relevantti nykyhetken kannalta. Tällöin voidaan vedota esimerkiksi ontologisiin näkemyksiin siitä, millainen sosiaalinen maailma on tai kääntyä tiedontuontantoon liittyvien auktoriteettien, kuten OECD:n puoleen. (Alasuutari & Qadir 2014; ks. myös. Callon 1986.)

Toinen osa alue, jota Alasuutari Qadir kutsuvat ”toimijuuden määrittelyksi”, puolestaan koostuu niistä prosesseista ja argumentaation tavoista, joilla pyritään vaikuttamaan ihmisten ymmärrykseen itsestään ja toisistaan toimijoina. Kun esimerkiksi poliittista organisaatiota tai interventiota pyritään toteuttamaan tai saamaan muut toimijat vakuuttamaan sen relevanssista, on keskeistä, että ihmiset pystyvät identifioitumaan siihen ja näkemään itsensä merkityksellisenä osana sitä. Tässä kohdin on olennaista kiinnittää huomio niihin toimiin, joilla jokin toimija pyrkii saamaan toisen toimijan ymmärtämään itsensä tai osan itsessään ongelmallisena ja muutosta tarvitsevana: esimerkiksi yrittäjyyskasvatukseen osallistuu ihmisen on koettava olevansa sitä tarvitseva tai kansallisen koulutuspoliittisen toimijan on ymmärrettävä, ettei hänen edustamansa koulutusjärjestelmä ole menestynyt riittävästi hyvin tietyillä osa-alueilla. Näin toimija pyritään eri tekniikoin saattamaan positioon,

pyrittäisiinkin samoihin tutkimuksellisiin päämääriin, eroavat ne keinojen osalta toisistaan.

jossa hän alkaa työstää itseään kyseisen ongelmanasettelun mukaisesti. (Alasuutari 2014, 75; ks. myös Callon 1986.)

Kolmatta episteemisen hallinnan osa-aluetta Alasuutari ja Qadir (2014, 77) kutsuvat nimellä ”normit ja ideaalit”. Tässä vaiheessa huomio kiinnitetään toimijoiden näkemyksiin ja väittämiin siitä mikä on hyvää ja toivottavaa kulloisenkin poliittisen intervention toteuttamisen kohdin. Usein tässä kohdin toimija vetoaa poliittisen retoriikan avuin itsestään selviin, kaikkien yleisesti hyväksymiin lausumiin. Esimerkiksi koulutuspoliittisen intervention toteuttamisen kohdin voidaan ilmaista, kuinka se lisää sosiaalista yhteenkuuluvuutta tai demokraattiseen yhteiskuntaan osallistumista. Normit ja ideaalit episteemisen hallinnan yhteydessä voivat koskea myös esimerkiksi niin kutsuttuun ”näyttöperusteisuuteen” vetoamista tai yleisiä rationaalisuuden ihanteita. Tutkimustietoon vetoaminen on tietenkin keskeistä koulutuspoliittisia interventioita suunniteltaessa, mutta sen avulla voidaan myös peittää näkyvistä vaihtoehtoiset tulkinnat esimerkiksi näihin interventioihin liittyvistä sosiaalisista ongelmista. (Alasuutari & Qadir 2014, 77.)

Aineiston ja analyysin kuvaus

Aineistona artikkelissa käytetään Euroopan komission ja kansallisten koulutuspoliittisten toimijoiden laatimia dokumentteja, toimenpidesuosituksia, linjauksia ja tutkimuksia yrittäjäyyskasvatukseen ja sen toteuttamiseen liittyen. Keskeisimpänä näistä analysoidaan Opetusministeriön tuottamia dokumentteja *Yrittäjäyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma* ja *Yrittäjäyyskasvatuksen suuntaviivat* sekä näiden syntyyn ratkaisevasti vaikuttanutta Euroopan komission tuottamaa *Yrittäjäyysden vihreä kirja* -dokumenttia. Ajallisesti aineisto paikantuu vuosiin 2003-2012. Tällöin Euroopan komission ja kansallisen koulutuspolitiikan tasolla tehtiin keskeisimmät linjaukset ja toimenpiteet yrittäjäyyskasvatuksen ja -myönteisyyden edistämiseksi. Aiempien tutkimusten (ks. esim. Ikonen 2006) valossa voidaan todeta, että *Yrittäjäyysden vihreä kirja* oli ensimmäinen laajamittainen ja yhtenäinen poliittinen dokumentti Euroopan komission toimesta, jonka kautta yrittäjäyyskasvatusta pyrittiin johdonmukaisesti rantauttamaan kaikkiin jäsenmaihiin. Kansallisella tasolla taas dokumentit *Yrittäjäyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma* ja *Yrittäjäyyskasvatuksen suuntaviivat* ottivat molemmat lähtökohdakseen *Yrittäjäyysden vihreän kirjan* sisällöt. Lisäksi molemmat näistä dokumenteista olivat ainoat laajamittaiset ja yhtenäiset sisällöltään yrittäjäyyskasvatuksen määrittelijöinä.

Aineiston valintaan vaikutti näkemys siitä, että Euroopan komission ja Opetusministeriön luomissa dokumenteissa painottuvat laajemmat koulutus- ja yhteiskuntapoliittiset tavoitteet, ja niissä identifioidaan sekä tehdään näkyväksi ongelmia, mutta myös tuodaan esille uudenlaisia käsitteitä sekä poliittisten interventioiden kohteita (vrt. Saarinen, Salminen & Keränen 2014).

Poliittiset tekstit, kuten tässä artikkelissa analysoidut dokumentit ovat usein luonteeltaan harkitun epämääräisiä, sillä argumentaatioiden ja arvojen yksiselitteisyyden esille tuominen rajoittaa aina poliittisten toimijuuksien ja interventioiden toimialaa. Esimerkiksi juuri arvoja ja episteemis-ontologisia perusteita koskevat ilmaisut muotoillaan poliittisiin dokumentteihin mahdollisimman laveasti ja abstraktilla tasolla. Tätä kautta poliittisen dokumentin ajatellaan saavan hyväksyntää mahdollisimman laajan toimijoiden joukon keskuudessa. (Summa 1996, 70.)

Aineistoa luetaan ja jäsennetään Alasuutarin ja Qadirin (2014) muotoileman episteemisen hallinnan viitekehyksen sekä siihen – implisiittisesti – sisältyvän poliittisen argumen-

toinnin näkökulmien valossa. Tämän kautta yrittäjyyskasvatuksen toteuttamiseen liittyvää poliittista argumentaatiota analysoidaan kysymällä:

- 1) Millaisia episteemisiä ja ontologisia näkemyksiä koulutuspoliittisilla toimijoilla oli siitä, millainen sosiaalinen maailma on ja mitä ovat siinä esiintyvät haasteet?
- 2) Kuinka nämä toimijat määrittelivät ja identifioivat toimijuuden sekä millaisia subjekti-positioita näille toimijoille pyrittiin luomaan?
- 3) Millaisia normatiivisia odotuksia ja ideaaleja yrittäjyyskasvatukselle annettiin koulutus- ja yhteiskuntapoliittisena interventiona?

Aineistoa luetaan ensisijaisesti tekstillisen argumentaation kautta sekä sen taustalla piilevien episteemis-ontologisten näkemysten näkökulmasta. Analyysi keskittyy näin paitsi itse dokumenteissa esiintyviin kielellisiin ilmaisuihin, mutta myös ja ennen kaikkea niiden taustalla piileviin implisiittisiin näkemyksiin siitä millaiseksi koulutuspoliittiset poliittiset toimijat ymmärsivät sosiaalisen maailman ontologian ja siihen sisältyvät subjekti-positiot sekä tavoitteet. Lähtökohtana analyysissä on ajatus siitä, että tekstit ovat kaiken toiminnan ytimessä. Niiden kautta hahmotetaan sitä, millainen ympäröivä sosiaalinen maailma pohjimmiltaan, ontologisesti on. Tekstit siis aina heijastavat tekijänsä tai tekijöidensä kulttuuri- ja yhteiskunnallisia näkemyksiä. Kielelliset valinnat ja käytännöt siis myös rajaavat aina jotain ulkopuolelle, sillä niissä sitoudutaan valittuihin näkökulmiin. (Alasuutari 1999, 144-164.) 157, 164.)

Aineiston analyysissä korostuvat siis poliittisen argumentaatio sekä tämän argumentaation taustalla piilevät episteemis-ontologiset näkemykset sosiaalisen maailman luonteesta, siihen sisältyvistä ongelmista, ratkaisuksista ja toimijoiden luonteesta. Poliittinen argumentaatio on aina jossain määrin vallan käyttämistä, ja siksi sen analysointi sopiikin hyvin yhteen episteemisen hallinnan viitekehyksen kanssa. Se ei ole pakottavaa, vaan suostuttelevaa, ja siinä pyritään tekemään kollektiivisia ongelman rajauksia ja päätöksiä yhteisen hyvän vuoksi. Poliittinen argumentaatio perustuu myös usein niin kutsuttuihin tosiasiaväitteisiin ja arvoihin. Näiden avulla joidenkin toimijoiden näkemykset sosiaalisista ja yhteiskunnallisista huolenaiheista pyritään esittämään kaikille yhteisinä. Näitä huolia koskevat ratkaisut puolestaan perusteella usein poliittisen yhteisön välittömillä tarpeilla, kuten yhteiskunnan ja talouselämän jatkuvalla muutoksella. (Zarefsky 2008.)

Yrittäjyyskasvatuksen episteeminen hallinta

Keskeisimmät taustat 2000-luvun yrittäjyyskasvatukselle suomalaisessa koulutuspolitiikassa ja -ajattelussa voidaan palauttaa kahteen laajempaan poliittiseen kehityskulkuun: 1) Euroopan komission laatimaan ”Lissabonin strategiaan” ja siihen kytkeytyviin OECD:n laatimiin suosituksiin sekä 2) Matti Vanhasen I hallituksen toteuttamaan –ja edellä mainittuun strategiaan pohjautuvaan – ”yrittäjyyden politiikkaohjelmaan”, jonka yhteydessä yrittäjyyskasvatuksesta tehtiin kiinteä ja pakollinen osa suomalaista koulujärjestelmää, aina esikouluista yliopistoihin.

Vuonna 2003 ilmestyneessä Euroopan komission *Yrittäjyyden vihreässä kirjaa* voidaan pitää lähtökohtana yrittäjyyskasvatus-reformille 2000-luvun suomalaisessa koulutuspolitiikassa (Harni & Pyykkönen 2018; Ikonen 2006). Dokumentissa painotetaan voimakkaasti yrittäjyyden merkitystä Euroopan taloudelliselle ja yhteiskunnalliselle kehitykselle.

Euroopan on tuettava tehokkaammin yrittäjyyspyrkimyksiä. Eurooppa tarvitsee lisää uusia ja menestyviä yrityksiä, jotka haluavat hyötyä markkinoiden avautumisesta ja ryhtyä luoviin ja innovatiivisiin liiketoimiin laajemmassa mittakaavassa. (EKM 2003, 4.)

Markkinoiden avautumisella viitataan globaaliin taloudelliseen murrokseen, joka kasvatti korkeiden kustannusten maissa sijaitsevien teollisuusyritysten kilpailupaineita. Kiristynyt kilpailu taas johti tuotantokapasiteetin siirtämiseen alhaisempien kustannusten maihin. Toisaalta taas uudenlainen tieto- ja viestintäteknikka synnytti uusia markkinoita, jotka mullistivat tuotantoprosessin monilla työn aloilla ja vetivät palvelusektorin kasvuun. Palvelusektorin kasvu ja tuotantoprosessien monimutkaistuminen taas mahdollistivat, mutta myös edellytti uudenlaista yritystoimintaa sekä ”monenlaisia erikoistuneita panoksia”. (EKM 2003.) Yrittäjyyden kasvulle ja kilpailukyvyn turvaamiselle onkin raportin mukaan olemassa tukitoimia. Eräs keskeisimmistä näistä on juuri yrittäjyyteen kasvattaminen:

Yleissivistävän ja ammatillisen koulutuksen olisi osaltaan edistettävä yrittäjyyttä luomalla oikeanlaisen ajattelutavan [...] (EKM 2003, 14).

Keskeistä onkin, että dokumentissa yrittäjyys mielletään huomattavasti laajemmassa merkityksessä kuin elinkeinon harjoittamisena tai juridisessa yrityksen perustamisen mielessä. Asiaa kuvataan muun muassa seuraavasti:

Yrittäjyys on mielentila ja prosessi, joilla luodaan ja kehitetään taloudellista toimintaa yhdistämällä riskinotto, luovuus ja/tai innovatiivisuus hyvään johtamiseen uudessa tai jo olemassa olevassa organisaatiossa (EKM 2003, 6).

Dokumentin sisältö ja kieli omaksuttiin kansalliseen koulutuspolitiikkaan lähes sellaisenaan. Vuosi sen ilmestymisen jälkeen Suomessa julkaistiin opetusministeriön toimesta *Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma* (2004), jossa kirjan linjauksia on selvästi omaksuttu. Dokumentissa yrittäjyyskasvatus pyrittiin tuomaan osaksi kaikkia koulutusjärjestelmän tasoja. Yrittäjyyskasvatuksen tehtäväksi määriteltiin muun muassa sisäiseen yrittäjyyteen kasvattaminen: yrittäjämäisen asenteen kultivoiminen, jossa yhdistyvät joustavuus, aloitekyky, luovuus, riskinotto, omatoimisuus ja toisaalta yhteistyökyky sekä vahva suoritusmotivaatio. (OPM 2004, 8.) Vuotta myöhemmin Matti Vanhasen I hallituksen ”yrittäjyyden politiikkaohjelmassa” painotetaan myös *Yrittäjyyden vihreän kirjan* sisältöä ja sanomaa sekä:

Kansalaisten valmiuksia ryhtyä halutessaan yrittäjäksi lisätään yrittäjyyskasvatuksen ja koulutuksen keinoin (Valtioneuvosto 2005, 3).

Kaksi vuotta myöhemmin Opetusministeriö tilasi tutkimuksen, jossa kävi ilmi, ettei yrittäjyyskasvatuksen sisältöjä tai sanomaa oltu saatu rantaautumaan koulun arkeen. Etenkin opettajat eivät näyttäneet tietävän riittävästi yrittäjyyskasvatuksen sisällöistä tai toimintatavoista (Seikkula-Leino 2007). Vuonna 2009 julkaistiinkin dokumentti *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat*, jossa yrittäjyyskasvatuksen merkitystä painotettiin voimakkaammin sekä

tarkennettiin sen tavoitteita. Silloisen opetusministerin Henna Virkkusen kirjoittamassa esipuheessa todetaan, että yleissivistävässä koulutuksessa korostetaan myönteisiä asenteista yrittäjyyttä kohtaan, kun taas toisella ja korkealla asteella mukaan tulevat vahvemmin yritystoimintaan liittyvät valmiudet. Dokumentissa alleviivataan edellisten kaltaisesti yrittäjyyden merkitystä ihmisen kaikilla elämän osa-alueilla:

Yrittäjyys on yksilön kykyä muuttaa ideat toiminnaksi. Se sisältää luovuuden, innovaatiokyvyn ja riskinoton, samoin kuin kyvyn suunnitella ja johtaa toimintaa tavoitteiden saavuttamiseksi. Nämä ominaisuudet tukevat yksilön jatkuvista elämää, koulutuksessa, työssä, vapaa aikana ja muussa yhteiskunnallisessa toiminnassa. (OPM 2009, 13.)

Analysoin seuraavissa alaluvuissa kuinka episteeminen hallinnan kolme osa-aluetta toteutuvat ja ilmenevät edellä mainituissa yrittäjyyskasvatuksen merkitystä käsittelevissä koulutus- ja yhteiskuntapoliittisissa kehityskuluissa ja linjauksissa.

Ympäristön ontologia ja ongelmakentän määrittely

Episteemisen hallinnan ensimmäinen osa-alue koostuu niistä prosesseista ja argumentoinnin tavoista, joilla pyritään vaikuttamaan poliittisten interventioiden toteutumiseen esittämällä ontologisia väittämiä siitä, millainen sosiaalinen maailma on ja mitä ovat siinä esiintyvät haasteet. Selkein tällainen näkemys yrittäjyyskasvatuksen kohdalla rakentuu muutoksen ja siihen sopeutumiseen liittyvän tematiikan ympärille. Artikkelin aineistossa yrittäjyyskasvatuksen perimmäiseksi ontologiseksi lähtökohdaksi asetetaan globaalin maailman, yhteiskuntien sekä työelämän jatkuva muutos ja turbulenssi, joihin kansallisten poliittisten toimijoiden odotetaan löytävän ratkaisuja sopeutua². Esimerkiksi *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat* -dokumentissa todetaan yksiselitteisesti:

*Yhteiskunta, työt ja työelämä **muuttuvat jatkuvasti**. Niissä korostuvat aikaisempaa enemmän tiedot, taidot ja henkiset prosessit. (OPM 2009, 13.)*

Yrittäjyyden vihreässä kirjassa puolestaan huomautetaan seuraavasti:

*Kyky sopeutua [...] **muutoksiin** on ratkaisevan tärkeää kilpailukyvyn kannalta (EKM 2003, 4).*

Opetusministeriön julkaisemassa *Opetussuunnitelmauudistus ja yrittäjyyskasvatuksen toteuttaminen* -tutkimuksessa toistuu myös tämä sama episteemis-ontologinen järjely:

*Yrittäjyyskasvatuksen avulla on mahdollista ohjata yksilöitä ja yhteiskuntaa **kohtaamaan muutoksia** ja hakemaan [...] **ratkaisuja selviytymiseen** (OPM 2007).*

2 Tällaisen yhteiskunta- ja talouspoliittisen järjelyn historiallinen tausta palautuu selvästi uus-schumpeteriläisiin oppeihin, etenkin Peter Druckerin ajatteluun, jossa korostetaan, että toimivien yhteiskuntien on oltava kauttaaltaan ”yrittäjämäisiä”. Tällainen ”yrittäjämäinen yhteiskunta” tarkoittaa Druckerille juuri kykyä sopeutua jatkuvan muutoksen tilaan. (Drucker 1985.)

On selvää, että globaalissa taloudessa ja työelämässä tapahtuneet muutokset ovat olleet entistä intensiivisempiä viimeisten vuosikymmenten aikana, ja että näihin haasteisiin on kyettävä löytämään ratkaisuja. Episteemisen hallinnan näkökulmasta muutos ja siihen sopeutuminen eivät kuitenkaan ole näin yksiselitteinen asia: niihin vetoamalla toimijat pyrkivät vakuuttamaan toiset toimijat juuri tiettyjen poliittisten interventoiden, tässä tapauksessa yrittäjyyskasvatuksen relevanssista näiden haasteiden ratkaisemisessa (Alasuutari & Qadir 2014).

Tällaista itsestään selvänä pidettyyn muutokseen ja siihen sopeutumiseen kytkeytyvää järkeilyä voidaan ymmärtää evolutiivisen yhteiskunnanäkemyksen kautta. Tässä näkökulmassa korostuu epäily siitä, poliittisilla toimijoilla ole varsinaisesti kykyä vaikuttaa yhteiskunnallisiin muutosten suuntiin muuten kuin pyrkimyksillä löytää keinoja sopeutua niihin (Keinänen 2014, 33). Berardi ja Virtanen (2010, 35) ovatkin korostaneet, että poliittisia interventioita ja niiden legitimointia ohjaa nykyään yhä enenevässä määrin järkeily, jossa poliittinen tahto on korvautumassa automaattisella muodollisuuden järjestelmällä, mikä muuttaa vaihtoehtoiset tulkinnat sosiaalisesta todellisuudesta kyseenalaistamattoman logiikan viitekehukseen. Tällaista logiikkaa ohjaavat käsitteet kuten kilpailukyky, taloudellinen vakaus, tuottavuuden kasvu ja esimerkiksi työvoimakustannusten alentaminen. (emt.) On esitetty, että yrittäjyyden eetosta leimaa samankaltainen vääjäämättömyyden retoriikka. Tässä retoriikassa yrittäjyyden eetoksen tuomista kaikille elämän ja yhteiskunnan osalualueilla perustellaan juuri ”tosiasiana” ja ”luonnollisena” välttämättömyytenä esimerkiksi kilpailukyyn turvaamisen kannalta. (Pyykkönen 2014, 12.)

Toinen ontologinen näkemys sosiaalisesta maailmasta yrittäjyyskasvatuksen episteemisen hallinnan kohdin rakentuu kehityksen tematiikan ympärille. *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat* -dokumentissa yrittäjämäinen toiminta asetetaan kehityksen, tässä tapauksessa kehittyvän yhteiskunnan perustaksi:

Kehittyvän yhteiskunnan perusta on yrittäjämäisessä toiminnassa (OPM 2009, 14).

Ja myöhemmin:

Tärkeä osa yrittäjyyskasvatusta ja yrittäjämäistä toimintakulttuuria on tulevaisuushakuinen ote (OPM 2009, 16).

Kehitykseen ja tulevaisuushakuisuuteen vetoaminen kuvaa osuvasti sitä, mitä Alasuutari ja Qadir (2014) episteemisen hallinnan kohdin kutsuvat ”modernisaatiohypoteesiksi”. Yhdistettynä edelliseen – muutokseen ja siihen sopeutumiseen liittyvään – argumentoinnin tapaan, voidaankin nähdä kuinka sosiaalista muutosta ja siihen sopeutumista yrittäjyyskasvatuksen keinoin pidetään, ei vain sopeutumisenä muutokseen, vaan myös ja ennen kaikkea kehityksenä. Tämän näkökulman valossa muutokset sosiaalisessa maailmassa – tässä tapauksessa yrittäjyysmyönteisyyden kasvattaminen nuorten keskuudessa – voidaan sosiaalidarvinistisesti ymmärtää automaattisena ja vääjäämättömänä liikkeenä kohti parempaa yhteiskuntaa.

Subjektipositiot

Edellisessä luvussa on tarkasteltu niitä järkeilyn ja argumentoinnin muotoja, joilla poliittiset toimijat pyrkivät muodostamaan ontologisia väitteitä sosiaalisesta maailmasta ja siinä

esiintyvistä haasteista. Näiden kautta pyrittiin puolestaan vakuuttamaan muut toimijat siitä, että juuri yrittäjyyskasvatus ja yrittäjämäisten taitojen edistäminen etenkin nuorten keskuudessa on relevantein keino vastata esitettyihin haasteisiin. Tällaiset väitteet eivät kuitenkaan yksinään riitä poliittisten interventioiden onnistumiseen. Toimijat on myös saatava sisäistämään näihin väitteisiin pohjautuvat subjektipositiot eli tavat ymmärtää oma ja toisten toimijuus.

Analysoimieni dokumenttien kohdejoukko on laaja. Dokumenteissa pyritään puhuttelevaan niin oppilaita, opettajia kuin muita koulutuspoliittisia toimijoita. Millaisia subjektipositioita yrittäjyyskasvatuksen kohteena oleville nuorille sekä koulutuksen piirissä toimiville sitten pyritään luomaan? Entä millainen ihmiskuva näihin positioihin sisältyy? Perustavana lähtökohtana voidaan pitää ajatusta, että jotta edellisessä luvassa kuvattuihin haasteisiin kyetään vastaamaan, on niin yksilöissä, organisaatioissa kuin kokonaisissa valtioissa tapahtuttava asennemuutos:

Yrittäjyyden yhteiskunnan rakentaminen on jokaisen asia. Yrittäjyyteen ja epäonnistumiseen kohdistuvien asenteiden on muututtava positiivisemmiksi. (EKM 2003, 22.)

Tästä syystä:

Perusopetuksessa [yrittäjyyskasvatuksen] painopiste on asenteellisissa valmiuksissa, yrittäjämäisten ominaisuuksien ja toimintatapojen kehittämisessä (OPM 2009, 13).

Koulutuspoliittisessa diskurssissa yrittäjyyskasvatus nähdään siis ennen kaikkea asennekasvatuksena, toiveina asenteellisesta muutoksesta joka ei ole tarkoitettu ainoastaan yrittäjiksi pyrkiville, vaan joka on jokaisen asia. Tällainen puhetapa mukailee koulutuksellisissa kva-lifikaatioissa³ tapahtunutta muutosta, jonka myötä tietyt ja tarkasti kohdennetut kvalifikaatiot ovat muuttuneet yleiseksi puheeksi yksilöiden kyvykkyydestä, eetoksesta ja asenteesta, joiden odotetaan tuottavan jatkuvasti itseään ja kompetenssejaan kehittävää yrittäjämäistä subjektiviteettia (Triantafillou 2012, 141-142). Onkin korostettu, että kyky tai asenne yleensä on noussut uudella tavalla taloudellisesti keskeiseksi tekijäksi. Tästä syystä koulu-tuskaan ei enää pyri tarttumaan tähän tai tuohon yksilön ominaisuuteen, vaan pikemminkin asenteeseen tätä tai tuota ominaisuutta kohtaan. (Pasanen 2015; Harni 2015.)

Mitä tämä yleisen kyvykkyyden ja asenteenmuutoksen odotukset sitten yksilöille ja organisaatioille tarkoittavat? Yksilön kohdin tätä asenteenmuutosta voidaan lähestyä yrittäjyyskasvatuksen ja yrittäjyyden luonnetta kuvaavilla lausumilla. Yrittäjyyskasvatus pyrkii saamaan yksilön löytämään sisäisen yrittäjän asenteen:

missä yhdistyvät joustavuus, aloitekyky, luovuus, riskinottokyky, omatoimisuus ja toisaalta yhteistyökyky sekä vahva suoritustavoittavuus (OPM 2004, 10).

3 Tässä yhteydessä kvalifikaatiolla viitataan tekijän suhteeseen työhönsä tai toimintaansa. Täten se määrittää paikan työn järjestelmässä. Tällaista paikkaa ovat perinteisesti määrittäneet käsitteet kuten ammatti ja professio. (Pasanen 2015, 65.)

Tarkoitus on:

[...] *kasvattaa oppija vastuuseen itsestään ja tekemisistään, rohkaista ottamaan uusia askeleita, vaikka niissä voisi epäonnistuaakin* [...] (OPM 2009, 16).

Yrittäjyyskasvatukseen kytkeytyvä koulutuspoliittinen diskurssi puhuu yrittäjämäisestä yksilöstä houkuttelevaan sävyyn. Vedotessaan yhteisesti hyvinä pidettyihin asenteellisiin ominaisuuksiin - kukapa ei haluaisi olla aktiivinen, vastuullinen tai työllistettävämpi, se piirtää hyvän ihmisen kuvan sellaisenaan (ks. Ikonen 20016; Harni 2015). Berglund (2013) on alleviivannut tutkimuksissaan yrittäjyyskasvatuksen, minuuden ja työllistettävyyden välistä yhteyttä. Hänen mukaansa sekä sisäisen yrittäjyyden että työllistettävyyden käsitteisiin sisältyy ihmiskuva, jota määrittää paitsi aktiivisuus ja luovuus, myös toive yksilön lähes loputtomista voimavaroista ja potentiaalista.

Näihin odotuksiin näyttää sisältyvän kuitenkin eräänlainen kaksisuuntainen liike. Toisaalta sekä koulutukselle että yrittäjämäisille yksilöille annetaan ratkaiseva rooli niin Euroopan taloudellisen kehityksen, kilpailukyvyn kuin sosiaalisen yhteenkuuluvuuden turvaamisessa, mutta yhtäältä näitä toimijoita kuvataan joustavina, eräänlaisina adaptiivisina sopeutujina suhteessa itsestään selvänä pidettyyn ”jatkuvaan muutokseen”, kuten olen myös edellisessä luvussa esittänyt. Näin subjektipositiot näyttävät muodostavan jännitteisen dynamiikan, jossa aktiivisuus, itsenäisyys, joustavuus ja sopeutuvuus erikoisella tavalla yhdistyvät toisiinsa.

Dardot ja Laval (2014; ks. myös. Saastamoinen 2010) ovat tutkimuksessaan korostaneet edellä kuvatun jännitteisyyden merkitystä myöhäiskapitalistisessa hallinnan eetoksessa. He kirjoittavat yrittäjämäisen yksilön itsehallinnasta, jonka puitteissa hänen tulee toimia aktiivisuuden, luovuuden ja re-aktiivisuuden välimaastossa. Kyse eräänlaisesta ”ultra-subjektivoitumisen” prosessista, jonka tavoitteena ei ole yksilön vakaa itsehallinnan tila, vaan pikemminkin meta-tasolla tapahtuva itsehallinta jota kuvaa tasapainoilu jatkuvan muutoksen värittämässä maailmassa.

Nämä huomiot resonoivat myös yrittäjyyskasvatukseen liittyvien episteemis-ontologisten näkemysten sekä niitä mukailevien subjektipositiodien kanssa. Kuten olen aiemmin osoittanut, yrittäjyyskasvatuksen perimmäiseksi tehtäväksi nähtiin kansallisten koulutusjärjestelmien kyky selvittää jatkuvan muutoksen maailmassa. Jännitteisyyden merkitys tulee ymmärretyksi myös koulutuksellisissa kvalifikaatioissa tapahtuneiden muutosten kautta. Esimerkiksi työvoiman uusintamisen näkökulmasta tärkeää ei ole enää täsmällinen osaaminen tai tietämys, vaan kyky hallita itse oppimistaan, tunteitaan, kognitioitaan ja esimerkiksi joustavuuttaan. (ks. esim. Brunila, Onnismaa & Pasanen 2015.)

Kun tarkastelemme tätä jännitteisyyden dynamiikan taustalla olevaa ihmiskuvaa, voimme todeta että se piirtää kuvan plastisuuteen ja selviytymiseen pyrkivästä yksilöstä. Plastisuudesta tai resilienssistä onkin tullut avaintermejä tarkasteltaessa jälkiteollista yhteiskuntaa. Tästä viestivät niin neuroplastisuutta kartoittavien tutkimusten ja intervention kasvu kuin esimerkiksi tietoisuustaitoihin kytkeytyvien tekniikoiden kasvu (Rose & Abi-Rached 2013; Saari 2016). Näissä ihminen mielletään ympäristöönsä adaptiivisena sopeutujana suhteessa ympäristössä tapahtuviin jatkuviin muutoksiin.

Normit ja ideaalit

Episteemisen hallinnan kolmannen osa-alueen kohdin tarkastelen niitä normeja, arvoja ja ideaaleja, joihin yrittäjyyskasvatus pohjautuu ja joita sillä lopulta tavoitellaan. Alasuutari ja Qadir (2014) korostavat, että tässä vaiheessa toimijat tai verkostot usein sitoutuvat työtämään sekä pohjaamaan poliittisen intervention toteuttamista luomalla ”ikivanhoilta” vaikeuttavia ideaaleja, kuten ”lapsikeskeisyys” tai ”kestävyys”, jotka leviävät rajatusta käyttöympäristöstään ympäri globaalia maailmaa. Lopulta näistä ideaaleista muodostuu paljon käytettyjä ja itsestään selviä lausumia, joilla eri toimijat voivat pyrkiä oikeuttamaan poliittisia päämääriään.

Makrotasolla yrittäjyyskasvatuksen tavoitteena pidetään ennen kaikkea uusien työpaikkojen luomista sekä kilpailukyvyyn turvaamista (EKM 2003). Näiden taloudellisten tavoitteiden lisäksi yrittäjyyskasvatuksella pyritään myös laajempiin eettis-poliittisiin päämääriin. Eräs tällainen on yksilön itsenäisyyden ja omaehtoisuuden korostaminen, tai kuten *Yrittäjyyden vihreässä kirjassa* mainitaan, ”henkilökohtaisen potentiaalın vapauttaminen”:

Työ ei ole vain tapa ansaita rahaa. Ihmisillä on muitakin kriteerejä ammattia valitessaan, kuten turvallisuus, itsenäisyyden aste, vaihtelevat tehtävät ja työn kiinnostavuus. Korkeampi tulotaso voi kannustaa ihmisiä täyttämään "korkeampia tarpeitaan", kuten itsensä toteuttamista ja itsenäisyyttä, ja ryhtymään yrittäjiksi. (EKM 2003, 7.)

Toisaalta yrittäjyyskasvatuksen ideaalien kohdalla on kyse myös nykyistä koulutuksellista ajattelua määrittävistä, jo itsestään selviksi muodostuneista ilmiöistä ja lausumista kuten elinikäisestä oppimisesta ja itsensä johtamisen kyvyistä:

Yrittäjyyskasvatus on osa elinikäistä oppimista [...] Kyse on elämänhallinnan, vuorovaikutuksen ja itsensä johtamisen taidoista, kyvystä innovaatioihin ja muutosten kohtaamiseen. (OPM 2009, esipuhe.)

Yrittäjyyskasvatukseen kytkeytyvät ideaalit pyrkivät paitsi vastaamaan globaaleihin taloudellisesti-tuotannollisiin muutoksiin, mahdollistamaan itsensä toteuttamisen ihanteita myös demokraattisemman ja osallistavamman yhteiskunnan luomiseen:

Eryityisesti yleissivistävässä koulutuksessa yrittäjämäinen toimintatapa on osa myös vaikuttamiseen, osallistumiseen ja demokraattisuuteen kasvamista (OPM 2009, 11).

Näin ollen:

[...] tehtävänä on kasvattaa oppija vastuuseen itsestään ja tekemisistään [...] sekä kehittää valmiuksia ja keinoja vaikuttaa ja osallistua myös yhteiskunnalliseen toimintaan (OPM 2009, 11).

Tämänkaltaiset ”pehmeän hallinnan” politiikat ovat yleistyneet viime vuosina pitkälle teollistuneissa länsimaissa. Puhe demokraattisuudesta ja yhteiskunnallisen osallisuuden lisäämisestä on voimakas argumentti, sekä Alasuutaria ja Qadiria (2014) lainaten, ”ikivanha ideaali”, jolla voidaan perustella mitä erilaisempia asioita. Siitä on tullut osa aktiivisen kansalaisuuden diskurssia (ks. esim. Saastamoinen 2010), johon myös koulutuspoliittinen dis-

kurssi on esimerkiksi juuri yrittäjyyskasvatuksen muodossa ottanut osaa (Harni 2013). Furedi (2010) on esittänyt, että nykyisessä poliittis-eetoksellisessa ajattelussa koulutukselle onkin annettu ihmeen kaltainen rooli. Kirjoittaessaan ”yhteiskunnan pedagogisoitumisesta”, hän viittaa siihen ajattelumalliin, jonka mukaan lähes mikä tahansa laajempi yhteiskunnallinen ongelma olisi ratkaistavissa koulutuksen ja kasvatuksen avulla. Myös Popkewitz ja Lindblad (2000) ovat painottaneet, että etenkin OECD:n ja Euroopan komission suunnittelemissa koulutuspoliittisissa reformeissa toistuu samankaltainen järkeily, jota he kutsuvat ”kehityksen diskurssiksi”. Siinä koulutus mielletään keskeisenä osana sosiaalista kehittymistä ja elämänlaadun parantamista.

Yrittäjyyskasvatuksella annetut ideaalit ja tavoitteet voidaan myös nähdä mukailevan tällaista ajattelutapaa. Niiden avulla näytettiin pyrkivän vastaamaan niin globaalin maailmantalouden muutoksiin, isetoteutukseen, demokratiavajeeseen kuin kansalaisten yhteiskunnalliseen osallisuuteen. Yrittäjyyskulttuuria voidaankin kuvata eräänlaisena toivekuvana. Toivekuvia määrittää tässä kohdin ennen kaikkea se piirre, että ne leviävät rajatusta piiristä - kuten taloustieteistä - lähes kaikille elämän osa-alueille. Tällainen toivekuviin perustuva ajattelumalli on löydettävissä myös yrittäjyyskasvatus-politiikasta.

[...] yrittäjien taidot ja asenteet tuovat yhteiskunnalle muitakin kuin vain niiden soveltamisesta liiketoimintaan seuraavia etuja. [...] Positiiviset asenteet yrittäjyyteen ovat erityisen tärkeitä niiden joukossa, joista tämän päivän ja tulevaisuuden yrittäjyys riippuu. Näitä tahoja ovat mm. koulut, yliopistot, sijoittajat, paikallisyhteisöt, alueet, yritysjärjestöt, neuvonantajat ja tiedotusvälineet. (EKM 2003, 22.)

Yrittäjyyskasvatus toivekuvana kuvaa hyvin sitä, mitä poliittisessa argumentaatiossa tarkoitetaan tarkoituksenmukaisella epäselkaisuudella. Kun yrittäjyyskasvatuksen tavoitteet ja siihen sisältyvät käsitteet eivät lopulta anna kovinkaan selkeitä suuntaviivoja, on helppoa ajatella, että kyseessä on kaikkivoipa koulutuspoliittinen interventio. Näin siihen liittyvä argumentaatio pyrkii houkuttelemaan laajan joukon toimijoita yrittäjyyskasvatukseen liittyvään poliittiseen järkeilyyn.

Lopuksi

Olen tässä artikkelissa tarkastellut yrittäjyyskasvatuksen episteemistä hallintaa kolmen eri osa-alueen kautta. Ensimmäisessä, sosiaalisen maailman ontologiaa tarkastelevassa luvussa esitin, että yrittäjyyskasvatuksen merkitystä legitimoiti kolme keskeistä väittämää tai oletusta: sosiaalisen maailman jatkuva muutos, siihen sopeutuminen sekä toisaalta tämän sopeutumisen kuvaaminen kehitykseksi kohta parempaa. Toisessa luvussa tarkastelin, millaisia subjektipositioita yrittäjyyskasvatukseen kytkeytyvä koulutuspoliittinen diskurssi pyrki tuottamaan. Näistä keskeisimpinä nostin esille toiveen jokaisesta yksilöä ja poliittista toimijaa koskettavasta asennemuutoksesta. Asennemuutoksen nähtiin puolestaan tuottavan entistä aktiivisempia, joustavampia ja työllistettävämpiä yksilöitä, joita jatkuvasti muuttuva yhteiskunta ja työelämä kipeästi tarvitsevat. Kolmannessa, yrittäjyyskasvatuksen normeja ja ideaaleja käsittelevässä luvussa taas nostin esille niitä ”ikivanhoja ideaaleja”, joita yrittäjyyskasvatuksen nähtiin toteuttavan. Keskeisimpinä näistä voidaan mainita itsensä toteuttamisen ihanteet ja elinikäinen oppiminen, yhteiskunnalliseen osallisuuteen tähtääminen sekä toivekuviin perustuva ajattelutapa, jossa yrittäjyyskasvatuksen nähdään koskevan lähes kaikkia yhteiskunnallisia toimijoita.

Episteemisen hallinnan analytiikan kehyksestä käsin kaikki nämä kolme osa-aluetta osaltaan kuvaavat sitä millaisin järjestyksin tavoiteltavia subjektipositioita muotoillaan tietyssä historiallisessa ajassa. Näin kaikki näissä osa-alueista osaltaan vaikuttivat siihen, miksi ja miten yrittäjyyskasvatuksesta muodostui 2000-luvun alkupuolelta eteenpäin niin voimakas pyrkimys parantaa Suomen kuin muiden Euroopan unionin maiden taloudellisesta kestävyttä, kilpailukykyä kuin kansalaisten yhteiskunnallista osallisuutta. Samalla näiden osa-alueiden analyysin kautta voidaan ymmärtää sitä, kuinka ylikansallinen koulutuspoliittinen diskurssi kykenee leviämään useaan eri kohteeseen käyttäen silti samankaltaista, yhteisesti houkuttelevaa kieltä ja yhteisesti hyväksyttäjä ontologis-episteemisiä näkemyksiä.

Episteemisen hallinnan viitekehyksen kautta voidaankin ymmärtää, että koulutuspoliittinen päätöksenteko ja koulutuspoliittisten interventioiden toteuttaminen on tavalla tai toisella historiallisesti kontingenttia. Tietyntyyppiset episteemis-ontologiset uskomukset sekä järjestyksen tavat rakentuvat aina osana historiallisia muutoksia, ja tätä kautta värittävät koulutuspoliittista toimintaa. Koulutuspolitiikka ei siis tästä näkökulmasta perustu vaihtoehto-ominaisuuksiin, vaan on muuttuvaa, katkonaista sekä sidottu useisiin tiedontuotantolisiin tekniikoihin. Tieteenfilosofi Ian Hackingin ajattelua hyödyntäen episteemisen hallinnan voidaankin ajatella lisäävän kasvatustieteellistä ymmärrystä siten, että sen kautta voidaan ymmärtää koulutuspoliittisen toiminnan *historiallista ontologiaa*: niitä mahdollisuusehtoja, jotka saavat nykyhetken näyttämään vaihtoehtottomalta. Hackingin sanoin episteeminen hallinta ja yrittäjyyskasvatus empiirisenä esimerkkinä auttaa kartoittamaan niitä ”mahdollisuuksien avaruuksia, jotka ihmisen muodostumista ympäröivät”. (Hacking 2002, 23.)

Kirjallisuus

- Alasuutari, Pertti 1999. *Laadullinen tutkimus*. Tampere: Vastapaino.
- Alasuutari, Pertti & Qadir, Ali 2014. Epistemic governance: an approach to the politics of policy making. *European Journal of Cultural and Political Sociology* 1 (1), 67–84. <https://doi.org/10.1080/23254823.2014.887986>
- Berardi, Franco & Virtanen, Akseli 2010. Parvi/häiriö/mielivalta. *Niin & näin* 3 (10), 35–44.
- Berglund, Karin 2013. Fighting against all odds: Entrepreneurship education as employability training. *Ephemera* 13 (4), 717–735.
- Brunila, Kristiina, Onnismaa, Jussi & Pasanen, Heikki 2015. *Koko elämä töihin*. Tampere: Vastapaino.
- Callon, Michel 1986. Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. Teoksessa Law, John (toim.), *Power, action and belief: a new sociology of knowledge?* London: Routledge.
- Dardot, Pierre & Laval Christian 2014. *The new way of the world: On neoliberal society*. New York: Verso Books.
- Dean, Mitchell 1999. *Governmentality: Power and rule in modern society*. SAGE publications.
- Drucker, Peter 1985. *Innovation and Entrepreneurship*. HarperCollins Publishers.
- Euroopan komissio 2003. *Yrittäjyyden vihreä kirja* [www-lähde]. < <http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/committees/rett/20030909/030027FI.pdf> > (Luettu 2.1.2017).
- Foucault, Michel 2010. *Seksuaalisuuden historia*. Suom. K. Sivenius. Helsinki. Gaudeamus.

- Furedi, Frank 2010. *Wasted: Why Education Isn't Educating*. London: Bloomsbury.
- Hacking, Ian 2002. *Historical Ontology*. Harvard University Press. https://doi.org/10.1007/978-94-017-0475-5_13
- Harni, Esko 2014. Yrittäjyyskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta. *Kansalaisyhteiskunta* 1 (5), 146–165.
- Harni, Esko 2015. Mielivaltaista kasvatusta, yrittäjyyskasvatusta. Teoksessa Brunila, Kristiina, Onnismaa, Jussi & Pasanen, Heikki (toim.), *Koko elämä töihin – Koulutus tietokykykapitalismissa*. Tampere: Vastapaino.
- Harni, Esko 2015. “Opeta, Mittaa, Kehitä”: Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo hallinnallisena artefaktina. *Aikuiskasvatus* 35 (2), 99–10.
- Ikonen, Risto 2006. *Yrittäjyyskasvatus - kansalaisen taloudellista autonomiaa etsimässä*. Jyväskylä: Sophi
- Kallo, Johanna 2009. *OECD education policy. A comparative and historical study focusing on the thematic reviews of tertiary education*. Väitöskirja, Turun yliopisto.
- Keinänen, Jari 2014. *Yhteisöllisyyden haasteet*. Jyväskylä: Atena Kustannus.
- Komulainen, Katri, Keskitalo-Foley, Seija, Korhonen, Maija & Lappalainen, Sirpa (toim.) 2010. *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino.
- Korhonen, Maija 2012. *Yrittäjyyttä ja yrittäjämäisyyttä kaikille? Uusliberalistinen hallinta, koulutettavuus ja sosiaaliset erot peruskoulun yrittäjyyskasvatuksessa*. Väitöskirja, Joensuun yliopisto.
- Miller, Peter & Rose, Nikolas 2010. *Miten meitä hallitaan*. Tampere: Vastapaino.
- Opetusministeriö 2004. *Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma* [www-lähde]. < http://minedu.fi/OPM/Julkaisut/2004/yrittajyyskasvatuksen_linjaukset_ja_toimenpideohjelma?lang=sv&extra_locale=fi > (Luettu 2.1.2017).
- Opetusministeriö 2007. *Opetussuunnitelmauudistus ja yrittäjyyskasvatuksen toteuttaminen* [www-lähde] < <http://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/79409/opm28.pdf?sequence=1> > (Luettu 2.1.2017).
- Opetusministeriö 2009. *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat* [www-lähde]. < http://minedu.fi/OPM/Julkaisut/2009/Yrittajyyskasvatuksen_suuntaviivat.html?lang=sv&extra_locale=fi > (Luettu 2.1.2017).
- Popkewitz, Thomas. & Lindblad, Sverker 2000. *Comments and reflections on cases and contexts. Public discourses on education governance and social integration and exclusion: Analyses of policy texts in European contexts. A report from EGSIE project*. Uppsala University. Department of Education.
- Pyykkönen, Miikka 2014. *Ylistetty yrittäjyys*. Jyväskylä: Sophi.
- Rose, Nikolas & Abi-Rached, Joelle. M. 2013. *Neuro The New Brain Sciences and the Management of the Mind*. Princeton University Press.
- Saari, Antti 2012. The Map is the Territory – Educational Evaluation and the Topology of Power. *European Educational Research Journal* 11(4), 586–600. <https://doi.org/10.2304/eeerj.2012.11.4.586>
- Saari, Antti 2016. Tietoisuustaitojen ristiriidat opetustyössä. Teoksessa Parviainen, Jaana, Kinnunen, Tiina & Kortelainen, Ilmari (toim.), *Ruumiillisuus ja työelämä. Työruumis jälkiteollisessa taloudessa*. Tampere: Vastapaino, 199–214.
- Saari, Antti & Harni, Esko 2016. Herbert Spencer ja elämää myötäilevä opetussuunnitelma. *Ennen ja nyt – Historian tietosanomat* 14 (3)..

- Saarinen, Arttu, Salmenniemi, Suvi & Keränen, Harri 2014. Hyvinvointivaltiosta hyvinvointivaan valtioon. *Yhteiskuntapolitiikka* 79 (6).
- Saastamoinen, Mikko 2010. Aktiivisen kansalaisuuden vastatulkintoja: Neuroottinen ja hylätty kansalaisuus. Teoksessa Kaisto, Jani & Pyykkönen, Miikka (toim.), *Hallintavalta*. Helsinki: Gaudeamus.
- Seikkula-Leino, Jaana 2007. *Yrittäjyyskasvatus ja opetussuunnitelmauudistus*. Opetusministeriön julkaisuja.
- Summa, Hilikka 1996. Kolme näkökulmaa uuteen retoriikkaan. Burke, Perelman, Toulmin ja uuden retoriikan kunnianpalautus. Teoksessa Palonen, Kari & Summa, Hilikka (toim.), *Pelkkää retoriikkaa*. Tampere: Vastapaino, 51–83.
- Triantafillou, Peter 2010. *New Forms of Governing. A Foucauldian inspired analysis*. Basingstoke: Palgrave.
- Latour, Bruno 1984. *The powers of association. The Sociological Review*. London: Routledge.
- Valtioneuvosto 2005. *Yrittäjyyden politiikkaohjelma 2003–2007* [www-lähde]. < <https://tem.fi/hankesivu/-/hankesivu/hanke?tunnus=KTM054%3A00%2F2003> > (Luettu 10.12.2016).

YTM, KM Esko Harni on jatko-opiskelija Tampereen yliopistossa kasvatustieteen oppiaineessa ja toimii vapaana toimittajana.

JULKAISU II

**Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistiset tendenssin
ordoliberalismin näkökulmasta**

Harni, E.

Kansalaiskasvatus 5 (1) 2014, 71–90
<http://urn.fi/URN:NBN:fi:ju-201609214174>

Artikkelin käyttöön väitöskirjan osana on saatu kustantajan lupa

**This is an electronic reprint of the original article.
This reprint *may differ* from the original in pagination and typographic detail.**

Author(s): Harni, Esko

Title: Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta

Year: 2014

Version:

Please cite the original version:

Harni, E. (2014). Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta. *Kansalaisyhteiskunta*, 5 (1), 71-90.

All material supplied via JYX is protected by copyright and other intellectual property rights, and duplication or sale of all or part of any of the repository collections is not permitted, except that material may be duplicated by you for your research use or educational purposes in electronic or print form. You must obtain permission for any other use. Electronic or print copies may not be offered, whether for sale or otherwise to anyone who is not an authorised user.

ARTIKKELIT

YRITTÄJYYS- JA KANSALAISKASVATUKSEN UUSLIBERALISTISET TENDENSSIT ORDOLIBERALISMIN NÄKÖKULMASTA

Esko Harni*

Vuonna 1947 julkaistussa teoksessaan *Civitas Humana* (suom. *Ihmisten Valtio*) saksalainen talous- ja yhteiskuntatieteilijä Wilhelm Röpke on huolestunut yrittäjyyden ja vapaan markkinatalouden roolista sotien ja totalitarismin runtelmassa Euroopassa. Pyrkiessään artikuloimaan vaihtoehtoa markkinoiden vapautta ja itseohjautuvuutta korostavan *laissez faire*-liberalismin ja kollektivistisen talous- ja yhteiskuntasuunnittelun välille, hän kirjoittaa seuraavasti: ”Vapaata markkinatalouttahan voidaan sosiologis-vitaalis-moraalisessa suhteessa verrata holviin, joka sen vuoksi tarvitsee lujempia kannatinpylväitä” (Röpke 1947, 155).

Röpkelle keskeinen kysymys oli, kuinka turvata yrittäjyyden rooli massayhteiskunnan ja luokkakonfliktien läpäisemässä yhteiskunnassa (ks. esim. Bonefeld 2012). Kuinka luoda yrittäjyydestä koko yhteiskuntaa lävistävä eetos ja eettinen viitekehys? Kuinka siis tehdä yrittäjyydestä ”lujat kannatinpylväät”, jotka pitävät optimaalisesti toimivaa markkinataloutta toiminnassa? Röpken lausuma ja huoli eivät ole menettäneet merkitystään viimeisen seitsemänkymmenen vuoden aikana: yrittäjyydestä on tullut eräs keskeisimmästä poliittisista ja yhteiskunnallisista käsitteistä viime vuosina. Selkeä esimerkki tästä on yrittäjyyskasvatuksen entistä intensiivi-

* YTM, KM Esko Harni on osa-aikainen tuntiopettaja Jyväskylän yliopistossa ja valmistelee yrittäjyyden poliittista luonnetta myöhäiskapitalistisessa yhteiskunnassa käsittelevää väitöskirjaa valtio-opin oppiaineeseen. *Email: esko.p.harni@student.jyu.fi*

sempi tuominen kasvatukseen ja koulutuksen piiriin, aina esikouluista yliopistoihin (Harni 2014, tulossa).

Tässä artikkelissa tarkastellaan kansalaiskasvatukseen kytketyn yrittäjyyskasvatuksen uusliberalistisia tendenssejä ordoliberalismin perinteen näkökulmasta, ja etenkin sen erään keskeisimmän edustajan Wilhelm Röpken¹ ajatuksista käsin. Artikkelin luonteeltaan pääasiallisesti käsitteellis-teoreettinen katsaus yrittäjyys- ja kansalaiskasvatukseen ordoliberalistisiin tendensseihin, mutta aineistona hyödynnetään myös yrittäjyys- ja kansalaiskasvatusta koskevia koulutuspoliittisia dokumentteja ja politiikkaohjelmia. Artikkelissa ei pyritä esittämään, että suomalaisessa koulutuspolitiikassa 2000-luvulla olisi eksaktisti kyse ordoliberalismista. Ordoliberalismia lähestytään ja hyödynnetään pikemminkin historiallisena paradigmana², josta käsin kyetään artikuloimaan keskeinen ulottuvuus yrittäjyys- ja kansalaiskasvatusta koskevaan kriittiseen keskusteluun ja tutkimukseen. Teoreettisina viitekehäyksiä artikkelissa toimivat Michel Foucault'n (2008) ordoliberalismi tulkinta, Wilhelm Röpken teokset *Ihmisten Valtio* (1947) ja *Taloustieteen perusongelmia* (1951) sekä muutamat ordoliberalismia käsittelevät kommentaarit (ks. esim. Bonefeld 2012; Virtanen 2006; Vähämäki 2009).

Artikkelin taustalla on hypoteesi siitä, että analyysit, joissa on sinänsä terävästi analysoitu sekä puolustettu yrittäjyyskasvatusta osana hyvinvointivaltiodiskurssia ja demokraattista kansalaiskasvatusta (ks. esim. Ikonen 2006), eivät välttämättä ole ottaneet huomioon uusliberalismille, ja etenkin ordoliberalismille tyypillistä tendenssiä muokata koko yhteiskuntaruumiista kilpailun ja tehokkaiden markkinamekanismien kenttä. Ordoliberalismin näkökulmasta markkinamekanismit ja koko yhteiskunnan kattava yrittäjyys eivät ole missään mielessä luonnollisia tai valtiosta erillisiä: ne on luotava yhteiskuntapoliittisten interventioiden avulla. Ordoliberalismissa markkinat ovat kyllä ”totuuden lopullinen mittari”, mutta eivät sen vuoksi että niitä luonnehtisi spontaanisuus tai jokin luonnollinen ominaisuus, vaan pikemminkin siksi, että niiden toimintaan puututaan jatkuvasti valtiiovetoisten, yhteiskuntapoliittisten interventioiden kautta. Nämä interventiot luovat puitteet tehokkaalle markkinataloudelle. Artikkelissa esitetään, että yrittäjyyskasvatusta sellaisenaan tai kytkettynä kansalaiskasvatukseen voidaan tietyin varauksin pitää esimerkkinä tällaisesta interventiosta.

Siitä huolimatta, että artikkelissa esitetään jossain määrin kritiikkiä eräitä kriittisiä yrittäjyyskasvatukseen analyyssejä kohtaan, ei tarkoitus ole osoittaa niitä sinänsä vääriksi. Pyrkimys on pikemminkin täydentää näitä analyyssejä näkökulmalla, jonka keskeisimmät huomiot voidaan tiivistää seuraavasti:

1) Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatukseen kytkeytyvä uusliberalistinen koulutus- ja yhteiskuntapolitiikka ei ordoliberalismin näkökulmasta tiivisty aja-

tukseen vapaista – valtiosta tai yhteiskunnasta erillisistä – markkinoista. Ordoliberalistisen perinteen valossa kyse on pikemminkin markkinoista ja kilpailumekanismeista, jotka on luotava aktiivisten yhteiskunta- ja koulutuspoliittisten interventioiden kautta

2) Ordoliberalismin näkökulmasta markkina- ja kilpailumekanismit, yhteiskuntapolitiikka ja kansalaisuus eivät ole toisistaan erillisiä elementtejä, vaan tarvitsevat toisiaan ja muodostavat yhtenäisen kokonaisuuden, eräänlaisen yleistetyn kilpailun olemuksen, *eidoksen*. Tästä näkökulmasta käsin kansalaiskasvatukseen kytketty yrittäjyyskasvatus voidaan ymmärtää kilpailun ja tehokkaasti toimivien markkinamekanismien luomisena, ei niinkään niiden täydentäjinä, paikkaajina tai passiivisena reagoitina suhteessa niihin.

3) Mikäli yhteiskunta- ja koulutuspolitiikan on aktiivisesti luotava tilaa markkinamekanismeille yhteiskuntaan, ei yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen välinen problematiikka ole lähtökohtaisesti niin selkeä kuin sitä puolustavissa tai kritisoivissa teksteissä usein oletetaan. Uusliberalistinen koulutuspolitiikka, johon kansalaiskasvatukseen kytketty yrittäjyyskasvatus ainakin jossain määrin sisältyy, ei nimittäin ordoliberalismin artikuloimasta näkökulmasta käsin ole ainoastaan reagoitina ja sopeutumista vapaiden markkinoiden vaatimukseen, vaan näiden ”vapaiden” markkinoiden aktiivista luomista.

Konteksti

Artikkelissa pureudutaan laajasti katsottuna yrittäjyyden, uusliberalismin ja kansalaisuuden väliseen problematiikkaan. Yrittäjyydestä, yrittäjämäisistä käytännöistä ja esimerkiksi yrittäjyyskasvatuksesta on kirjoitettu viime vuosina runsaasti (ks. esim. Ikonen 2006; Korhonen 2012; Brunila & Mononen-Batista Costa 2010; Harni 2014, tulossa; Berglund 2013). Yrittäjyydestä ja yrittäjyyskasvatuksesta on tullut osa niin kansallisia politiikkaohjelmia (Opetusministeriö 2009, 2004), opetussuunnitelmia (Opetushallitus 2004) kuin esimerkiksi maahanmuuttajien työllistämishankkeita (Könönen 2013). OECD:n linjauksissa yrittäjyyskasvatuksesta näyttää tulleen varsinainen taikasana. Sen on nähty turvaavan niin Euroopan taloudellinen kehitys, kansallinen hyvinvointi kuin sosiaalinen yhteenkuuluvuuskin. (Euroopan komissio 2003.) Yrittäjyyden ideassa ei ole kyse ainoastaan tehokkuuden lisäämisestä, vaan myös arvomaailman muutoksesta. Yrittäjyys on alkanut symbolisoida vapautta, luovuutta, edistystä ja tehokkuutta vastapainona byrokratialle, keskushallinnolle sekä kansalaisten oma-aloitteisuuden tuhoavalle ja tasapäistäväälle hyvinvointivaltiolle. (Brunila & Mononen-Batista Costa 2010, 207.)

Yrittäjyyden ja kansalaisuuden välisen suhteen tarkastelu on ollut runsasta etenkin Michel Foucault’sta innostuksensa saaneessa hallinnan tutkimuksessa (*gouvernementalité*) (ks. ”hallinnallisuudesta” Foucault 1991). Hallinnan tutkimuksessa kansalaisuutta on tarkasteltu osana uusliberalistista hallinnan eetosta, jolloin siinä korostuvat itsen vastuullistamisen, aktiivisuuden ja joustavuuden ihanteet. Kansalaisuus määrittyy näissä näkökulmissa muutoksena oikeuksia korostavasta hyvinvointivaltiollisesta kehyskertomuksesta kohti velvollisuuksia korostavaa uusliberalistista hallinnan eetosta. (ks. esim. Saastamoinen 2010.) Hallinnan tutkimuksen näkökulmasta uusliberalismissa on keskeistä yrittäjämäisen subjektin, *yrittäjämäärän* (”enterprising self”) tuottaminen, jossa juuri koulutuksella on keskeinen rooli. Kriittisessä yrittäjyyskasvatustutkimuksessa korostetaan muun muassa, että ”koulutuksella on tärkeä asema uusliberalistisen hallinnan toteuttamisessa, koska se kohdistuu yksilön mielen sisältöihin kuten oppimiskykyyn, uteliaisuuteen, joustavuuteen ja luovuuteen ja suuntaa niitä tuotannon palvelukseen” (Keskitalo-Foley, Komulainen & Naskali 2010, 22). Ikonen (2006) on puolestaan huomauttanut, että yrittäjyyskasvatus ei välttämättä ole – tai sen ei ainakaan välttämättä tarvitse olla – sidoksissa uusliberalistiseen kehyskertomukseen. *Yrittäjyyskasvatus – kansalaisen taloudellista autonomiaa etsimässä* -kirjassaan hän esittää yrittäjyyskasvatuksen soveltuvan yhtä lailla hyvinvointivaltiolliseen kuin uusliberalistiseen kehyskertomukseen, mutta näkökulmasta riippuen sen saavan varsin erilaisia merkityksiä. Ikonen mukaan keskeistä on yrittäjyys-käsitteen reartikulaatio, jonka avulla yrittäjyyden käsite irrotettaisiin sen hegemonisesta käytöstä ja tuotaisiin osaksi demokraattisempaa ja vastuullisempaa yrittäjyysdiskurssia. (Ikonen 2006, 62–70.)

Viittaan artikkelissa ”yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistisilla tendensseillä” edellä kuvattuun keskusteluun. Jaan esimerkiksi Ikonen (2006) esittämän huomion, jonka mukaan yrittäjyyskasvatus voidaan asettaa palvelemaan niin uusliberalistista kehyskertomusta kuin solidaarisuutta ja demokraattisia arvoja korostavaa kansalaiskasvatusta. Olen myös Ikonen (emt.) kanssa samaa mieltä siitä, että yrittäjyys on ambivalentti ja poliittinen käsite, ja täten se voidaan haluttaessa reartikuloida kohti kestävämpää ja vastuullisempaa yrittäjyysdiskurssia. Esitän kuitenkin, että vastakkainasettelu markkinoiden spontaaniutta korostavan uusliberalistisen kehyskertomuksen ja solidaarisuutta sekä demokraattisuutta korostavan kansalaiskasvatuksen välillä ei ole johdonmukainen kriittisen yrittäjyyskasvatustutkimuksen kannalta. Yrittäjyyskasvatuksessa ei ole ainoastaan kysymys kansalaisyhteiskunnan ja kansalaisuuden markkinoitumisesta, saati perinteisten, markkinoiden ulkopuolella ajateltuna olevien sfäärien passiivisesta reagoinnista suhteessa markkinoiden muuttuviin tarpeisiin. Esitän, että ordoliberalismin näkökulmasta yrittäjyyskasvatus voidaan ymmärtää osana tehokkaasti toimivien markkinoiden luo-

mista, jossa heterogeeniset dispositiivit, kuten koulutus, kulttuuri ja lait pyrkivät puuttumaan yhteiskunnan ja elämän ehtoihin sellaisenaan ja luomaan koko yhteiskuntaan eräänlaisen kilpailun ja erottautumisen logiikan olemuksen, *eidoksen*. Tästä näkökulmasta käsin yrittäjäyyskasvatus toki tähtää markkinoille orientoituneiden subjektiviteettien luomiseen, mutta ei – ainoastaan tai välttämättä – sen vuoksi, että kansalaisuus tai kansalaisyhteiskunta on saatava muistuttamaan tehokasta markkinalogiikkaa, vaan ennen kaikkea siksi, että tehokkaat markkinat luodaan ja tehdään mahdolliseksi näiden yrittäjämäisten subjektiviteettien kautta.

Uusliberalismi ja ”biopolitiikan synty”

Uusliberalismista on kirjoitettu paljon niin yhteiskuntatieteellisessä, filosofiassa kuin kasvatustieteellisessä tutkimuksessa (ks. esim. Rinne 2002; Hilpelä 2004; Harvey 2007; Mirowski & Plehwe 2009). Silti käsite on edelleen, kuten Koivusalo (2012, 198) osuvasti huomauttaa, ”eräänlainen sekasotku, johon liitetään milloin mitäkin näkemyksiä”. Etenkin suomalainen uusliberalismi on monimuotoinen kokonaisuus, joka koostuu niin amerikkalaisesta ”think tank” -visioinnista, valtion roolin jopa hieman tekopyhästä arvostelusta kuin hyvinvointivaltion puolustamisesta rajattoman kilpailun avulla (emt).

Artikkelissa uusliberalismia lähestytään Michel Foucault’n tarjoamien välineiden ja käsitteiden kautta. Artikkelin pohjautuu pitkälti Foucault’n *Collège de Francen Naissance de la biopolitique* (1978–79) -luennoilla esitettyyn luonnehdintaan, jonka mukaan uusliberalismi on pikemminkin useita eri käytäntöjä yhdistävä poliittisen hallinnan ohjelma tai organisoinnin malli, kuin yksinkertainen kaiken sisälleen sulkeva ideologia tai aate (ks. myös Hänninen 2010). Artikkelissa yhdytään muun muassa Vähämäen (2009, 195) esittämään tulintaan, jonka mukaan Foucault’n näkemys uusliberalismista ”uutena ohjauksen ja sääntelyn tekniikkana auttaa ylittämään paikoillaan junnaavaan keskusteluun, jossa uusliberalismi nähdään valtiollisen sääntelyn purkamisena ja julkisen vallan yhteiskuntaan puuttumisen minimointina.”

Vuosien 1978–79 *Naissance de la biopolitique* -luennoilla Foucault’ta kiinnosti erityisesti uusliberalistisen hallinnan haaste vapauden käyttöä koskevana poliittisena ohjelmana. Tämä haaste näyttäytyi ongelmana siitä, kuinka voidaan hallita vapauden kanssa eläviä ja vapaudesta synnytettyjä subjektiviteetteja. Oikeusliberalismia enemmän luennoilla käsiteltiin talousliberalismia ja sen mukanaan tuomia haasteita hallinnalliselle järjelle ja markkinoilla toimivien taloussubjektien kontrolloinnille. On tietenkin muistettava, ettei uusliberalismi vielä 70-luvun lopussa yhdistynyt niin vahvasti globaalin talouden

diskursseihin tai Thatcherin ja Reaganin uuskonservatiiviseen arvomaailmaan. (Koivusalo 2012, 196–198.)

Siinä missä Foucault'n vuosien 1977–78 *Securité, territoire, population* -luennot käsittelevät hallinnallisuuden genealogiaa klassisesta Kreikasta ja Roomasta, aina kristillisen pastoraatin kautta 1600–1700 lukujen valtiojärkeen ja ”poliisietietisiin”, vuoden 1978–79 luennot keskittyvät hallinnallisuuden liberaaleihin ja uusliberaaleihin muotoihin. Uusliberalismin historiaa ja hallinnan muotoja Foucault käsitteellistää kahdesta eri näkökulmasta käsin: II maailmansodan jälkeinen ordoliberalismi Saksan liittotasavallassa ja niin kutsutun Chicagon koulukunnan uusliberalismi Yhdysvalloissa.

Chicagon koulukunnan ja ordoliberaalien näkemystä uusliberalismista yhdistää keynesiläisyyden, sisällöllisen suunnittelun sekä talouden mekaniikkaan puuttuvan yhteiskuntapolitiikan kritiikki. Kuitenkin siinä missä Chicagon koulukunnan uusliberalismi pyrki tuomaan taloudellisen analyysin kaikille elämän osa-alueilla, ordoliberalismi peräänkuulutti markkinoiden ”kylmyyttä” paikkaavaa, mutta samalla sitä hyödyntävää elämänpolitiikkaa (*Vitalpolitik*). Amerikkalainen uusliberalismi on juuri tässä mielessä ordoliberalismia radikaalimpaa sekä eräällä tavalla naiivimpaa, sillä se pyrkii miehittämään koko yhteiskunnallisen rakenteen myös niissä suhteissa, joilla ei ole mitään tekemistä rahatalouden kanssa taloudellisella analyysillä. Ordoliberalismin peräänkuuluttama markkinoita mahdollistava ja niitä tukeva yhteiskuntapolitiikka pyrittiin korvaamaan amerikkalaisessa uusliberalismissa yksilötoimijoiden talusteoreettisella käyttäytymistieteellä. (Koivusalo 2012, 202–204.)

Uusliberalismissa on Foucault'lle kyse paitsi uudenlaisesta hallinnallisen järjen muodosta, myös biovallan järjen ja kentän laajenemisesta. Virtanen (2006, 214) esittää, että vaikka *Naissance de la biopolitique* -luentoja ensisilmäyksellä näyttää luonnehtivan pyrkimys erottaa 1900-luvun liberalismi ihmisten hallinnan järjenä klassisen poliittisen taloustieteen liberalismista, on luennoissa lopulta kysymys biovallan järjen uudelleen määrittelystä, joka laajentaa sen käsittämään markkinoiden elämästä huolehtimisen. Biovalta siirtyy siis koskettamaan – ihmisten, valtion ja väestön hyvinvoinnin ohella – markkinoiden olemassaoloa luomalla puitteet tehokkaille kilpailu- ja markkinamekanismeille. Juuri tätä suhdetta saksalaiset Freidburgin koulukunnan ordoliberaalit pyrkivät Foucault'n (2008, 75–101) mukaan valaisemaan. Foucault'n ordoliberalismi-tulkinnassa painottuu yhteys biovallan ulottuvuuteen, joka ei ainoastaan turvaa ja pyri lisäämään väestön hyvinvointia, vaan pyrkii pikemminkin eräänlaiseen yhteiskunnan tai elämän tuotantoon, jossa heterogeeniset elementit – kuten koulutus, kasvatus, kulttuuriset ehdot ja oikeus – pyrkivät puuttumaan elämän ja yhteiskunnan ehtojen kokonaisuuteen sellaisenaan. (vrt. Biebricher 2011.)

Ordoliberalismi ja markkinoiden anti-naturalismi

Ordoliberalismia kehittivät sodanjälkeisessä Saksan liittotasavallassa Ludwig Erhardtin ympärille kehittynyt ryhmittymä, joka koostui lähinnä talous- ja oikeustieteilijöistä, joista keskeisimpinä mainittakoon Walter Eucken, Wilhelm Röpke, Franz Böhm sekä Alfred Müller-Armack. Euckenin vuonna 1936 perustama *Ordo*-aikakausilehti toimi tämän ryhmittymän, jota on myöhemmin kutsuttu Freidburgin koulukunnaksi, yhdistävänä tekijänä. Ordoliberalismi ei koskaan kehittynyt puolueeksi tai muuksikaan perinteiseksi poliittiseksi entiteetiksi. Kyseessä oli pikemminkin akateemisista talous- ja oikeustieteilijöistä koostunut ryhmittymä, eräänlainen ”think tank” -verkosto, joka vaikutusvaltaisilla kirjoituksillaan loi pohjan sodanjälkeisen Saksan liittotasavallan talous- ja yhteiskuntapolitiikalle. (ks. esim. Bonefeld 2012; Foucault 2008, 75–101.)

Ordoliberalismin taustalla on modernin saksalaisen valtion ja sen legitimitetin kriisi, joka ulottuu aina Weimarin tasavallan aikoihin, ja joka kulmineitui viimeistään toisen maailmansodan jälkeisessä natsismin ja fasismin kokemuksessa. Kansallissosialismin runtelemassa sodan jälkeisessä Saksassa ei enää voitu turvautua yhteiseen historiaan, vahvaan keskushallintoon tai yhteiseen ideaan saksalaisuudesta, jotka olisivat voineet antaa oikeutuksen valtion olemassaololle. Tästä syystä sodanjälkeistä Saksaa vaivasi Foucault’n mukaan todellinen ”valtion pelko”. (Foucault 2008, 75.)

Ordoliberaalien mukaan tuleva Saksan valtio voisi perustua ainoastaan taloudelliselle vapaudelle ja sen turvaamiselle: valtio oli luotava tyhjästä talouden ehdoilla, talouden tarpeisiin. Yhteiskuntapolitiikan (*Gesellschaftspolitik*) tärkeäksi tehtäväksi muodostui tämän vapauden turvaaminen ja markkinoiden sekä niillä toimivien aktiivisten taloussubjektien luominen. Näin ordoliberalismi käänsi pääläelleen klassisen liberalismien ongelmanasettelun, jonka esimerkiksi amerikkalainen uusliberalismi otti jossain määrin itsestäänselvyytenä. Klassiselle liberalismille valtio tulee aina ensin. Siinä pyritään minimoimaan valtion roolia ja muodostamaan valtioton tila valtion sisälle. Ordoliberalismin kohdalla taas valtio ei ole ennalta annettu, tai siitä käsin ei lähdetä. Ongelmana on pikemminkin luoda markkinoiden avulla tilaa valtiolle. (Foucault 2008, 101–129.) Kuvatessaan ordoliberalismin suhdetta kollektivismiin ja klassisen liberalismien perinteeseen, Röpke (1951, 47) kirjoittaa seuraavasti:

”[...] yhtä päättävästi kuin hylkäämme monopolikapitalismin ja pääomien jättiläismäisen kasautumisen, yhtä päättävästi torjumme myös antaa mennä -periaatteen [...] Elinkelpoinen ja tyydyttävä markkinatalous ei synny siten, että tietien tahtoen pidämme käsiämme ristissä. Se on päinvastoin taidokas luomus [...]”

Ordoliberalismin suhdetta vapaisiin markkinoihin voidaan kuvata seuraavanlaisen käsitepari-yhdistelmän avulla:

taloudellinen – poliittinen
vapaus – auktoriteetti
yritys – järjestys

Keskeistä kaikkien käsiteparien kohdalla on, että ne ovat symbioottisessa suhteessa toisiinsa. Taloudellinen sfääri on ordoliberalismille keskeisintä, mutta se ei ole mahdollista ilman poliittista, ilman vahvaa, taloudellista sfääriä mahdollistavaa valtiota. Tähän seikkaan liittyy myös toinen käsitepari. Taloudellinen vapaus on mahdollista vain auktoriteetin kautta: vain vahvana auktoriteettina toimiva valtio voi luoda taloudellisen vapauden. Järjestys, ”Ordnung”, johon myös ordoliberalismin käsite pohjautuu, takaa puolestaan yrityksen ja yrittäjyyden eetoksen, jonka on määrä läpäistä koko yhteiskunta.

Ordoliberalismille markkinoiden optimaalinen toiminta vaatii valpasta ja aktiivista yhteiskuntapolitiikkaa. Markkinamekanismit ja kilpailu on tehtävä mahdollisiksi, on luotava niiden ennakkoehdot ja turvattava niiden toiminta. Interventioiden määrä saattaa olla yhtä lukuisa kuin keynesiläisessä talouspolitiikassa, mutta niiden luonne on täysin eriävä. Ordoliberalismin mukaan markkinoihin ei pidä puuttua sisällöllisesti, vaan on kohdistettava interventiot niihin ehtoihin, jotka tekevät markkinatalouden mahdolliseksi. Yhteiskuntapoliittisia interventioita ei siis ordoliberalismissa suunnata markkinoille, vaan markkinoita varten. (Virtanen 2006, 216.)

Ordoliberalismin artikuloimasta markkinoiden ja kilpailumekanismien anti-naturalismista käsin voidaan muotoilla kolme keskeistä strategista funktiota:

1. Teoreettinen jako taloudelliseen perustaan ja poliittis-juridiseen ylärakenteeseen on ordoliberalismin näkökulmasta kestävä. Markkinat ja kilpailumekanismit eivät ole luonnollisia, saati toisilleen vastakkaisia, vaan vaativat toimiakseen lukuisia yhteiskuntapoliittisia interventioita.
2. Ordoliberalismin mukaan on hylättävä historiallinen hypoteesi, jonka mukaan sosiaalis-poliittiset muutokset ovat yksinkertaisesti seurausta talouden muutoksista.
3. Ordoliberalismille kapitalismia tai mitään universaalia kapitalismin logiikkaa ei ole olemassa.

Vähämäen (2009, 204–205) tulkinnan mukaan ordoliberalismin näkemys poikkeaa radikaalisti modernin valtioajattelun ja oikeuspositivismin perinteestä, jossa aina ensin tulevat luonto ja yksilön subjektiivinen tai luonnolli-

nen oikeus selvitä hengissä. Tässä suhteessa moderni valtioajattelu, ja myös klassisen liberalismien perinne lähtee usein liikkeelle Hobbesin kuvittelemasta luonnontilasta, jossa vallitsee kuuluisa ”kaikkien sota kaikkia vastaan” (*bellum omnium contrā omnēs*). Luonnontilasta ihmiset vapautuvat solmimalla sopimuksen suvereenin kanssa: luovuttamalla subjektiiviset oikeutensa keinoitekoiselle valtiolle, josta tulee sekä rauhan takaaja että luonnollisen kilpailun ja kiistojen säätelijä. (Hobbes 1651/1991.) Ordoliberalismissa tämä klassisen liberalismien omaksuma lähtökohta käännetään ylösalaisin. Siinä luonnontilasta ja luonnollisesta kilpailusta ei lähdetä ja luovuta, vaan se luodaan ja siihen päädytään. Wilhelm Röpke (1951, 10) kirjoittaa *Taloustieteen perusongelmia* -teoksessaan seuraavasti:

”Kun poliittinen anarkia auttamattomasti johtaa kaaokseen, huomaamme ihmeeksemme, että meidän talousjärjestelmämme on niin kaukana kaaoksesta, että voi melkein puhua kosmoksesta. Tämä järjestelmä on anarkistinen, mutta ei kaaosmainen, ja jos joku ei tajua siinä mitään ihmeellistä, emme mahda hänelle mitään [...] Emme voi olla ihastuneita toteamatta, että talouselämässä vallitsee järjestetty anarkia ja tunnemme kiihkeästi tarvetta päästä selville sen salaisuuksista.”

Röpkelle markkinat muodostavat eräänlaisen hallitun anarkian tilan, joka ei ole missään mielessä luonnollinen tai ennalta annettu. Tästä syystä valtiovetoisen yhteiskuntapolitiikan on luotava ”luonnontila”, jossa vallitsee yleistetty kilpailun, erottautumisen ja yrityksen logiikka. (ks. myös. Vähämäki 2009, 197–214). Röpke (1951, 225) painottaa, ettei ”kilpailutalouden rakenne ole läheskään niin yksinkertainen kuin sekä sen ystävät että viholliset ovat väittäneet”. Kilpailutalouden – termi, jolla Röpke näyttää paikoittain korvaavan sanan *kapitalismi* – toiminta on riippuvaista useista ”taloudellisista, oikeudellisista, siveellisistä, psykologisista ja poliittisista edellytyksistä, jotka eivät synny itsestään, vaan jotka meidän päivinämme on muotoiltava aina ajan vaatimusten mukaisiksi”. (emt., 226–227).

Ordoliberalismin ihanneyhteiskunta ei koostu markkinoilla tasavertaisesti tapahtuvasta vaihdosta, vaan kaikkialle ulottuvasta erottautumisen ja kilpailun logiikasta. Yhteiskuntapolitiikan tehtävä on luoda puitteet kilpailulla ja koko yhteiskunnan kentän kattavalla yrittäjämäisyydelle. Ordoliberalismin ihanneyhteiskunta ei koostu kansalaisista, joilla on oikeuksia, vaan yrityksistä, yrittäjistä ja kilpailijoista. (Bonefeld 2012, 637.) Ordoliberalismissa ei lähdetä ajatuksesta, että markkinat itsessään vievät asioita haluttuun suuntaan, sillä markkinat ja niillä toimivat subjektit ovat hauraita, ja lopulta täysin keinoitekoisia. Foucault (2008, 120) esittääkin, että ordoliberalismin artikuloimaa koko yhteiskunnan kattavaa yrittäjämäisyyttä ja kilpailua luonnehtii, ei niin-

kään mikään luonnollinen ominaisuus, vaan olemus itsessään, *eidos*: ”Kilpailu on olemus itsessään, *eidos*. Kilpailu on toteamisen periaate. Kilpailulla on oma, sisäinen logiikka. Sillä on oma rakenteensa, joka tuottaa vaikutuksia vain jos tätä logiikkaa kunnioitetaan.” (Foucault 2008, 120, Käännös EH.)

Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatus

Kansalaiskasvatus voidaan laveasti määritellä tavoitteelliseksi ja tietoiseksi toiminnaksi, joka pyrkii kasvattamaan yksilöistä toimintakykyisiä yhteiskunnan jäseniä. Tai toisin sanoen: kansalaiskasvatus tähtää yhteiskunnan jäsenten valmistamiseen kansalaisuudelle asetettuihin vaatimuksiin. Tällainen määritelmä on tietenkin liian väljä, sillä se ei vielä kerro kansalaisuuden tai kansalaiskasvatuksen sisällöistä mitään. Seuraavassa käsittelen lyhyesti ja hyvin yleisellä tasolla kuinka aktiiviseen kansalaisuuteen kasvattaminen on viimeisen vuosikymmenen aikana kytkeyty entistä intensiivisemmin yrittäjyysyhteiskuntaan ja yrittäjyyskasvatukseen. Kuvaan kuinka yrittäjyydestä, ja ennen kaikkea sisäisestä yrittäjyydestä on tullut keskeinen osa aktiivisen kansalaisen ihannetta: kuinka yrittäjyys ja kansalaisuus ovat nivoutuneet toisiinsa kansallisessa koulutuspolitiikassa.

Vuoden 2004 perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa aktiivinen kansalaisuus sidottiin yrittäjyyteen ja yrittäjyysyhteiskuntaan: yrittäjyyskasvatuksesta tehtiin keskeinen osa kansalaiskasvatusta. Suomen Opetusministeriön yleissivistävälle koulutukselle asettamat yrittäjyyskasvatuksen tavoitteet kiinnittyvät ensisijaisesti osallistuvan ja aktiivisen kansalaisuuden kehittämiseen sekä luovuuden ja innovaatiotoiminnan vahvistamiseen (Opetusministeriö 2009, 14–15). Yrittäjyyskasvatuksen yhteys kansalaiskasvatukseen on koulutuspoliittisissa linjauksissa ja dokumenteissa selkeä: yrittäjyyskasvatus on kansalaiskasvatusta. Kansalaisuuteen kasvattaminen tarkoittaa siis yrittäjyyteen kasvattamista tai yrittäjyyteen kasvattaminen tarkoittaa kansalaisuuteen kasvattamista tai jotain näiden kahden väliltä. (emt.)

Vaikka yrittäjyyskasvatus sellaisenaan kuin sitä pyritään kehittämään osaksi koulujärjestelmäämme, on osa ylikansallisia politiikkaohjelmia ja kansallista integraatiopolitiikkaa (ks. esim. Opetusministeriö 2004, 2009; Euroopan komissio 2003), ei yrittäjyyskasvatus sinänsä ole tuontitavaraa. Suomessa yrittäjyyskasvatuksen merkitystä on korostettu jo ennen 2000-luvun alun ylikansallisia politiikkaohjelmia. 1980-luvulla, keskellä taloudellista nousukautta, yrittäjyyskasvatus nousi osaksi koulutuspoliittista keskustelua Teollisuuden ja työnantajain keskusliiton toimesta. Tuolloin yrittäjyyskasvatuksen tavoite oli varmistaa, että kansantalous kehittyisi jatkossakin. Taloudellisen aloitteellisuuden edistämiseksi tarkoitettut toimenpiteet kuvastivat osuvasti 1980-luvun yrittäjämyyden

teistä ilmapiiriä. Kansakunnalle haluttiin nostaa esikuvaksi ihmisiä, jotka olivat omalla osaamisellaan kohonneet taloudelliseen menestykseen. (Ikonen 2006, 11–14.)

Talouskasvu päättyi viimeistään 1990-luvun alussa ja myös yrittäjyyskasvatukseen liittyvä koulutuspoliittinen diskurssi sai uusia piirteitä ja merkityksiä. Kun aiemmin yrittäjyyskasvatuksella haluttiin varmistaa talouskasvun jatkuvuus, nyt sillä haluttiin turvata *talous ylipäänsä*. Ulkoisuuden yrittäjyyden ideaali muuttui koulutuspoliittiseksi diskurssiksi, jossa jokaisesta pyrittiin tehdä itsen tai sisäinen yrittäjä, joka toimii *kuin olisi* yrittäjä kaikille elämän osa-alueillaan. Yrittäjyyskasvatusta alettiin korostaa asennekasvatuksena, jonka tarkoitus oli saada nuoret itse työllistämään itseään, joko toisen palveluksessa tai yksityisesti. Myös yrittäjyyden käsite laajeni yhteiskunnallisten muutosten myötä. Enää ei puhuttu yrittäjyydestä tiukasti elinkeinon harjoittamisen mielessä, sillä ihminen voi olla ”yrittävä” tai ”yritteliäs”, vaikkei hän koskaan perustaisi omaa yritystä. (Ikonen 2006, 14.)

Tämä tendenssi voimistui 2000-luvun alussa Suomen integraatiopolitiikan myötä. Lissabonin Eurooppa-neuvoston kokouksessa asetettiin tavoitteeksi rakentaa unionista vuoteen 2010 mennessä ”maailman kilpailukykyisin ja dynaamisin tietopohjainen talous, joka kykenee ylläpitämään talouskasvua, luomaan uusia ja parempia työpaikkoja ja luomaan sosiaalista yhteenkuuluvuutta” (Opetusministeriö 2004, 6). Tämä edellytti toimenpiteitä yrittäjyyden ja yrittäjämäisen kansalaisuuden edistämiseksi. Näiden toimenpiteiden toteuttaminen asetettiin ennen kaikkea kasvatuksen ja koulutuksen tehtäväksi. (Euroopan komissio 2003.) Sama vaatimus esitettiin Matti Vanhasen hallituskauden 2003–2007 yrittäjyyden politiikkaohjelmassa, jossa korostettiin toimenpiteitä, joilla vahvistetaan kansalaisten pyrkimystä ja halua tulla yrittäjiksi. Keinoksi tähän tarjottiin yrittäjyyskasvatusta ja koulutusta. (Valtioneuvosto 2005, 3–4.)

Yrittäjyyskasvatuksesta on tullut keskeinen osa sekä kansallisesta että ylikansallista koulutuspolitiikkaa. Yrittäjyyden ja yrittäjyyskasvatuksen merkitykset eivät kuitenkaan ole universaaleja tai ylihistoriallisia, vaan saavat erilaisia muotoja ja merkityksiä kulloisessakin yhteiskunnallis-taloudellisessa kontekstissa: ihminen voi olla yrittäjä, yrittäjämäinen tai yritteliäs monin eri tavoin ja ehdoin. Millaisesta yrittäjyydestä yrittäjyyskasvatuksessa sitten on nykyään kysymys? Kansallisissa koulutuspoliittisissa dokumenteissa yrittäjyyskasvatusta määritellään muun muassa seuraavasti:

”Yrittäjyyskasvatus on yrittäjyyttä ammatinharjoittamisena huomattavasti laajempi käsite [...] Se pitää sisällään sekä aktiivisen että oma-aloitteisen yksilön, yrittäjämäisen oppimisympäristön, koulutuksen ja yrittäjyyttä tukevan toimintaverkoston yhteistyön että yhteiskunnan aktiivisen ja yrittäjämäistä toimintaa tukevan politiikan.”

kan. Yrittäjyyskasvatuksen tuloksena syntyy yritteliäisyyttä kaikilla yhteiskunnan tasoilla [...] Koulutuksen ja kasvatuksen tehtävä on tukea yrittäjyyden kehittymistä toimintatavaksi, jossa asenne, tahto ja halu toimia yhdistyvät tietoihin ja korkeaan osaamiseen”. (Opetusministeriö 2009, esipuhe.)

Yrittäjyydellä ei viitata yrittäjyyskasvatuksessa ainoastaan ammatinharjoittamiseen tai elinkeinon harjoittamiseen perinteisessä mielessä, vaan yrittäjämäiseen toimintaan ja elämänasenteeseen, joka toteutuu ihmisen kaikilla elämän osa-alueilla. Yrittäjyyskasvatuksessa korostuu nykyään ennen kaikkea sisäisen yrittäjyys, jolla tarkoitetaan ihmisen yrittäjämäisyyttä kaikilla elämänsä osa-alueilla: ihminen voi olla yrittäjä, vaikka ei perustaisi omaa yritystä, sillä hän on itse itsensä yritys (ks. inhimillisestä pääomasta ja itsen yrittäjyydestä Foucault 2008 sekä Becker 1964/1993). Sisäisessä yrittäjyydessä on kyse elämänasenteesta, tavasta olla tietynlainen ihminen. Tästä syystä sitä on luonnehdittu erinäisin luonteenpiirrelletoin. *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat* (Opetusministeriö 2009, 15) -raportissa sisäisellä yrittäjyydellä viitataan yksilön yrittäjämäiseen toimintatapaan ja asenteeseen, jota luonnehtivat: “[...] autonomisuus, joustavuus, riskinotto, aktiivisuus, luovuus, itsenäisyys, kilpailullisuus ja vahva suoritusmotivaatio.” Ikosen (2006, 51) mukaan sisäiseen yrittäjyyteen on puolestaan luettu kuuluvaksi: “[...] mm. omatoimisuus, aktiivisuus, sitoutuminen, itseohjautuvuus, elämänikäinen oppiminen, sopeutumiskyky, hyvä työn hallinta, erilaiset taidot ja valmiudet, mielekäs työ, hyvä työviihtyvyys, tuloksellisuus ja tavoitteellinen toiminta, vastuu, rohkeus ja uskallus ja päämäärätietoisuus.”

Sisäisen yrittäjyyden ja aktiivisen kansalaisen ihanteen nivoutuvat toisiinsa: ”aktiivista osallistumista, vastuun kantamista sekä omatoimista ja yrittäjämäistä asennetta tulisi tukea oppilaan kaikessa toiminnassa alaluokilta lähtien” (Opetushallitus 2010, 2). Yrittäjyyskasvatus ei tarkoita nykykeskustelussa ainoastaan yrittäjän työssä tarvittavien kompetenssien opettamista, vaan kaikkien ihmisten kasvattamista yrittäjämäisen asenteen ja toimintatavan omaksuviksi kansalaisiksi ja työntekijöiksi. Yrittäjyydestä, yrittäjämäisistä arvoista ja asenteista on tullut jokaisen kansalaisen ”avaintaitoja”, johon liitetään ominaisuuksia kuten joustavuus, aloitekyky, luovuus, riskinottokyky ja vahva suoritusmotivaatio (Euroopan komissio 2007). Vaikka yrittäjyyskasvatusta tarjotaan kaikille, korostetaan siinä yksilöllistä lahjakkuutta, joka koulun tulisi suunnistaa ja suunnata kansallisen kilpailukyvyn palvelukseen. Yrittäjyyskasvatuksessa ei pyritä niinkään sosiaalisten erojen tasoittamiseen ja mahdollisuuksien tasa-arvoon, vaan siihen, että jokainen ottaisi entistä enemmän vastuuta itseltään ja pystyisi rakentamaan yksilöllisestä kyvykkyydestään itselleen pääomaa työmarkkinoilla, joiden nähdään perustuvan riskeille ja kilpailulle. (Korhonen 2012, 20.)

Yrittäjäkansalaisuuden tulkintoja

Kansalaisuus, kuten mikään muukaan käsite ei ole ennalta annettu: sen sisällöistä, merkityksistä ja tavoitteista käydään jatkuvaa poliittista kamppailua. Vaikka uusliberalistinen politiikka pyrkiikin luomaan kansalaisuudesta yhä enemmän yrittäjämäistä tai markkinaorientoitunutta, hyödyntää se edelleen lukuisia yhteisöjä, käsitteitä ja toimijuuden muotoja, jotka ovat perinteisesti kuuluneet valtion tai kansalaisyhteiskunnan piiriin (Keskitalo-Foley, Komulainen & Naskali 2010, 22–23). Yrittäjäyyskasvatuksessa yhdistyvät ja risteytyvät perinteisemmät sekä uudemmat kansalaisuutta koskevat käsitykset ja ideaalit. Toisaalta yrittäjäyyskasvatuksessa yksilöitä kannustetaan perinteitä ja totunnaisia rajoja ylittävään toimintaan. Tällöin ihannekansalaiseksi määrittyy globaalisti ja joustavasti toimiva, massasta erottautuva ja innovatiivinen yrittäjäihminen. Yhtäältä yrittäjäyyskasvatuksessa korostetaan sosiaalista ja yhteisöllistä hyvinvointia sekä kansalaisten velvollisuutta omalla henkilökohtaisella panoksellaan huolehtia yhteisen hyvän toteutumisesta. (Korhonen 2012, 22.)

Hyvinvointivaltion rakentamisessa kansalaisuuden merkitys on korostunut oikeuksien näkökulmasta. Etenkin pohjoismaisessa hyvinvointivaltion mallissa kansalaisuus on tarkoittanut oikeutta tiettyihin kansalaisuuteen sidottuihin oikeuksiin. Viimeistään viime vuosituhannen lopulla kriittiset puheenvuorot oikeuksiin painottuvaa kansalaisuutta kohtaan lisääntyivät. Näissä puheenvuoroissa kansalaisuutta ei enää tarkasteltu muuttumattomina oikeuksina, vaan pikemminkin yhteisöllisenä statuksena, jonka eteen on tehtävä työtä ja johon liittyy aina ulosjäämisen riski. (Saastamoinen 2010, 230.) Uusliberalismissa ei niinkään ole kyse kansalaisten suhteesta yhteiseen yhteiskuntaan, vaan itsestään vastuullisten kansalaisten suhteesta itse muodostettuihin yhteisöihin. Kansalaisuus ei ole uusliberalismissa kansalaisen luovuttamaton oikeus vapautteen, vaan eräänlaista vapauden käytännöissä rakentuvaa velvollisuutta.

On esitetty, ettei aktiivisen yrittäjäkansalaisuuden diskurssissa nähdä mahdollisuutta tai tarvetta taloudellisen vallan tuottaman subjektivikaation purkamiseen. Oletus taloudellisesta toimeliaisuudesta – kytkettäköön se hyvinvointivaltiolliseen tai uusliberalistiseen politiikkaan – muodostaakin eräänlaisen yrittäjäyyskasvatuksen poliittisen oikeutuksen. Voidaan kysyä minkälaisiksi ihmiset voisivat haluta, jolleivät taloudelliseksi menestyjiksi? (Keskitalo-Foley, Komulainen & Naskali 2010, 24.) Aktiivisen kansalaisuuden ideaalia on perusteltu myös työn muutoksilla. Esimerkiksi Saloniemi (2011) painottaa, että vaikka työssä on tapahtunut paljon muutoksia, ei jatkuvalle muutokselle näy loppua. Tästä syystä, eikä esimerkiksi kansalaisen autonomisuuden vuoksi, kansalaisten toivotaan olevan aktiivisia ja taitavia oppijoita pysyäkseen mukana työelämän haasteissa ja mahdollisuuksissa. Myös Tomperi ja Piattoeva (2005) korosta-

vat, että vaikka puhe aktiivisesta kansalaisuudesta on ollut runsasta, on se myös ollut epäpoliittista, sillä kansalaisista puhutaan ensisijaisesti elinikäisinä oppijoina, vastuullisina kuluttajina ja sopeutuvina työntekijöinä.

Sisäistä, tai niin kutsuttua itsen yrittäjyyttä ja aktiivisen kansalaisuuden ihanteita on tutkittu kriittisesti etenkin kasvatustieteellisessä tutkimuksessa (ks. esim. Brunila & Mononen-Batista Costa 2010; Harni 2014, tulossa; Keskitalo-Foley, Komulainen & Naskali 2010). Brunila & Mononen-Batista Costa (2010, 221) ovat esittäneet, että sisäisestä yrittäjyydestä on tullut julkisen sektorin läpäisevä ja taloustalkoohenkisyttä varmistava hallinnan tekniikka. Sisäisen yrittäjyys ja ”yrittäjämínuus” muodostavat koulutuspolitiikan tavoitteleman ihannekansalaisuuden. Yrittäjyyskasvatuksen ja hallinnan tutkimuksessa korostetaan, että uusliberalismissa tarvitaan autonomisia, itse itseään sääteleviä subjekteja, joita ohjataan hienovaraisesti tekemään päätöksiä, jotka näyttävät henkilökohtaisilta ja välttämättömiltä itse kunkin olemassaolon turvaamiseksi. (Keskitalo-Foley, Komulainen & Naskali 2010, 20.)

Ikosen (2006, 71) mukaan yrittäjyys on kytkettävä osaksi kansalaisena olemista. Hän pyrkii kuitenkin ottamaan välimatkaa edellisen kaltaisiin kriittisiin analyysiin. Ansiokkaassa *Yrittäjyyskasvatus – kansalaisen taloudellista autonomiaa etsimässä* -kirjassaan Ikonen (2006) hahmottelee kahta diskurssia, joiden kautta yrittäjyyskasvatusta voidaan ymmärtää. Näitä diskursseja hän kutsuu ”uusliberalistiseksi” ja ”hyvinvointivaltiolliseksi” kehyskertomuksiksi. Yrittäjyyskasvatus soveltuu Ikosen mukaan yhtä hyvin kumpaankin, mutta viitekehystä riippuen se saa varsin erilaisia sisältöjä. (emt., 59.)

Uus- tai talousliberalistisen tarinan kautta yrittäjyyskasvatus näyttäytyy Ikosen (2006, 34) mukaan välttämättömänä ja luonnollisena vastauksena muuttuvan yhteiskunnan asettamiin haasteisiin: muutokset niin globaalissa kuin kansallisessa taloudessa ja politiikassa asettavat tarpeen yksilön yrittäjämäisyydelle. Keskeistä tässä tarinassa on hyvinvointivaltion hiljattainen rappeutuminen ja yhteisöllisyyden katoaminen, joka on johtanut eräänlaiseen yksilön loputtomaan, mutta paradoksaaliseen vapauteen. Uus- tai talousliberalistisessa kertomuksessa markkinaehtoinen yrittäjyys nähdään Ikosen (2006, 38) mukaan luonnollisena olotilana. Taloustieteilijä Milton Friedmania mukaillen Ikonen (2006, 38) toteaa: ”[...] kun ihmisten annetaan vapaasti koetella voimiaan, markkinat vievät asioita omalla painollaan oikeaan suuntaan. Valtiovallan ei tarvitse tuota liikettä ohjailla. Harkintaa ja järkeä tarvitaan vain poistettaessa vapaiden markkinoiden esteitä.”

Vaikka pohjoismaisen hyvinvointiyhteiskunnan ideaa ja talousliberalismia voidaan Ikosen (2006, 35) mukaan pitää osin samankaltaisia elementtejä sisältävinä, poikkeaa hyvinvointivaltion diskurssin yrittäjyydelle annettu merkityssisältö ratkaisevasti uusliberalismin tavasta nähdä yrittäjyys. Ikosen (emt.)

mukaan siinä missä uusliberalismi hyväksyy ainoaksi taloutta sääteleväksi tekijäksi markkinat, hyvinvointivaltion traditio katsoo, että talouden päämäärät ovat alisteisia yhteiselle päätöksenteolle. Hyvinvointivaltion kehyskertomuksesta käsin yrittäjyyskasvatuksen juuret ovatkin yhteistyötä, yhteisvastuuta ja solidaarisuutta korostavassa autonomisen aktiivisen kansalaisuuden ideassa. Autonomisen kansalaisen ajatuksella on Ikosen mukaan pitkät juuret suomalaisessa historiassa ja tämän vuoksi voidaan sanoa, että yrittäjyyskasvatus on pikemminkin paluuta menneeseen ja vanhaan kansalaiskasvatukseen, kuin kokonaan uuteen uus- tai talousliberalistiseen kertomukseen. (Ikosen 2006, 35–36.)

Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin valossa

Artikkelissa on edellä käsitelty 1) ordoliberalismin keskeisiä piirteitä uusliberalistisena ohjelmana, 2) kuvattu kuinka kansalaiskasvatus on viimeisen vuosikymmenen aikana yhdistetty entistä intensiivisemmin yrittäjyyskasvatukseen ja yrittäjäyhteiskuntaan sekä 3) esitetty tulkintoja yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistisista tendensseistä. Keskeisimpinä viimeiseksi mainituista on nostettu esille Risto Ikosen (2006) esittämä kansalaiskasvatuspainotteinen tulkinta sekä hallinnan tutkimuksesta innoittuneet ”yrittäjäminuus”-analyysit (ks. esim. Korhonen 2012). Kuinka yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistisia tendenssejä voidaan sitten tarkastella ordoliberalismin näkökulmasta? Mitä yrittäjäkansalaisuuteen kasvattaminen tarkoittaa uusliberalismissa, mikäli uusliberalismia tarkastellaan ordoliberalismin tavoin ”taidokkaana luomuksena”, eikä niinkään spontaanina, luonnollisena tai itseorganisoituvana järjestelmänä?

Esitän seuraavassa näkökulmia näitä kysymyksiä silmällä pitäen. Esitän, että vaikka esimerkiksi hallinnan tutkimuksen näkökulmat eivät sulje ulos ordoliberalismista käsin artikuloitua näkökulmaa – itse asiassa päinvastoin – niin ordoliberalismin kautta kyetään ymmärtämään selkeimmin sen, mitä yrittäjyyskasvatus tekee uusliberalistisessa yhteiskunnassa: se tekee interventioita, ei markkinoille, vaan markkinoita varten ja pyrkii muodostamaan eettis-moraalisen viitekehyksen ja ”lujat kannatinpylväät”, mitkä mahdollistavat tehokkaasti toimivan ja koko yhteiskuntaan leviävän markkinalogiikan.

Vuonna 2003 Suomen hallitus hyväksyi yrittäjyyden politiikkaohjelman ja vuonna 2007 työn, yrittämisen ja työelämän politiikkaohjelman. Molempien politiikkaohjelmien tavoitteena on yritteliäs yhteiskunta, työvoiman täysimääräinen käyttäminen ja saatavuus, yrittäjyyden ja yritysten kasvun edistäminen

sekä työelämän laadun ja työn tuottavuuden parantaminen. (Opetushallitus 2010, 3.) Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatusta määrittelevissä koulutuspoliittisissa dokumenteissa puolestaan korostetaan, ettei yrittäjyys ei ole mikään erityinen ammatillinen kompetenssi tai tietty kvalifikaatio, vaan kokonainen olemisen tapa, ihmisen asenne itseensä, toisiin ihmisiin ja ympäröivään yhteiskuntaan (ks. esim. Opetusministeriö 2004, 2009).

Edellisen kaltaiset, yrittäjyys- ja kansalaiskasvatukseen kytkeytyvät poliittiset päämäärät ja ihanteet tulevat hyvin lähelle ordoliberalismin ajatusta koko yhteiskunnan kattavasta yrittäjyydestä ja yrityksen ideologiasta, jotka muodostavat eettisen viitekehyksen tehokkaasti toimivalle markkinataloudelle. Koko yhteiskunnan kattava yrittäjämäisyys ja yrittäjyyden ideologia korostuvat molemmissa näkökulmissa, eivät niinkään erityisinä taitoina, kvalifikaatioina tai ammatillisina kompetensseina, vaan tapana ja asenteena elää ja olla ihminen. Yrittäjyydestä muodostuu ordoliberalismissa ”lujat kannatinpylväät” (Röpke 1947, 155), jotka pitävät optimaalisesti toimivaa markkinataloutta toiminnassa. Ordoliberalismissa ei oleteta, että markkinat itsessään vievät asioita oikeaan suuntaan. Itse asiassa, ja tämä on nähdäkseni olennaisinta, ordoliberalismin mukaan tehokkaasti toimivat markkinat eivät ole olemassa ennen kuin ne luodaan. Yhteiskuntapolitiikan, kuten yrittäjyyteen tähtäävän kasvatus- ja koulutuspolitiikan, tehtävä on luoda puitteet ja mahdollisuudet markkinoille. Tähän puolestaan tarvitaan lukuisia interventioita, jotka eivät kuitenkaan kohdistu markkinoihin sinänsä, vaan niiden poliittisiin, kulttuurisiin ja psykologisiin edellytyksiin, jotka ovat aina muotoiltava kunkin ajan vaatimusten mukaisiksi.

Mikäli otetaan vakavissaan Röpken edellä mainittu, sekä samalla koko ordoliberalismin perinnettä hyvin kuvaava periaate, voidaan tarkastella mitkä ovat markkinatalouden ”psykologiset ja poliittiset edellytykset”, jotka on muotoiltava *tämän ajan* vaatimusten mukaisiksi? Kasvatusta, ja etenkin kansalaisuuteen kasvattamisesta voidaan epäilemättä pitää eräänä keskeisenä esimerkkinä tehokkaan markkinatalouden edellytyksistä. Kasvatus luo puitteet sille millaiseksi ihmiset mieltävät itsensä, millaisia suhteita ihmiset luovat toistensa välille, millaisia arvoja ja asenteita ihmiset arvostavat, ja niin edelleen. Aktiiviseen yrittäjäkansalaisuuteen kasvattamista voidaan ordoliberalismin näkökulmasta käsin tarkastella tehokkaan markkinatalouden edellytyksenä, sillä ihmiset eivät ole yrittäjiä luonnostaan. Vai miksi muuten yrittäjyyteen tulisi kasvattaa ja aktivoida niin intensiivisesti? Yrittäjämäiset kansalaiset, kuten kaikki muutkin tehokasta markkinataloutta konstituovat puitteet on luotava aktiivisen yhteiskuntapolitiikan kautta.

Ordoliberalismin näkökulmasta esimerkiksi Ikosen (2006) huomiot uus- tai talousliberalistisesta kehyskertomuksesta eivät välttämättä tavoita olennaisia piirteitä ordoliberalismille tyypillisestä tavasta ymmärtää yhteiskuntapoliti-

kan ja markkinoiden välistä suhdetta. Ikosen (emt., 38) mukaan talousliberalistisessa kertomuksessa esimerkiksi markkinaehtoinen yrittäminen nähdään ”luonnollisena olotilana”, tai että ”markkinat vievät asioita omalla painollaan oikeaan suuntaan”. Kuitenkaan näin ei ole ordoliberalismin kohdalla. Markkinaehtoinen yrittäjäyys ei ole ordoliberalismin näkökulmasta millään tavalla luonnollista, vaan haurasta ja itse asiassa lopulta täysin keinotekoista. Ikosen (emt.) vastakkain asettamat erot hyvinvointivaltiollisen ja uusliberalistisen kehyskertomuksen välillä eivät siis välttämättä ole *eroja* ordoliberalismin näkökulmasta, etenkin jos tämä vastakkainasettelu artikuloidaan sen perusteella mikä niiden suhde on oletettuun markkinoiden luonnollisuuteen, spontaaniuteen tai itseorganisoituvaan luonteeseen. Vaikka Ikonen (2006) käsittelee ansiokkaasti yrittäjäyyskasvatusta ja aktiivista kansalaisuutta osana demokraattista ja vastuullista hyvinvointivaltiodiskurssia, painottuu hänen uus- tai talousliberalismi kriittikkinsä liialti amerikkalaisen uusliberalismiin sekä ajatukseen markkinoiden spontaaniudesta ja luonnollisuudesta.

Toisaalta myös ordoliberalismissa korostetaan, että markkinat ovat lopullinen totuuden mittari, tai ”toteamisen periaate”, kuten Foucault (2008, 120) on ordoliberalismi-tulkinnassaan esittänyt. Kuitenkin ordoliberalismissa – ja etenkin Wilhelm Röpken (1947 & 1951) teksteissä – korostetaan eksplisiittisesti myös sitä, etteivät markkinat ja markkinamekanismit sellaisenaan vie asioita oikeaan suuntaan. Markkinat ja kaikkialle yhteiskuntaan levittäytynyt yrittäjäyys ja yrityksen ideologia takaavat sen, että ihmiset toimivat markkinatalouden edellytysten mukaisesti. Lopulta kyse onkin siitä, ettei mitään markkinataloutta tai markkinoiden sfääriä ole, elleivät ihmiset toimi niiden ehtojen mukaisesti tai kunnioita niiden sisäistä logiikkaa. Ordoliberalismin artikuloimassa uusliberalismissa kasvatusta- ja koulutuspolitiikka on asetettava markkinatalouden palvelukseen, mutta ei minään rasitteena, vaan välttämättömänä ehtona sille, että markkinataloudelliset periaatteet toimivat.

Edellisen toteaminen ei vielä välttämättä tarkoita mitään normatiivista, vaan pikemminkin auttaa ymmärtämään kasvatusta- ja koulutuspoliittisten interventioiden keskeisyyttä (markkina)talouden toimivuuden kannalta. On totta, ettei ordoliberalismin näkökulma yrittäjäyyskasvatukseen eksplisiittisesti sulje ulos esimerkiksi hallinnan tutkimuksen *yrittäjämínuus*-analyysseja (ks. esim. Korhonen 2012) tai Ikosen (2006) kansalaiskasvatuspainotteista yrittäjäyyskasvatustulkintaa. Ordoliberalismin näkökulmasta kuitenkin ajatus markkinoiden autonomisuudesta, luonnollisuudesta sekä spontaaniudesta käyvät ongelmalliseksi. Ordoliberalismin näkökulmasta käsin kansalaiskasvatukseen kytketty yrittäjäyyskasvatusta voidaan ymmärtää selkeämmin ja eksplisiittisemmin markkinoiden ja niiden ennakohtojen toteuttamisena, ei niinkään reagointina spontaaneihin ja itseorganisoituviin markkinoihin, kuten esimerkiksi Ikonen (2006) on

kriittisessä luennassaan uusliberalismin ja yrittäjyyskasvatuksen suhdetta tarkastellut. Tämä artikkeli esittää, että ordoliberalismi ilmaisee parhaiten sen, mitä uusliberalistiseksi tulkittu yrittäjyyskasvatus, etenkin sisäisen yrittäjyyden merkityksessä tekee: se suorittaa interventioita ei markkinoille sinänsä, vaan markkinoita varten.

On totta, etteivät ordoliberaalit eksplisiittisesti kirjoittaneet yrittäjyys- tai kansalaiskasvatuksesta. Se, mikä on kuitenkin selvää, on että ordoliberaalien ihanneyhteiskunta ei koostu kansalaisista (missään alkuperäisessä mielessä), vaan yrittäjistä ja kilpailijoista. Kyse ei ole ordoliberalismin kohdalla kuitenkaan siitä, että kansalaisuus – joka olisi alun perin ollut jotain muuta – pyrittäisiin muokkaamaan yrittäjyydeksi, vaan siitä, että se mitä olemme tottuneet kutsumaan kansalaisuudeksi on ordoliberaaleille yrittäjyyttä, eräänlaista *kansalaishyveellisyyttä* mikäli eettistä termistöä halutaan käyttää. Tästä näkökulmasta käsin tulevat nähdäkseni hyvin ymmärretyksi ne koulutus- ja työvoimapolitiittiset reformit, jotka pyrkivät yrittäjyyden ja yrityksen ideologian entistä intensiivisempään toteuttamiseen kaikilla ihmisen elämän osa-alueilla. Näistä reformeista ja politiikkaohjelmista olen artikkelissa nostanut esille etenkin yrittäjyys- ja kansalaiskasvatukseen liittyviä tendenssejä.

On myös totta, että olisi historiallisesti anakronistista tulkita toisen maailmansodan jälkeistä saksalaista yhteiskunta- ja talouspolitiikkaa sellaisenaan suhteessa yrittäjyys- ja kansalaiskasvatukseen kytkeytyvään kansalliseen koulutuspolitiikkaan 2000-luvulla. Artikkelin tarkoitus ei ole kuitenkaan esittää, että yrittäjyyskasvatuksessa olisi eksaktisti kysymys ordoliberalistisesta talous- ja yhteiskuntapolitiikasta. Tarkoituksena on pikemminkin esittää historiallispoliittinen paradigma, josta käsin voidaan ymmärtää kasvatus- ja koulutuspoliittisten käytänteiden ja ihanteiden merkitys uusliberalistisessa politiikassa, ja tätä myötä artikuloida selkeämmin mahdollisia kriittisiä puheenvuoroja yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistisia merkityksiä kohtaan.

Viitteet

- 1 Kuten esimerkiksi Bonfeld (2012) on esittänyt, Wilhelm Röpke on ilmaissut ordoliberaaleista kenties selkeiten eettis-moraalis viitekehyksen merkityksen markkinatalouden ja ”vapaiden” markkinoiden toimivuuden kannalta. Tästä syystä artikkelissa keskitytään ordoliberalismin kohdin lähinnä ainoastaan Röpken teksteihin. Röpken kautta kyetään nähdäkseni parhaiten artikuloimaan yhteiskuntapolitiittisten interventioiden, kuten yrittäjyyskasvatuksen, merkitys eettisen viitekehyksen luomiseen, mikä puolestaan takaa markkinoiden järjestyksen (”ordnung”).
- 2 Viitataan paradigmalla Giorgio Agambenin (2002) metodologisiin pohdintoihin. Agambenin mukaan paradigma ei ole universaali, abstrakti tai yleinen malli, jota sovelletaan yksittäisiin empirisiin ilmiöihin. Paradigma on pikemminkin singulaarinen ”esimerkki”, mikä

tekee ymmärrettäväksi ilmiöitä laajemmalla alueelta. Artikkelini kohdalla tämä tarkoittaa, että ordoliberalismi ymmärretään ”singulaariseksi” historialliseksi esimerkiksi, jonka kautta analysoidaan ja pyritään ymmärtämään nykyistä uusliberalistista (koulutus)politiikkaa. Ordoliberalismi paradigmana pyrkii paitsi lisäämään ymmärrystä uusliberalistisesta politiikasta, mutta myös rakentamaan ja käsitteellistämään laajempaa ongelmakenttää, artikkelini tapauksessa kansalaisuuden ja yrittäjyyden välistä suhdetta sekä niiden pohjalta rakennettuja mahdollisia kriittisiä puheenvuoroja.

Kirjallisuus

- Agamben, Giorgio (2002). *What is paradigm?* <http://www.egs.edu/faculty/giorgio-agamben/articles/what-is-a-paradigm/> [Viitattu 2.9.2014]
- Becker, Gary (1964/1993). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. Chicago: University of Chicago Press
- Beglung, Karin (2013). *Fighting against all odds: Entrepreneurship education as employability training*. *Ephmera* 13(4), 717–735.
- Biebrich, Thomas (2011). *The Biopolitics of ordoliberalism*. *Foucault studies* 12, 171–191.
- Brunila, Kristina & Sari Mononen-Batista Costa, (2010). Tiedon, työllisyyden, osaamisen, yrittäjyyden ja tasa-arvon eurooppalainen Suomi. Teoksessa Katri Komulainen, Seija Keskitalo-Foley, Maija Korhonen & Sirpa Lappalainen (toim.) *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino, 207–230.
- Bonefeld, Werner (2012). *Freedom and the Strong State: On German Ordoliberalism*. New Political Economy
- Dean, Mitchell (2013). *The Signature of Power: Sovereignty, Governmentality and Biopolitics*. SAGE.
- Euroopan komissio (2003). *Vihreä Kirja - Yrittäjyys Euroopassa*. http://www.yrittajakoulu.fi/tietotori/Liikanen_EU_%20green.paper.fi.pdf [Viitattu 15.7.2014]
- Foucault, Michel (1991). *Governmentality*. Teoksessa Graham Burchell, Colin Gordon, & Peter Miller (toim.), *The Foucault Effect. Studies in governmentality with two lectures and an interview with Michel Foucault*. London: Harvester Wheatsheaf, 87–104.
- Foucault, Michel (2008). *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*. New York: Palgrave Macmillan
- Foucault, Michel (2010). *Turvallisuus, Alue, Väestö*. Suom. Antti Paakkari. Helsinki: Tutkijaliitto
- Hardt, Michael & Antonio Negri (2010). *Empire*. Harvard University Press
- Harni, Esko (2014). *Mielivaltaista kasvatusta, yrittäjyyskasvatusta, (hyväksytty julkaistavaksi)*. Aikuiskasvatuksen tutkimusseuran vuosikirja Tietokykykapitalismi.
- Harvey, David (2008). *Uusliberalismin lyhyt historia*. Tampere: Vastapaino
- Hilpelä, Jyrki (2004). *Järjen epäilyä vai suunnittelemattomuuden ylistystä? - ekskursio uusliberalistiseen koulutuspolitiikkaan*. *Kasvatus* 1(35), 55–65.
- Hobbes, Thomas (1651/1991). *Leviathan, eli Kirkollisen ja valtiollisen yhteiskunnan aines, muoto ja valta*. Tampere: Vastapaino
- Hänninen, Sakari (2010). *Politiikka hallinnan analytiikassa*. Teoksessa Jani Kaisto & Miikka Pyykkönen (toim.) *Hallintavalta: Sosiaalisen, politiikan ja talouden kysymyksiä*. Helsinki:

- Gaudeamus, 71–94.
- Ikonen, Risto (2006). *Yrittäjyyskasvatus: kansalaisen taloudellista autonomiaa etsimässä*. Helsinki: Minerva
- Keskitalo-Foley, Seija & Katri Komulainen & Päivi Naskali (2010). *Risto Reipas riskinottaja: Koulutuspolitiikan ihannekansalainen*. Teoksessa Katri Komulainen, Seija Keskitalo-Foley, Maija Korhonen & Sirpa Lappalainen (toim.), *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino,
- Koivusalo, Markku (2012). *Kokemuksen politiikka: Michel Foucault'n ajattelun järjestelmä*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Korhonen, Maija (2012). *Yrittäjyyttä ja yrittäjämäisyyttä kaikille? Uusliberalistinen hallinta, koulutettavuus ja sosiaaliset erot peruskoulun yrittäjyyskasvatuksessa*. Joensuu: University of Eastern Finland
- Könönen, Jukka (2013). *Pääomaa etsimässä: Maahanmuuttajien työllistymisen tutkimus ja työmarkkinat ilman tuotantoa*. *Tiede & Edistys* (3) 38, 187–209
- Mirowski, Philip & Dieter Plehwe (2009). *The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. London: Harvard University Press
- Opetushallitus (2004). *Peruskoulun opetussuunnitelman perusteet*. Helsinki: Opetushallitus
- Opetushallitus (2010). *Osallistuva kansalaisuus ja yrittäjyys*. http://www.opuh.fi/download/119835_Osallistuva_kansalaisuus_ja_yrittajyys_Liite_5.pdf [Viitattu 15.7.2014]
- Opetusministeriö (2004). *Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma*. http://www.minedu.fi/OPM/Julkaisut/2004/yrittajyyskasvatuksen_linjaukset_ja_toimenpideohjelma [Viitattu 15.7.2014]
- Opetusministeriö (2009). *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat*. <http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2009/liitteet/opm07.pdf> [Viitattu 15.7.2014]
- Rinne, Risto (2002). *Kansallisen koulutuspolitiikan loppu*. Teoksessa Risto Honkonen (toim.) *Koulutuksen lumo: retoriikka, politiikka ja arviointi*. Tampere: Tampere University Press
- Röpke, Wilhelm (1947). *Ihmisten Valtio*. Porvoo: Werner Söderström osakeyhtiön kirjapaino.
- Röpke, Wilhelm (1951). *Taloustieteen perusongelmia*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otavan kirjapaino
- Saastamoinen, Mikko (2010). *Aktiivisen kansalaisuuden vastatulkintoja: Neuroottinen ja hylätty kansalaisuus*. Teoksessa Jani Kaisto & Miikka Pyykkönen (toim.) *Hallintavalta. Sosiaalisen, politiikan ja talouden kysymyksiä*. Helsinki: Gaudeamus, 230–253.
- Saloniemi, Kirsi (2011). *Aktiivinen kansalaisuus ja avoimet oppimisympäristöt tulevaisuudessa*. Kemi-Tornion ammattikorkeakoulujen julkaisuja.
- Tomperi, Tuukka & Nelli Piattoeva (2005). *Demokraattisten juurten kasvattaminen*. Teoksessa Tomi Kiilakoski, Tuukka Tomperi & Marjo Vuorikoski (toim.) *Kenen kasvatus? Kriittinen pedagogiikka ja toisin kasvatuksen mahdollisuus*. Tampere: Vastapaino, 247–286.
- Valtioneuvosto (2005). *Yrittäjyyden politiikkaohjelma 2003–2007*. http://valtioneuvosto.fi/tietoarkisto/politiikkaohjelmat_2003-2007/yrittajyys/ohjelma/fi.pdf [Viitattu 15.7]
- Virtanen, Akseli (2006). *Biopoliittisen talouden kritiikki*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Vähämäki, Jussi (2009). *Itsen alistus: Työ, tuotanto ja valta tietokykykapitalismissa*. Helsinki: Tutkijaliitto / LIKE

JULKAISU III

”Opetä, Mittaa, Kehitä”: Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo hallinnallisena artefaktina

Harni, E.

Aikuiskasvatus 35 (2) 2015, 99 - 110
<https://urn.fi/URN:NBN:fi:ELE-1732652>

Artikkelin käyttöön väitöskirjan osana on saatu kustantajan lupa

ESKO HARNI

”Opeta, mittaa, kehitä”: Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo hallinnallisena artefaktina

Ulkoisesti neutraalilta ja poliittisesti jopa mitättömältä vaikuttava yrittäjyyskasvatuksen mittaristo voidaan tiedon, subjektiviteetin ja vallan näkökulmasta analysoituna ymmärtää aktiivisena poliittisena toimijana.

YRITTÄJYYSKASVATUKSESTA ON tullut 2000-luvun alusta alkaen eräs merkittävimmistä eurooppalaista koulutuspolitiikkaa ja suomalaista koulujärjestelmää muokkaavista poliittisista hankkeista. Yrittäjyydestä on muodostunut kansalaisen avaintaito. Lisäksi sen on ajateltu turvaavan talouskasvua, vahvistavan kansallista kilpailukykyä kuin lisäävän sosiaalista yhteenkuuluvuutta (Euroopan komissio 2003; Opetusministeriö 2004). Matti Vanhasen I hallituksen (2003–2007) toteuttaman yrittäjyyden politiikkaohjelman yhteydessä yrittäjyyskasvatus tuotiin pakolliseksi osaksi suomalaista peruskoulutusta. Se tuli liittää kaikkiin oppiaineisiin ja sen tuli läpäistä koko koulun toimintakulttuuria (Opetushallitus 2004). Poliitiikkaohjelman puitteissa tehtiin useita ponnistuksia yrittäjyyskasvatuksen

toteuttamiseksi peruskouluissa: perustettiin työryhmiä, hankkeita, tutkimuksia, jatkokoulutettiin opettajia. Ongelmaksi näytti kuitenkin muodostuvan, etteivät opettajat sisäistäneet tyydyttävällä tavalla yrittäjyyskasvatuksen sisältöjä ja sille ominaisia toiminta- ja ajattelutapoja. (Seikkula-Leino 2007.)

Vuonna 2008 Opetushallitus aloitti hankkeen yhdessä Lappeenrannan teknillisen yliopiston ja Kerkohokeskus ry:n kanssa kehittääkseen yrittäjyyskasvatuksen mittariston, jonka oli määrä auttaa opettajia kehittymään yrittäjyyskasvattajina sekä tuottaa yrittäjyyskasvatuksen toteutumisen mittaamiselle sopivia arviointitekniikoita. Mittaristo on maailmanlaajuisesti ainutlaatuinen ja se onkin herättänyt kiinnostusta viime vuosina myös kansainvälisesti. (YKM-esite; ks. myös Korhonen 2012, 34.)

Yrittäjyyskasvatusta on tutkittu kriittisesti viime vuosina Suomessa erityisesti hallinnan tutkimuksen, hegemonian, feminismin ja poststrukturalismin viitekehyksissä (ks. Komulainen ym. 2010; Harni 2014; Pyykkönen 2014). Näissä näkökulmissa on kiinnitetty huomiota etenkin siihen, millaisia normatiivisia minuuden malleja ja muotoja yrittäjyyskasvatus pyrkii implikoimaan opettajien ja oppilaiden koulutyöhön sekä kuinka yrittäjyyden eetos syrjäyttää muita mahdollisia tapoja ymmärtää esimerkiksi kansalaisuuden ja yhteiskunnan välinen suhde. Osallistun tässä artikkelissa tähän keskusteluun tuoden siihen säikeen, jossa otetaan vakavasti myös materiaalien toimijoiden, tässä tapauksessa mittariston, rooli yrittäjyyskasvatuksen toteutumisessa ja uusliberalististen hallinnan sommitelmien ja yrittäjämäisten subjektiviteettien rakentamisessa (ks. materiaalisista toimijoista esim. Callon 1986; Latour 1999).

Käsittelen artikkelissa yrittäjyyskasvatuksen mittaristoa foucault'laisen valta-analytiikan ja toimijaverkkoteorian käsitteitä hyödyntäen hallinnallisena artefaktina, joka kokoaa yhteen laajemman yhteiskunnallisen ongelmakentän sekä tuo sen yrittäjyyskasvatukselle suotuisaan järjelyyn kehykseen. Näin mittaristo voidaan ymmärtää aktiivisena (poliittisena) toimijana ja hallinnan teknologiana, joka pyrkii kääntämään lähtökohtaisesti kompleksisen ongelmakentän – yrittäjyyskasvatuksen kotouttamisen Euroopan komission asiakirjoista konkreettiseen opetustyöhön – mitattavalle sekä siten hallittavalle kielelle. Mittaristo ei näin yksioikoisesti kuvaa tai mittaa jo jotain olemassa olevaa objektia, vaan aktiivisesti kehystää laajempaa yhteiskunnallista ongelmakenttää sekä rakentaa opettajia juuri tietynlaisina yrittäjyyskasvattajina luoden samanaikaisesti mahdollisuuksia ja kehyksiä opettajien itsehallinnan tekniikoille.

Lähestyn artikkelissa mittariston rakentumista ja toimintaa seuraten Michel Foucault'n tunnettua tapaa tarkastella ilmiöitä tiedon, subjektin ja vallan avaruudessa (ks. Foucault 1998 & 2012; Hacking 2004, 3). Tarkastelen ensin, millaiseen ongelmakenttään mittaristo pyrkii vastamaan ja kuinka se pyrkii luomaan stabiileja tiedon tiloja, joiden kautta juuri tietynlainen toiminta tehdään ongelmalliseksi ja tie-

tynlainen päinvastoin toivottavaksi. Toiseksi tarkastelen, millaisia subjektivikaation muotoja ja suhteita itseensä mittaristo houkuttelee opettajia muodostamaan. Lopuksi tarkastelen yrittäjyyskasvatuksen mittaristoa suhteessa uusliberaalille hallinnallisuudelle tyypilliseen (itse)arvioinnin ja tuloksellisuuden mittaamiseen eetokseen, sekä kuvaan laajemmin kuinka yrittäjyyskasvatuksen toteutuminen yhteiskuntapoliittisena interventiona (ks. Harni 2014) analyysini valossa vaatii paitsi poliittisia linjauksia, opettajien ja oppijoiden myöntymistä sen mukaileviin järjelytapoihin, myös materiaalisia välittäjiä ja artefakteja, kuten mittaristoja.

Aineistona artikkelissa käytetään yrittäjyyskasvatuksen mittaristoa, sen pohjalta laadittuja tieteellisiä artikkeleja, esitteitä, puheenvuoroja, verkkosivuja sekä muita mittariston laatimisprosessia kuvaavia tekstejä. Yrittäjyyskasvatus on osa suomalaista koulujärjestelmää kaikilla kouluasteilla, aina esikouluista yliopistoon. Tässä artikkelissa yrittäjyyskasvatuksen analyysi rajautuu kuitenkin ainoastaan peruskoulutukseen.

KÄÄNNÖSTEN SOSIOLOGIA JA FOUCAULT'LAINEN VALTA-ANALYTIikka

Ranskalainen tieteenutkija Bruno Latour on tutkimuksissaan käsitteellistänyt ”kiertävän viittauksen prosesseja”, jotka osoittavat, että jotta asioita tai ilmiöitä on ylipäänsä mahdollista hallita, on ne ensin käännettävä viittausjärjestelmiin, kuten mittaristoihin, karttoihin, tilastoihin tai esimerkiksi pohjapiirustuksiin. Vasta näiden materiaalien välittäjien ja artefaktien avulla voidaan ”valloittaa maasto” ja ”sanojen kautta hallita asioita”. (Latour 1999; Erikson 2009, 146.) Mittaristot, tilastot ja tekniset artefaktit ovat erinomaisia välineitä tiedollisten sulkeutumien tuottamiseen ja toiminnan tilan stabiloimiseen. Onnistuessaan niillä on kykyä tuottaa normatiivisia määrittelyksiä esimerkiksi kannattavan ja ei-kannattavan tai vaikkapa hyvän ja huonon pedagogisen osaamisen välille. Ne auttavat rajaamaan objektia koskevat vaihtoehdot tulkinnat esimerkiksi juuri määrittelemällä tietynlaisen toiminnan järjeksi ja *vica versa*. (Latour 1999; 1986.) Tämän kaltaista symbolista valtaa voidaan verrata myös ”kartografiaan”, karttojen luomiseen

(Massey 2005). Karttojen luominen on tilojen representaatiota, jonka avulla voidaan löytää ja valloittaa uusi maasto. Kartat luovat hallinnan muotoja, joiden avulla laajoja alueita voidaan hallita niin symbolisesti kuin konkreettisesti yhdestä näkökulmasta käsin. (Saari 2012, 586.)

Viittausjärjestelmät ja tieteelliset artefaktit valottavat myös tieteen yhteiskunnallista roolia ja vallankäyttöä. Latour (1988) esittääkin, että jotta tiede ja artefaktit voivat valloittaa uusia alueita, on niiden luotava kestäviä toimijuuden verkostoja, jotka onnistuessaan kykenevät rajaamaan ja stabilisoimaan jonkin osan yhteiskuntaa tai ihmisten elämää. Viittausjärjestelmät ja artefaktit toimivat näin sosiaalisen todellisuuden kartoittajina: ne muokkaavat ja rajaavat todellisuuden representointia (Saari 2012, 588). Tässä mielessä tiede ei ole politiikkaa puhtaampaa tai sen yläpuolella, sillä tieto lomittuu aina myös yhteiskunnallisiin valtasuhteisiin (ks. Latour 1988; Foucault 2005).

Kääntämisen prosesseilla, joiden tuottamiseen artefaktit osallistuvat, viitataan puolestaan niihin käytäntöihin, joiden kautta lähtökohtaisesti kompleksiseen maailmaan luodaan vakautta ja hallittavuutta, eräänlaisia yksinkertaistamisen käytäntöjä. Kääntämisprosessin kuluessa jokin toimija, kuten Euroopan komissio pyrkii pääsemään asemaan, jossa se kykenee määrittämään käännettävien toimijoiden, esimerkiksi opettajien asemaa sekä ikään kuin puhumaan heidän puolestaan (Law 1992, 5–6). Latourin ja Callonin (1981, 286) mukaan toimijuus syntyykin aina kun jokin entiteetti, esimerkiksi mittaristo alkaa luoda tilaa ja kehystä ympärilleen, tekee asioita riippuvaisiksi toisistaan ja kykenee kääntämään niiden tahdon omalle kielelleen. Uusien suhteiden ja toimijuuksien luominen on tässä mielessä aina performatiivista. Esimerkiksi mittaristot yhdessä opettajien, tutkijoiden, virkamiesten, koulutussuunnittelijoiden välisten yhteenliittymien kanssa tuottavat uusia toimijuuden muotoja, eivät suinkaan ainoastaan redusoi niitä.

Callon (1986, 201–221) kuvaa kääntämisen prosessia neljän vaiheen kautta, joista kahden ensimmäisen analysoimiseen tässä artikkelissa keskitytään. Ensimmäisessä vaiheessa toimija, esimerkiksi ministeriö, poliitikko tai asiantuntija, laatii käsikirjoituksen

kääntämistä varten, jossa jokin elämän tai yhteiskunnan alue problematisoidaan ja tehdään ymmärrettäväksi. Käsikirjoituksen laatija määrittelee ne toimijat, jotka ovat kääntämisen kohteena ja pyrkii legitimoidaan roolinsa esittämällä itsensä korvaamattomana verrattuna muiden toimijoiden rooliin. (emt.) Callonin kuvaama käsikirjoituksen laatiminen sopii hyvin yhteen foucault'laisen valta-analytiikan kanssa (ks. Kaisto 2010). Käsikirjoituksen laatiminen ei nimittäin koskaan ole neutraalia tai puhtaan objektiivista toimintaa, vaan luo mahdolliseksi uudenlaisia hallinnan verkostoja ja sommitelmia, joko toimijoiden ja kääntäjien välillä tai toimijoiden itsensä kesken. Miller ja Rose (2010, 54–55) ovat tässä yhteydessä käyttäneet ”etähallinnan” käsitettä. Etähallinnan lähtökohtana on ajatus siitä, että käännettävien tai hallittavien toimintaan puututaan sinänsä mahdollisimman vähän. Tätä tärkeämpää on luoda esimerkiksi mittaristoja, teorioita tai numeroiteja, joiden avulla etäällä toisistaan olevat toimijuudet saadaan ajattelemaan ja toimimaan yhteisesti jaetun kehyksen sisällä.

Käsikirjoitus – tai sosiaalisen todellisuuden ”kartoittaminen” – ei kuitenkaan koskaan onnistu täydellisesti: käännettävät toimivat harvoin juuri niin kuin odotetaan. Tästä syystä kääntämisen prosessin toisessa vaiheessa vaaditaan käsikirjoituksessa problematisoitujen toimijuuksien suostuttelua ja käsikirjoituksen pyrkimyksen mukaisten subjektiiviteettien muodostumista. Käännettävät ovat toisin sanoen houkuteltava ja sitoutettava toimimaan tai ajattelemaan niille tarjotun roolin mukaisesti. Suostuttelu tai houkuttelu voi toimia esimerkiksi estämällä toimijuuksien kulku vaihtoehtoisin suuntiin. (Callon 1986.) Foucault'ta (1982) mukaillen kääntämisen prosessin toinen vaihe pyrkii samaan käännettävän toimijan ymmärtämään itsensä tai osan itsessään ongelmallisena ja muutosta tarvitsevana. Esimerkiksi työttömän on ymmärrettävä olevansa työtön ja yrittäjäyyskasvatusta huonosti toteuttavan opettajan huono yrittäjäyyskasvattaja. Näin käsikirjoitus pyrkii eri tekniikoin saattamaan käännettävän subjektiasemaan, jossa hän – käsikirjoituksen onnistuessa – alkaa työstää itseään ongelmanasettelun mukaisesti. Esimerkiksi itsearviointiin pyrkivän mit-

tariston tarkoitus on tässä mielessä houkutellessa yksilöä tarkastelemaan omaa toimintaansa ja ajatteluaan, sekä muodostaan tietynlaisia mittaristosta esitettyjä suhteita itseensä ja sisäisyytensä.

YRITTÄJYYSKASVATUS PERUSKOULUTUKSEN TEHTÄVÄNÄ

Yrittäjyyskasvatuksen nykyisten muotojen kehittämisen ”kulta-aika” suomalaisessa koulutuspolitiikassa voidaan paikantaa Matti Vanhasen I ja II hallituksen (2003–2011) toteuttamien ”yrittäjyyden” ja ”työn, yrittäjyyden ja työelämän” politiikkaohjelmiin. Näiden 2000-luvun yrittäjyyskasvatuslinjausten taustalla ovat eurooppalaiset koulutus- ja talouspoliittiset strategiat, joiden mukaan Euroopan unionista on rakennettava ”maailman kilpailukykyisin ja dynaamisin tietopohjainen talous, joka kykenee ylläpitämään talouskasvua, luomaan uusia ja parempia työpaikkoja ja luomaan sosiaalista yhteenkuuluvuutta” (Opetusministeriö 2004, 6). Koulutukselle ja yrittäjyyskasvatukselle annettiin tärkeä osa tämän tavoitteen täyttämässä. Niiden tuli edistää yrittäjyyttä luomalla oikeanlainen ajatteluntapa, vahvistamalla yrittäjätaitoja sekä luomalla tietoisuus yrittäjän uravaihtoehdosta (Euroopan komissio 2003).

Yrittäjyyskasvatuksen nykyisillä muodoilla on tausta ylikansallisissa poliittisissa linjauksissa, mutta yrittäjyyskasvatus ei yksinomaan ole tuontitavaraa. 1980-luvulla yrittäjyyskasvatusta toteutettiin lähinnä ammatillisessa koulutuksessa, jolloin sen päämäärät olivat pääosin ulkoiseen yrittäjyyteen kasvattamisessa. Tällaisen yrittäjyyden myötä perustetaan juridisessa mielessä yritys. Yrittäjyyskasvatuksella pyrittiin tuolloin mitä ilmeisimmin nostamaan kansakunnalle esikuvaksi ihmisiä, jotka ovat ikään luoneet omaisuuden tyhjästä. Ilmapiiri mukaili 1980-luvun alusta alkanutta voimakasta taloudellisen kasvun aikaa. Yrittäjyyskasvatuksella haluttiin osaltaan varmistaa, että talous kasvaisi jatkossakin. (Ikonen 2006, 14.)

1990-luvulla yrittäjyysdiskurssi sai koulutuksen piirissä kuitenkin uusia sävyjä. Taloudellinen nousukausi päättyi ja Suomi ajautui voimakkaaseen lamaan. Tässä yhteiskunnallisessa ilmapiirissä yrittäjyyskasvatus tuli osaksi peruskoulutusta, jolloin siitä muodostettiin vapaaehtoisesti toteu-

tettava aihekokonaisuus, jonka tavoite oli ”tukea oppilaassa sellaisia tietoja, taitoja ja asenteita, joita hän tarvitsee opiskeluaikanaan sekä myöhemmin työelämässä riippumatta siitä, työskenteleekö hän itsenäisenä yrittäjänä vai toisen palveluksessa” (Opetushallitus 1994, 36–37). 1990-luvun puolivälin jälkeen Opetushallitus pyrki määrätietoisesti yrittäjyyskasvatuksen edistämiseen kaikilla koulutustasoilla, aina esikouluista yliopistoihin. Korhosen (2012, 5) mukaan tämä tendenssi huipentui vuonna 2004 julkaistuun yrittäjyyskasvatuksen toimenpideohjelmaan, jossa esitetään yksityiskohtainen ja konkreettinen yrittäjyyskasvatuksen toteuttamiselle koulumuodoittain.

Vuoden 2004 perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa yrittäjyyskasvatus tuotiinkin pakolliseksi osaksi kaikkia oppiaineita ja sen tuli läpäistä koko koulun toimintakulttuuria. Yrittäjyyskasvatuksen tavoitteeksi määriteltiin muun muassa sisäiseen yrittäjyyteen kasvattaminen, jolloin sen tuli tukea yrittäjämäistä elämänsenettä, jossa yhdistyvät ominaisuudet kuten ”joustavuus, aloitekyky, luovuus, riskinotto-kyky, omatoimisuus sekä toisaalta yhteistyökyky ja vahva suoritusmotivaatio”. Samanaikaisesti yrittäjyyskasvatus liitettiin myös kansalaiskasvatukseen. Yhdessä ne muodostavat *Osallistuva kansalaisuus ja yrittäjyys* -nimisen aihekokonaisuuden.

Edellä kuvatun lyhyen historiikin kautta voidaan huomata, että yrittäjyyskasvatuksen sisällöt ja sille annetut yhteiskunnalliset tehtävät ovat viimeisten vuosikymmenten aikana muuttuneet merkittävästi, vaikka itse käsite on säilynyt samana. Tämä tukee väitettä yrittäjyyskasvatuksen poliittisesta ja historiallisesti kontingentista luonteesta (ks. Harni 2014). Kyseessä ei ole universaali tai ylihistoriallinen ohjelma, vaan monimuotoinen poliittinen interventio, joka käyttää hyväkseen yhtä hyvin vanhaa hyvinvointivaltioon kiinnittyvää oikeuksien retoriikkaa, kuin uusliberalismille tyypillistä diskurssia (vrt. Ikonen 2006), jossa jokaisen oletetaan toimivan ja ajattelevan kaikilla elämänsä osa-alueilla kuin itse itsensä yrittäjä (ks. itsen yrittäjyydestä esim. Foucault 2008; Rose 1998; Peters 2001).

Konteksti, jossa yrittäjyyskasvatusta tässä artikkelissa analysoidaan, omaa tietynlaisia ominaispiir-

teitä. Ensinnäkin yrittäjyyskasvatuksesta tuli näiden vuosien aikana pakollinen osa koulun toimintaa. Se tuli kytkeä kaikkiin oppiaineisiin ja tuoda osaksi koko koulun toimintakulttuuria. Oppilaitosten ja opettajien täytyi näin huomioida yrittäjyys omassa toiminnassaan entistä intensiivisemmin ja tietoisemmin (Ikonen 2006, 11). Toisekseen yrittäjyyskasvatusta kytkeytyi näiden vuosien aikana selkeämmin uusliberalistiseen koulutuspolitiikkaan ja sille ominaisiin hallinnan muotoihin (ks. Harni 2014; Komulainen ym. 2010). Yrittäjyyskasvatusta linjaavissa koulutuspoliittisissa dokumenteissa alettiin korostaa, ettei yrittäjyys ole ainoastaan ammatillinen kompetenssi tai kvalifikaatio, vaan kokonainen olemisen tapa, ihmisen asenne itseensä, toisiin ihmisiin ja ympäröivään yhteiskuntaan. Alettiin puhua ”yrittäjämäisestä mielestä”, ”elämänsenteesta” ja ”tahdosta” (Euroopan komissio 2003 & 2006; Opetusministeriö 2004 & 2009). Näin yrittäjyyskasvatusta kytkeytyi voimakkaammin sisäisen yrittäjyyden ihanteeseen ja uusliberalismille ominaisiin itsen johtamisen ja vastuullistamisen taitoihin (Harni 2015, tulossa).

YRITTÄJYYSKASVATUKSEN MITTARISTO

Ylikansallisista koulutuspoliittisista dokumenteista on pitkä matka konkreettiseen opettajan työhön ja koulun toimintakulttuuriin. Euroopan komission linjauksista alkunsa saanut ”2000-luvun yrittäjyyskasvatusta” oli tuotava strategia-asiakirjoista ja poliittisista dokumenteista konkreettiseen opettajien työhön sekä tätä kautta oppilaiden omaksuttavaksi. Siitä huolimatta, että Suomi oli 2000-luvun alkupuolella monella tapaa edelläkävijä yrittäjyyskasvatuksen toteuttamisessa Euroopan tasolla (Korhonen 2012, 1), muodostui ongelmaksi kuitenkin, ettei yrittäjyyskasvatusta toteutettu kouluissa toivotuilla tavoilla ja toivotulla intensiteetillä (Seikkula-Leino 2007). Yhteys Euroopan komission laatimien poliittisten asiakirjojen ja konkreettisen ”opetustapahtuman” välillä näytti siis jäävän toteutumatta. ”Tehtävä oli annettu. Epäselväksi kuitenkin jäi, miten se pitäisi toteuttaa”, kuten Ikonen (2006, 12) on osuvasti huomauttanut.

On esitetty, että koulun perinteinen, järjestelmällisyyteen, tietämiseen, turvallisuuteen ja varmuuteen perustuva toimintakulttuuri on esteenä yrittäjämäi-

sille toimintatavoille, kuten luovuudelle, itsenäisyydelle, joustavuudelle, riippumattomuudelle ja tulevaisuusorientaatiolle (Ristimäki 1998). On myös nostettu esille, että etenkin opettajilla on vaikeuksia hahmottaa ja sisäistää yrittäjyyskasvatuksen sisältöjä, tavoitteita ja toimintatapoja (Seikkula-Leino 2007). Yrittäjyyskasvatustutkimuksessa onkin alettu viime vuosina kiinnittämään huomiota yrittäjyyskasvatuksen arviointiin ja sen tuloksellisuuden seurannan mittaamiseen (ks. esim. Tiikkala, Seikkula-Leino, Ruskovaara, Hytinkoski & Troberg 2011). Kuvaava esimerkki on tässä artikkelissa analysoimani yrittäjyyskasvatuksen mittaristo.

Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo toteutettiin nelivuotisen (1.2.2008–30.11.2012) ESR-kehittämishankkeen puitteissa. Mittariston rahoitti Opetushallitus Yksityisyrittäjien säätiön kanssa ja sen toteutti Lappeenrannan teknillinen yliopisto yhteistyössä Kerhokeskus ry:n kanssa. Lisäksi hankkeeseen rekrytoitiin 30 perus- ja toisen asteen opettajaa, jotka olivat alusta saakka mukana mittariston rakentamis-työssä. Hankkeen aikana rakennettiin yrittäjyyskasvatukselle mittaristo, kirjoitettiin mittariston tueksi opaskirja sekä julkaistiin tieteellisiä artikkeleita mittariston kehittämisestä ja toteuttamisesta. (Ruskovaara, Seikkula-Leino, Rytkölä & Pihkala 2011, 2.)

Mittaristo tehtiin perusasteen ja toisen asteen käyttöön. Se rakennettiin tukemaan opettajien, rehtoreiden ja koulutus päättäjien työtä ja ohjaamaan yrittäjyyskasvatustoimia. Mittariston kohderyhmäksi määritellään: (1) perus- ja toisen asteen opettajat, jotka haluavat kehittyä yrittäjyyskasvattajina, (2) työyhteisöt, jotka haluavat kohottaa koulun tai oppilaitoksen yrittäjyyskasvatusosaamista sekä (3) päättäjät, jotka ovat kiinnostuneita siitä kuinka yrittäjyyskasvatusta on konkreettisesti kouluissa toteutettu. (YKM-esite, 2.)

Mittaristo on nettipohjainen ja ilmainen itsearviointityökalu, joka lupaa ”auttaa sinua kehittymään yrittäjyyskasvatuksen asiantuntijana”. Mittaristossa arvioidaan muun muassa yrittäjämäistä pedagogiikkaa (mm. luovuus ja epävarmuuden sietokyky), yrittäjyyskasvatuksen sisältöjä (mm. oppilasta aktivoiva pedagogiikka), koulun toimintakulttuuria (mm. tulevaisuusorientaatio) sekä yrittäjämäisten oppimis-

ympäristöjen (mm. työelämäprojektit) hyödyntämistä. (YKM-esitys, 2.) Mittariston toimintaperiaate on yksinkertainen. Opettaja kirjautuu mittaristoon ja tekee noin 15 min. kestävän testin. Lopulta mittaristo antaa opettajalle yksityiskohtaisen ja graafisen henkilökohtaisen palautteen. Mittaristossa on yhteensä neljä tasoa, johon opettaja vastauksiensa perusteella sijoittuu: kehittyvä taso, keskitaso, hyvä taso ja erinomainen taso. Vastaamisen jälkeen opettaja saa kehittämiskäytännön työhönsä sekä pääsee vertaamaan keskiarvojen avulla omaa toimintaansa muihin saman oppilaitostason vastaajiin. Tuloksia voidaan hyödyntää niin yksittäisen opettajan kehittämisessä etevämmäksi yrittäjyyskasvattajiksi, mutta niiden avulla voidaan myös seurata yrittäjyyskasvatuksen toteutumista kouluissa. (YKM-opaskirja, 3.)

MAASTON VALLOITTAMINEN

Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo syntyi ja se kehitettiin tiettyä ongelmakenttää silmällä pitäen. Ensinnäkin sen taustalla oli yrittäjyyskasvatustutkimuksessa havaittu ongelma: opettajat eivät olleet sisäistäneet tyydyttävällä tavalla yrittäjyyskasvatuksen sisältöjä, tavoitteita ja toimintatapoja. Toisekseen mittaristo pyrkii luomaan esimerkiksi opetusviranomaisille konkreettisen välineen, jolla mitata ja arvioida yrittäjyyskasvatuksen toteutumista kouluissa.

"Yrittäjyyskasvatus on jo pitkään ollut opetussuunnitelman perusteissa, mutta edelleen kansallisella tasolla nähdään, että opettajien on ollut paikoin vaikeuksia löytää sisältöjä ja keinoja, joilla vastata yrittäjyyskasvatuksen haasteeseen. [...] Tutkimustietoon pohjautuvaa ja testattua mittaristoa voivat hyödyntää myös päätöksentekijät arvioidessaan yrittäjyyskasvatuksen tilaa." (Ruskovaara & Ikävalko 2008, 1.)

Mittaristo luotiin siis tietynlaisia ongelmakenttää silmällä pitäen. Se syntyi "kiperään tarpeeseen" (ks. Foucault 1980, 195). Callonin (1986) termejä käyttäen yrittäjyyskasvatuksen mittaristolla luotiin näin käsikirjoitus, jolla problematisoitiin ja kehystettiin tietty osa-alue maailmasta, tässä tapauksessa opettajien kyky harjoittaa yrittäjyyskasvatusta. Laajemmin katsoen kyse oli siitä, ettei yrittäjyyskasvatus toteu-

tunut suomalaisissa kouluissa siten kuten Euroopan komission poliittisissa linjauksissa oli suunniteltu.

Mittariston avulla Opetushallitus yhdessä muiden toimijoiden, kuten tutkijoiden ja säätiön rahoittajien kanssa, pyrki vastaamaan näihin haasteisiin. Nämä toimijat pyrkivät rajaamaan ainakin periaatteessa kompleksisen maailman selkeälle ja hallittavalle kielelle. Kääntämiseen pyrkivät toimijat määrittelivät käsikirjoituksessa mittariston avulla ongelman laadun, sen kohteen ja esittivät keinon sen ratkaisemiseksi pyrkien samanaikaisesti tekemään oman roolinsa ongelman määrittelyssä ja sen korjaamisessa korvaamattomaksi.

"Oletko miettinyt, millainen yrittäjyyskasvattaja sinä olet? Mistä tiedät, mitä teet tarpeeksi ja mitä opetuksessasi voisit vielä kehittää? Miten opetuksesi vastaa nyky-yhteiskunnan asettamiin vaatimuksiin? Yrittäjyyskasvatuksen mittariston avulla voit kehittyä kohti parempaa opettajuutta." (YKM-opaskirja, 8.)

Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo pyrki kääntämään yrittäjyyskasvatukseen liittyvän – ainakin hypoteettisesti – laajemman ongelmakentän viittausjärjestelmään, mittaristoon, jonka avulla tämä ongelma tehtiin hallittavaksi: siitä tehtiin hetkellisesti stabiili tiedon tila (ks. Latour 1999). Mittariston avulla luotiin edellytykset sille, että opettajille tarjoutui mahdollisuus (itse)tarkkailla ja kehittää toimintaansa juuri tietynlaisina yrittäjyyskasvattajina. Näin yrittäjyyskasvatuksen mittaristo "valloitti maaston". Se määritteli ongelman kohteet sekä ne toimijat, joiden toimintaan toivottiin muutosta, jotta yrittäjyyskasvatuksen tuominen kansallisista ja ylikansallisista poliittisista dokumenteista kyettäisiin tuomaan tehokkaammin koulujen konkreettiseen toimintaan.

"Mittariston tarkoituksena on operationalisoida yrittäjyyskasvatuksen strategiat ja ohjelmat opettajille konkreettiseksi toimiksi sekä näin tehdä yrittäjyyskasvatukseen liittyvät toiminnot näkyviksi, mitattaviksi ja kehitettäviksi. Tärkeää on se, mitä opettaja tekee tai jättää tekemättä ja miten opettaja mittariston kautta näkee oman toimintansa ja yrittäjyyskasvatuksen tavoitteiden yhdistyvän." (Ruskovaara & Ikävalko 2008, 5.)

Mittaristo kuitenkin esittää lähtökohtaisesti abstraktin ongelman yksittäisenä ja tarkoin määriteltynä ongelmana. Se ei yksioikoisesti kuvaa yrittäjyyskasvatukseen kiinnittyvää yhteiskunnallista problematiikkaa laajemmassa kontekstissaan, vaan kääntää yrittäjyyskasvatuksen toteuttamiseen liittyvän ongelmakentän yksittäisen opettajan pedagogista työtä koskevaksi ongelmaksi. Näin yrittäjyyskasvatukseen kytkeytyvät mahdolliset yhteiskunnalliset ongelmat voitiin kääntää erityiseksi, yksilöön kiinnittyviksi problematisoinneiksi. Lawn ja Mallin (2002) mukaan objekti tuotetaan aina katkaisemalla niiden yhteydet epäolennaisina pidettyihin asioihin ja kytkemällä se johonkin toiseen yhteyteen. Katkaisemisen ja puhdistamisen jälkeen jäljellä jää vain objektiivisia ja tieteellisiä tosiasioita, jotka peittävän alleen sotkuisen, monimuotoisen ja poliittisen osana objektiivisen tosiasian luomista (ks. Latour 1988).

Mittariston avulla kyettiin määrittelemään hallinnan kohde ja ne osa-alueet, joita hallinnan kohteissa pyritään muuttamaan sekä määriteltiin keinot, joilla muutos hallinnan kohteissa saadaan aikaan.

”Mittaristo konkretisoi, ohjaa ja arvioi opettajien toimintaa yrittäjyyskasvattajina. Se ohjaa opetusta ja opetusjärjestelyjä sekä työkaluna on osa koulujen laadunhallinnan järjestelmää ja kehittämistä.” (Ruskovaara & Ikävalko 2008, 1.)

Näin mittariston avulla luotu käsikirjoitus toimii samanaikaisesti valtastrategiana. Se kietoo omaan logiikkaansa hallitsemiseen ja kääntämiseen pyrkiviä ja hallinnan sekä käännöksen kohteita, kuten myös rationaliteetteja ja problematisoidun elämän osa-alueen hallitsemiseen pyrkiviä tekniikoita (ks. Kaisto 2010, 62). Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo sitoo omaan logiikkaansa Euroopan komission asettamat tavoitteet ja kansalliset koulutuspoliittiset ohjelmat (hallitsemiseen tähtäävät) sekä problematisoidun osa-alueen tämän prosessin toteutumisessa eli opettajat (hallinnan kohteet). Samalla se myös esittää rajatun näkökulman ongelman ratkaisemiseen muodostaen opettajien toiminnasta problematisoidun elämän alueen, jota pyrittiin opettajien itsearviointia mahdollistavan mittariston avulla hallitsemaan.

SUOSTUTTELU JA SUHDE ITSEEN

Käsikirjoituksen laatiminen ei koskaan ole yksinker- taista, eikä hallinta ole ainoastaan mekaanista ulko- kohtaista määrittelyä ja ohjaamista, vaan onnistuak- seen edellyttää myös käännettävien hallinnan kohteiden, tässä tapauksessa opettajien myötävaikutusta. Olennainen piirre käsikirjoituksen laatimisessa on, että se pyrkii luomaan subjektiasemia, joihin ihmiset käsikirjoituksen onnistuessa asettavat itsensä (Cal- lon 1986; Kaisto 2010). Callonin (1986, 206–211) mukaan kääntämisen prosessin toinen vaihe koostuu- kin niistä toimista, joilla kääntämiseen pyrkivä toimija tai toimijoiden joukko pyrkii herättämään käännettävien kiinnostuksen, määrittämään heidän identiteettinsä ja katkaisemaan heidän sidoksensa vaihtoehtoisiin kilpailijoihin ja tulkintoihin. Yrittä- jyykskasvatuksen mittariston osalta tämä tarkoittaa pyrkimystä saada opettajat ymmärtämään itsensä ongelmallisina toimijoina yrittäjyyskasvatuksen to- teutumisen suhteen, sekä houkutellessa heidät kehittä- mään toimintaansa sekä luomaan tietynlaisia suhteita itseensä mittariston ohjaamalla tavoilla. Tähän pyrkiessään mittariston kehittäjät vetoavat niin tutki- mukselliseen kieleen kuin yleisempään retoriikkaan opettajan työhön liittyen:

”Opettajan työ vaatii jatkuvaa kehittymistä.” [...] Yrittäjyyskasvatuksen itsearviointityökalu kehittää opettajuutta.” (YKM-esite, 1)

”[...] yrittäjyyskasvatus oli vaikeasti ymmärrettävä opetusta läpileikkaava teema-alue. Opettajilla on vaikeuksia löytää sisältöjä ja keinoja yrittäjyyskas- vatuksen opettamiseen”. (Ruskovaara, Seikkula- Leino, Rytkölä. & Pihkala 2011.)

Michel Foucault’n luultavasti tunnetuin väite on, että valta ei ole yksilön intressien vastaista: yksilö pikem- minkin rakentuu näissä valta-suhteissa (Foucault 1998). Valtasuhteet eivät myöskään tule toimiviksi ainoastaan esimerkiksi ylikansallisten koulutuspoliit- tisten toimijoiden asiakirjoissa, vaan onnistuakseen ja vakiinnuttaakseen asemansa vaativat myös koh- teidensa vakuuttamista. Tämä onnistuu tehokkaim- min ja parhaiten silloin kun hallinnan normit tulevat osaksi yksilön itseymmärrystä. Huomio on tästä

syystä kiinnitettävä juuri niihin – hyvin arkisiinkin – tekniikoihin, joiden kautta yksilöt luovat tietynlaisia suhteita itseensä sekä työstävät itseään tietynlaisina toimijoina. (Saari 2006, 301; Vähämäki 1998, 135; Rose & Miller 2010.)

Millaisin tavoin yrittäjyyskasvatuksen mittaristo sitten houkuttelee opettajia problematisoimaan omaa toimijuuttaan, entä millaisia itsesuhteita se pyrkii opettajien työhön implikoimaan? Ensinnäkin mittaristoa koskevasta kirjallisuudesta on löydettävissä puhe yleisestä kehittämisestä ja toiminnan kultivoinnista, joiden nähdään kuuluvan keskeisinä, jopa välttämättöminä osina opettajan työtä:

”Mittaamalla kehityt. [...] Yrittäjyyskasvatuksen mittariston avulla voit arvioida opetustasi, saada järjestelmällistä palautetta toiminnastasi ja edelleen kehittää yrittäjyyskasvatuskäytäntöjäsi.” (YKM-esite, 2.)

Yksilöllisen kehittämisen ja kehittämisen retoriikkaa voidaan pitää lähtökohtana sille, kuinka mittaristo pyrkii tekemään itsestään korvaamattoman osan opettajan työtä. Kehittäminen, mittaaminen ja arviointi kulkevat mittaristoa kuvaavassa kirjallisuudessa vahvasti rinnakkain.

”Opettajan työ vaatii jatkuvaa kehittämistä.” [...] Yrittäjyyskasvatuksen itsearviointityökalu kehittää opettajuutta.” (YKM-esite, 1)

”Menneen lukuvuoden tai kalenterivuoden aikana, olenko...

- *kehittänyt työ- ja elinkeinolämän osaamistani*
- *ollut mukana kehittämässä oppilaitoksemme yrittäjyyskasvatusuunnitelmia”* (YKM-esite, 5).

Jatkuva kehittäminen asettaa normatiivisen lähtökohdan ja näin legitimoii mittaamiseen sekä itsearviointiin tähtäävät käytännöt, joihin mittaristo pyrkii opettajia houkuttelemaan. Itsensä kehittäminen ja itsensä toteuttaminen ovat paitsi itsestään selviä tavoitteita, myös keskeinen osa nykyistä työprosessin hallintaa koskevaa diskurssia. ”Uuden kapitalismin henki” rakentuu juuri tämän kaltaiselle vahvalle siteelle yksilöllisen kehittämisen ja itsensä toteuttamisen välillä. Näin työ ei ole enää yksiselitteisesti ulkoa-

päin annettujen käskyjen toteuttamista, vaan pikemminkin se elämän osa-alue, jossa subjekti rakentuu ja rakentaa itseään. (ks. Boltanski & Chiapello 2007; Rose 1998; Julkunen 2008.)

Yrittäjyyskasvatuksen mittariston voidaan lisäksi nähdä mukailevan laajempaa itsearviointia ja elinikäistä oppimista koskevia hallinnan tekniikoita (ks. Fejes 2005; Saari 2006), joita voidaan kuvata uusliberalististen itsen vastuullistamiseen pyrkivien tavoitteiden kautta (ks. Peters 2001). Itsen kehittämisestä muodostuu näin eräänlainen kaksoissidos, joka toisaalta lupaa yksilöllistä autonomiaa, mutta yhtäältä vastuullistaa yksilön oman itsensä ja ammattitaitonsa kehittämisestä. Mittariston valossa opettaja näyttäytyy holistisena kokonaisuutena, joka on paitsi asiantuntija ja asiantuntemuksen kohde myös näiden välisen prosessin ohjaaja. Näin opettaja jakautuu ikään kuin kahtia: toisaalta tiedon ja arvioinnin kohteeksi, mutta samanaikaisesti myös tätä tietoa tuottavaksi ja reflektoitavaksi toimijaksi.

”Mittaristossa opettaja ymmärretään oppimisprosessin ohjaajana, asiantuntijana sekä oman työnsä tutkijana ja kehittäjänä.” (YKM-Opaskirja 4).

Mittariston toimintaa kuvaa hyvin transformatiivinen intressi, jonka myötä opettaja suuntaa terapeuttisen ja reflektioivan asiantuntijapuheen itseensä (ks. Saari 2006, Rose 1996, 243–246). Omaan sisäisyyteen suuntautuvat yksilölliset hallinnan tekniikat samanaikaisesti kuitenkin tekevät itsen kohdistuvasta katseesta julkisen, mitattavan ja arvioinnin alaisen. Mittaristo toimii tunnustuksen välineenä: tapana vakauttaa ja kommunikoida sisäisyys julkisesti. Näin se voidaan ymmärtää paitsi itsen tekniikkana, jonka avulla opettajat houkutellessaan muodostamaan tietoa ja totuutta itsestään, myös ”inskriptiona” (ks. Latour 1986), joka materialisoi yksilön sisäisen ja reflektioivan katseen tuoden sen osaksi laajempaa Euroopan komission asiakirjoista alkunsa saanutta yrittäjyyskasvatuspolitiikkaa ja sen tuloksellisuuden mittaamista.

UUSLIBERALISTINEN HALLINNALLISUUS JA PROFESSIONAALISEN TYÖN KONTROLLI

Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo pyrkii paitsi kääntämään lähtökohtaisesti monimuotoisen ja yhteiskun-

nallisen ongelman – kuinka saattaa yrittäjyyskasvatus Euroopan komission dokumenteista konkreettisesti koulun toimintaan – yksittäiseksi opettajan pedagogista työtä koskevaksi ongelmaksi ja houkuttelemaan opettajia muodostamaan tietynlaisia suhteita itseensä ja opetustyöhönsä, mutta se tarjoaa myös esimerkiksi rehtoreille ja muille opetusviranomaisille välineen tarkastella yrittäjyyskasvatuksen toteuttamista ja tuloksellisuutta:

”Yrittäjyyskasvatuksen mittaristosta saa välittömän palautteen, mikä auttaa sen käyttämistä varsinaisessa kehittämistyössä. [...] Mittaristosta syntyy suoraan tsekkauslista, jonka käyn puolivuositain läpi. Saan tietää johtamisen näkökulmasta, millaisia syötteitä voin antaa millekin ryhmälle. Saan myös opettajien itsearvioinneista hyvää pohjaa kehityskeskusteluun.” (YKM-esite, 2.)

Arviointi ja tuloksellisuuden mittaaminen ovat keskeinen osa uusliberalistista (koulutus)politiikkaa ja sitä mukailevia hallinnan muotoja (Vedung 2003). Uusliberalistinen käänne on tarkoittanut keskusjohtoisen normiohjauksen vähentymistä ja uudenlaisten, entistä tarkempien kontrollimekanismien ja arviointijärjestelmien kehittymistä (ks. New Public Managementista esim. Pyykkönen 2010; Dardot & Laval 2014, 215–255). Esimerkiksi juuri opettajia vaaditaan jatkuvasti arvioimaan ja kehittämään omaa ja koulun toimintaa monella tasolla (Lindén 2010). Koulutuksen laadunarvioinnin sekä esimerkiksi opettajien työn entistä hienosyisemmän mittaamisen on esitetty palvelevan ennen kaikkea globaalien talouden kolonisaatiota kansallisten koulutuspoliittisten mahdollisuuksien heikentymisen kustannuksella (Ball 2011). Laadunarviointia ja mittaamista varten on kehittynyt valtava arviointikoneisto ja sen seurauksena on oppilaitosten ja opettajien työn laatua tarkkailemaan muotoutunut uusi arvioinnin ja suunnittelun ammattikunta, joka on vahvistamassa asemiaan opettajakunnan roolin heikentymisen kustannuksella. Arvioinnista on kehittymässä itsenäinen tieteenala omine julkaisu- ja keskustelufoorumeineen. (Simola & Rinne 2006, 70–71.)

Opettajan ammattiin on Suomessa perinteisesti kuulunut suhteellisen laaja autonomia. Opettajille

tyypillistä lähtökohtaisesti persoonaan kiinnittyntä työtä on puolestaan perinteisesti ollut vaikea valvoa ja kontrolloida, sillä henkilökohtainen liikumavara käyttää inhimillistä kapasiteettia on tarkoittanut samalla myös työn varaamista itselle. (ks. Lindén 2010.) Uusliberalistinen käänne on kuitenkin tuonut mukaan uudenlaisia välineitä ja tapoja hallita myös perinteisesti suurta autonomiaa nauttineita työtehtäviä. On kirjoitettu tayloristisen työn hallinnan ja organisoinnin renessanssista, uustaylorismista, jossa perinteisiä mittaamisen, laskemisen, laskennallisuuden, osoittelun ja intensivoinnin, ulkoapäin tapahtuvan suunnittelun ja valvonnan periaatteita sovelletaan myös professionaalisen työhön. (Julkunen 2008, 156.)

Tämän kaltaiselle uusliberaalille hallinnalle on ominaista hallita vapauden kautta ja vapauden nimissä: mitä tahansa ihminen halutaan saattaa tekemään, on tärkeää, että hän ymmärtää toiminnassaan vapautensa ja autonomiansa toteutumisen (Rose 1996, 12). Yrittäjyyskasvatuksen mittariston eräänä pyrkimyksenä voidaankin nähdä olevan opettajien sisäinen valvonnan ja ulkoisen hallinnan nivottaminen yhteen. Mittaristo yhdistää opettajien ammatillista kehittymistä painottavan puheen (yksilöllisen kehittymisen ja vapauden) ylikansallisten koulutuspoliittisten tavoitteiden ja niille ominaisten uustaylorististen tuloksellisuuden mittaamisen tekniikoiden kanssa. Näin se voidaan ymmärtää uusliberalismille ominaisena jälkikäteiskontrollin muotona opettajan työlle. Sellaisenaan se on kuvaava esimerkki persoonallisen ja professionaalisen työn tuloksellisuuden ja suorittamisen mittaamisesta ja arvioinnista. Lindén (2010, 155) on osuvasti kuvannut tämän kaltaista – ulkoisen ja sisäisen valvonnan yhteen kietoutunutta – hallinnan teknologiaa seuraavasti:

”Kun ulkoisen kontrollin muotoihin lisätään ulkoisen tarkkailun sisäistäminen itsetarkkailuksi, muodostuu kontrollin kudelma, jolle on leimallista näkymättömyys. Subjektiviteettien hallinnan tekniikoilla pyritään siihen, että opettajat omaksuisivat kilpailukyky-yhteiskunnan poliittiset ja moraaliset tavoitteet ja toimisivat niiden toteuttajina työssään.”

Laajemmin käsitteellistettynä yrittäjyyskasvatuksen mittaristo osoittaa paradigmaattisesti kuinka yrittäjyyskasvatus yhteiskunta- ja koulutuspoliittisena interventiona vaatii onnistuakseen materiaalisia välittäjiä, artefakteja, jotka tuovat yhteen Euroopan komission liikkeelle panemat linjaukset ja konkreettisen opettajan työn ja opettajien suhteen itseensä tietynlaisina ammattilaisina. Latourin ilmauksia mukailen yrittäjyyskasvatuksen mittaristo pyrkii tuomaan yhteen ”abstraktin ja konkreettisen” (Latour 1999). Mittaristo tarjoaa oivan hallinnan välineen, jossa yhdistyvät opettajista itsestään käsin lähtevä arviointi, joka kuitenkin samanaikaisesti luo tuloksellisuuden mittaamisen välineitä myös opettajien työtä arvioiville tahoille. Mittaamisen järjestelmät ja tekniikat muodostavat jatkuvan läpinäkyvyyden kentän koulutuksen ja opetuksen mittaaukselle. Ne kierrättävät tietoa ja luovat mahdollisuuksia siirtää sitä strategisesti (ks. Saari 2012).

LOPUKSI

Michel Foucault’n tutkimukset muistuttavat siitä, kuinka kaikkein ”harmaimmat” ja arkisimmat käytännöt näyttelevät keskeistä, vaikkakin usein tiedostamatonta roolia sosiaalisen todellisuuden ja itseytemme rakentumisessa. Olen tässä artikkelissa käsitellyt ulkoisesti neutraalilta ja poliittisesti kenties mitättömältä vaikuttavaa yrittäjyyskasvatuksen mittaristoa tästä näkökulmasta valottaen sen roolia tiedon, subjektin ja vallan ulottuvuuksissa. Latourin ja Callonin ajatusten kautta voidaan puolestaan ymmärtää, kuinka tieteelliset ja materiaaliset artefaktit, kuten yrittäjyyskasvatuksen mittaristo, konkreettisesti osallistuvat todellisuuden kuvaamiseen, rajaamiseen ja sen kääntämiseen tietynlaiseksi.

Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo voidaan näiden näkökulmien ja analyysini valossa ymmärtää – ei ainoastaan mittaavana ja jonkin jo olemassa olevan asiantilan kuvaajana – vaan myös ja ennen kaikkea performatiivisena poliittisena toimijana, joka pyrkii kääntämään laajemman yhteiskunnallisen ongelmakentän yksittäisen opettajan työtä koskevaksi pedagogiseksi ongelmaksi sekä rakentamaan opettajia juuri tietynlaisina yrittäjyyskasvattajina. Tämän kaltaista mittaamisen ja arvioinnin performatiivista

luonnetta kuvaa osuvasti mittaristoa koskevista mainoksista löytyvä lausuma: ”saat sitä mitä mittaat”. Mittariston analyysi onkin syytä tuoda osaksi kriittistä yrittäjyyskasvatustutkimusta (ks. Komulainen ym. 2010; Harni 2014; Ikonen 2006; Pyykkönen 2014), jossa yrittäjyyskasvatus ymmärretään osana uusliberalististen hallinnan sommitelmien ja subjektiviteettien rakentamista. Toisaalta taas mittaristo kuvaa hyvin opettajan työn arviointia ja valvontaa koskevaa ongelmakenttää nykykapitalismissa, jossa yksilöllinen jatkuva kehittäminen ja kehittyminen ovat tulleet itsestään selväksi osaksi nykyistä työprosessin hallintaa koskevaa diskurssia, ja jossa perinteisesti suurta autonomiaa nauttineisiin ammatteihin on alettu soveltaa yhä hienosyisimpiä arvioinnin ja mittaamisen tekniikoita.

Artikkelissa ei kuitenkaan ole otettu kantaa siihen, kuinka opettajat todella ovat käyttäneet mittaristoa. Sen pohjalta ei siis voida sanoa vielä mitään siitä, kuinka mittaristo lopulta onnistui legitimoimaan luomansa käsikirjoituksen ja valta-strategian – tämän analysointi olisi kokonaan oman artikkelin aihe. Callon (1998) on korostanut, että ilmiöiden – kuten tässä tapauksessa yrittäjyyskasvatuksen – kehystys perustuu aina väkivaltaiseenkin yhteyksien luomiseen ja katkaisemiseen. Tästä syystä jokainen käsikirjoitus tuottaa myös eräänlaisen ”ylivuotopaineen”, mikä voi ilmetä esimerkiksi opettajien vastustuksena yrittäjyyskasvatuksen mittariston tarjoamia järjekyllin tapoja kohtaan. Tätä on ansiokkaasti kartoittanut muun muassa Korhonen (2012), joka on tarkastellut yrittäjyyskasvatuksen vastaanottoa peruskoulun opettajien työssä analysoiden sitä diskursiivista kamppailua, jota yrittäjyyskasvatuksen vastaanottaminen koulussa opettajien puolelta kohtaa.

Esko Harni

*YTM, KM, väitöskirjatutkija
Yhteiskuntatieteiden ja
filosofian laitos
Jyväskylän yliopisto*

LÄHTEET:.....

- Ball, S. (2001). Globaalit toimintaperiaatteet ja kansalliset politiikat eurooppalaisessa koulutuksessa. Teoksessa Jauhiainen, A., Rinne, R. & Tähtinen, J. (toim.) *Koulutuspolitiikka Suomessa ja ylikansalliset mallit*. Turku: Suomen Kasvatustieteellinen Seura, 21–43.
- Boltanski, L & Chiapello, E. (2007). *The New Spirit of Capitalism*. New York/London: Verso
- Callon, M. (1986). Some elements of a sociology of translation: domestication of the scallops and the fishermen of St Brieuc Bay. Teoksessa Law, J. (toim.) *Power, Action and Belief: a new sociology of a knowledge?* London: Routledge & Kegan & Paul
- Callon, M. (1998). An Essay on Framing and Overflowing: Economic Externalities Revisited by Sociology. Teoksessa Callon M. (toim.), *The laws of the markets*. Oxford: Blackwell Publishers, p. 244–269
- Dardot, P. & Laval, C. (2014). *The New way of the world. On Neo-Liberal Society*. London/New York: Verso.
- Edwards, R. (2004). Intellectual Technologies in the Fashioning of Learning Societies. *Educational Philosophy and Theory* 36 (1), 69–78.
- Erikson, K. (2009). *Maailma ilman ulkopuolta*. Helsinki: Gaudeamus.
- Euroopan komissio (2003). *Yrittäjyyden vihreä kirja*. http://www.yrittajakoulu.fi/tietotori/Liikanen_EU_%20green.paper.fi.pdf [tarkistettu 28.3.2015]
- Fejes, A. (2005). The Body Disciplined: Rewriting Teaching Competence and the Doctrine of Reflection. *Journal of Philosophy of Education* 39(4), 661–670.
- Foucault, M. (1980) *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972–1977*. Edited by Colin Gordon. New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1982). The Subject and power. *Critical Inquiry* 8(4), 777–795. The University of Chicago Press.
- Foucault, M. (1998). *Seksuaalisuuden historia*. Suom. Kaisa Sivenius. Helsinki: Gaudeamus.
- Foucault, M. (2005). *Tiedon Arkeologia*. Suom. Tapani Kilpeläinen. Tampere: Vastapaino
- Foucault, M. (2008). *The Birth of biopolitics*. New York: Palmgrave.
- Foucault, M. (2012). *Tarkkailla ja rangaista*. Suom. Eevi Nivanka. Helsinki: Otava.
- Hacking, I. (2004). *Historical Ontology*. London: Harvard University Press.
- Harni, E (2014). Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta. *Kansalaisyhteiskunta* 1(5), 71–90.
- Harni, E. (2015, tulossa). Mielivaltaista kasvatusta, yrittäjyyskasvatusta. Aikuiskasvatuksen 52. vuosikirja. Kansanvalistusseura: Helsinki.
- Ikonen, R. (2006). *Yrittäjyyskasvatusta: kansalaisen taloudellista autonomiaa etsimässä*. Jyväskylä: Sophi.
- Julkunen, R. (2008). *Uuden työn paradoksit: keskusteluja 2000-luvun työprosess(e)ista*. Vastapaino: Tampere.
- Kaisto, J. (2010). Kääntämisen sosiologia hallinnan analytiikan työkaluna. Teoksessa Kaisto, J. & Pyykkönen, M. (toim.) *Hallintavalta: sosiaalisen, poliittikan ja talouden kysymyksiä*. Gaudeamus: Helsinki, 49–70.
- Korhonen, M. (2012). *Yrittäjyyttä ja yrittäjämäisyyttä kaikille? Uusliberalistinen hallinta, koulutettavuus ja sosiaaliset erot*. University of Eastern Finland.
- Latour, B & Callon, M (1981). Unscrewing the big Leviathan: how actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so. In K. Knorr-Cetina & A. V. Cicourel, (toim.) *Advances in social theory and methodology: Towards an integration of micro- and macro-sociologies*. Boston: Routledge & Kegan Paul, 277–303.
- Latour, Bruno (1986). Visualization and Cognition. Thinking with eyes and hands. Teoksessa H. Kuklick (toim.) *Knowledge and Society Studies in the Sociology of Culture Past and Present*. Jai Press vol. 6, 1–40,
- Latour, Bruno (1988). *The Pasteurization of France*. Cambridge, (Mass.): Harvard University Press
- Latour, Bruno (1999). *Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies*. Cambridge, (Mass.): Harvard University Press
- Law, J (1992). Notes on the Theory of the Actor Network: Ordering, Strategy and
- Law, J. & Mol, A. (2002). *Complexities: Social Studies of Knowledge Practices*. Duke University Press. Heterogeneity, *Systems Practice* 5(4), 379–393
- Lindén, J (2010). *Kutsumuksesta palkkatyöhön? Perusasteen opettajan työn muuttunut luonne ja logiikka*. Acta Universitatis Tamperensis 1502. Tampere University Press 2010.
- Massey, D.P. (2005). *For Space*. London: Sage.
- Miller, P. & Rose, N. (2010). *Miten meitä hallitaan*. Suom. Risto Suikkanen. Tampere: Vastapaino.
- Opetushallitus (2004). *Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet (2004)*
- Opetusministeriö (2004). *Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma*. http://www.minedu.fi/OPM/Julkaisut/2004/yrittajyyskasvatuksen_linjaukset_ja_toimenpideohjelma [tarkistettu 28.3.2015]
- Opetusministeriö (2009). *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat*. http://www.minedu.fi/OPM/Julkaisut/2009/Yrittajyyskasvatuksen_suuntaviivat.html [tarkistettu 28.3.2015]

- Peters, M. (2001). Education, Enterprise Culture and the Entrepreneurial Self: A Foucauldian Perspective. *Journal of Educational Enquiry* 2(2).
- Pyykkönen, M (2010). "Yhteisöistä yrityksiä? Sosiaalinen yritys ja muuttuva kolmas sektori.". Teoksessa: Kaisto, J. & Pyykkönen, M. (toim.): *Hallintavalta. Sosiaalisen, politiikan ja talouden kysymyksiä*. Helsinki: Gaudeamus, 119–142.
- Pyykkönen, M (2014). *Ylistetty yrittäjyys*. Jyväskylä: Sopi
- Ristimäki, K. (1998). *Yrittäjyyskasvatus Kokkolan kouluissa. Tutkimus opettajien yrittäjyysasenteista ja -arvoista*. Chydenius-Instituutin julkaisuja 7. Saarijärvi: Gummerus.
- Rose, N. (1990). *Governing the soul: The shaping of the Private Self*. London/New York: Routledge
- Rose, N. (1998). *Inventing ourselves*. New York: Cambridge University Press
- Ruskovaara, E. & Ikävalko, M. (2008). *Hankecase: Yrittäjyyskasvatuksen mittaristo*. <https://developmentcentre.lut.fi/files/muut/YKTTT.pdf> [tarkistettu 28.3.2015]
- Ruskovaara, E., Seikkula-Leino, J., Rytkölä, T. & Pihkala, T. (2011). *Yrittäjyyskasvatuksen mittariston rakentaminen - osallistuvan kehittämisen lähestymistapa*. https://developmentcentre.lut.fi/files/muut/YKTT_2011_Lappeenranta_MITTARISTON_RAKENTUMINEN.pdf [tarkistettu 28.3.2015]
- Saari, A. (2006). *Elinikäisen oppimisen panoptikon*. *Aikuiskasvatus* 26 (4), 297–304.
- Saari, A. (2012). The Map is the Territory: Educational Evaluation and the Topology of Power. *European Education Research Journal* 11(4), 586–600.
- Seikkula-Leino, J. (2007). *Opetussuunnitelmauudistus ja yrittäjyyskasvatuksen toteuttaminen*. Opetusministeriön julkaisuja 2007: 28. <http://www.minedu.fi/export/sites/default/OPM/Julkaisut/2007/liitteet/opm28.pdf?lang=fi>
- Tiikkala, A., Seikkula-Leino, J., Ruskovaara, E., Hytinkoski, P. & Troberg, E. (2011). "Yrittäjyyskasvatuksen arvioinnin kehittäminen" Teoksessa Heinonen, J., Hytti, U. & Tiikkala, A. (toim) 2011. *Yrittäjämäinen oppiminen: tavoitteita, toimintaa ja tuloksia*. Turun yliopisto, Turun kauppakorkeakoulu & Kasvatustieteiden tiedekunta. Uniprint: Turku, 238–261.
- Vedung, E. (2003). *Arviointialto ja sen liikkeelle panevat voimat*. Helsinki: Stakes.
- Vähämäki, J. (1998). Elämänpolitiikka ja biopolitiikka. Teoksessa Roos, J.P. & Hoikkala, T. (toim.) *Elämänpolitiikka*. Gaudeamus: Tampere, 128–151.
- Yrittäjyyskasvatuksen mittariston esite = YKM-esite*. http://developmentcentre.lut.fi/files/muut/Yrittajyyskasvatuksen_mittaristo_NETTI.pdf [tarkistettu 28.3.2015]
- Yrittäjyyskasvatuksen mittariston opaskirja = YKM-opaskirja*. https://developmentcentre.lut.fi/muut/mittaristo/tiedostot/LUT_Yrittajyyskasvatus_opas_2012_verkko.pdf [tarkistettu 28.3.2015]

JULKAISU IV

Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos

Harni, E. & Pyykkönen, M.

Sociologia 55 (3) 2018, 281–297
<https://urn.fi/URN:NBN:fi:ELE-2517462>

Artikkelin käyttöön väitöskirjan osana on saatu kustantajan lupa

Abstrakti

Käsitlemme tässä artikkelissa yrittäjyyden eetoksen kehittymistä suomalaisessa koulutus- ja yhteiskunta politiikassa 1980-luvulta 2010-luvulle. Eetoksella viittaamme yrittäjyyden subjektuuden muotoihin, jotka toimivat työn ja elämän ideaaleina yrittäjyyttä koskevassa hallinnollisessa puheessa. Analyysimme keskittyy erään keskeisimmän yrittäjyyden eetoksen välittäjäorganisaation, yrittäjyyskasvatuksen ja -koulutuksen tarkasteluun. Aineistona käytämme yrittäjyyttä koskevia koulutus- ja kasvatustieteiden politiikkaohjelmia, asiantuntijakirjoituksia, -raportteja, -strategioita sekä koulutusohjelma- ja projektikuvauksia. Tutkimuskysymyksemme ovat: 1) Mitkä ovat niitä yleisiä piirteitä, jotka määrittävät yrittäjyyden eetosta? 2) Kuinka tätä eetosta on hallinnossa ja erilaisten instituutioiden avulla pyritty tuomaan kansalaisten keskuuteen? 3) Kuinka yrittäjyydestä on puhuttu erityisesti koulutuksen ja kasvatuksen sektoreilla? 4) Miten yrittäjyyden merkitykset ovat muuttuneet sinä aikana, kun se on ollut koulutuspoliittisen puheen kohde? 5) Kuinka edellä mainitut pyrkimykset resonoivat suhteessa laajempaan suomalaiseen myöhäiskapitalistiseen yhteiskuntapolitiikkaan – esimerkiksi millaisiin yhteiskunnallisiin haasteisiin ja ongelmiin yrittäjyydellä on pyritty vastaamaan? Analyysimme johtopäätöksissä toteamme, että yrittäjyyskasvatuksen ja -koulutuksen diskurssi pyrkii tuottamaan yrittäjämäisen kansalaissubjektin, jolle tyypillisiä piirteitä ovat aktiivisuus, itsenäisyys ja omatoimisuus, mutta myös sopeutuvuus, joustavuus ja muutoskykyisyys.

Yrittäjyyskasvatus ja kansalaisuuden eetos

Johdanto

Jos on seurannut viimeaikaista yhteiskunnallista keskustelua kansalaisen vastuista, vapauksista ja oikeuksista, on melkoisella varmuudella havainnut siinä toistuvan uudenlaisen yhteiskunnallista toimijuutta korostavan eetoksen. Tätä eetosta luonnehditaan vähintään toivottavaksi, usein jopa välttämättömäksi taloudellisen kestävyuden, työllisyyden, kilpailukykyyn ja kansantalouden

kannalta lähitulevaisuudessa (ks. esim. Euroopan komissio 2010, 13-14. Opetusministeriö 2009). Malli ja nimi uudelle eetokselle on haettu yrittäjyydestä. Ulrich Bröckling (2016, 75-78) esittää, että kyse on minuuden ihannemuotokuvasta, jonka rationaliteetit ovat muodostuneet uusliberalistisen markkinakapitalismin hengessä, mutta jossa korostuu – myös uusliberalistiselle ajattelulle tyypillisesti – yksilön vapaus ja itseohjautuvuus (Foucault 2008, 225-230; 291-298).

Tässä mielessä yrittäjyydessä ei ole kyse vain taloudesta tai liiketoiminnasta, vaan syvemmälle ja laajemmalle yhteiskuntaan ulottuvasta ilmiöstä. Siinä on ennen kaikkea kyse kansalaissubjektiviteetin muodosta, jota nimitetään joko *itsen yrittäjyydeksi* tai yrittäjähenkisyydeksi. Siinä missä yrittäjyys yleensä viittaa arkikielessä sellaisen liiketoiminnan harjoittamiseen, jota tekee juridiselta muodoltaan yrittäjänä toimiva henkilö tai yhteisö, itsen yrittäjyys koskettaa kaikkia kansalaisia merkiten elämän ajattelemista yrityksenkaltaiseksi (esim. Peters 2001; Rose 1992; Simons 2006). *Yrittäjyyden eetos* on tätä koskevien ajattelutapojen ja käytäntöjen kokonaisuus, joka pyrkii ohjaamaan ihmisten toimintaa ja heidän valintojaan ja muodostumaan hallitsevaksi järjelliseksi ja moraaliseksi olemisen muodoksi (Pyykkönen 2014,).

Alan yhteiskunta-, kasvatusta- ja taloustieteellisessä tutkimuksessa yrittäjyys jaetaan melko yleisesti Matti Koiraselta ja Matti Peltoselta (1995) periytyvän mallin mukaisesti 'ulkoiseen' ja 'sisäiseen' yrittäjyyteen. Ulkoinen yrittäjyys tarkoittaa itsensä työllistämistä liiketoiminnan harjoittajana. Sisäinen yrittäjyys puolestaan viittaa laajempaan henkilökohtaisten ominaisuuksien kokoelmaan, joiden yhteisvaikutuksesta ihmisen oletetaan pärjäävän paremmin elämässään. Sisäinen yrittäjyys pohjautuu pitkälti samaan ilmiöön kuin edellä mainittu itsen yrittäjyys tai yrittäjähenkisyys. Molemmat puolia ovat osa tarkastelemiemme dokumenttien mukaan rakentuvaa yrittäjyyden diskurssia. Yleensä logiikka ja työnjako politiikkadokumenteissa näiden välillä on se, että kun tekstissä viitataan suoraan lähitulevaisuuden taloudellisiin ja työmarkkinoita koskeviin muutoksiin, niin puhunnan keskiössä on ulkoinen, liiketoimintayrittäjyys. Kun taas siirrytään taustoihin ja aletaan pohtia, kuinka liiketoimintayrittäjyyden lisäämistavoitteisiin päästään, nousee esille puhe koko kansakunnan, mutta erityisesti nuorten mentaliteetista ja siihen pyritään ensisijaisesti vaikuttamaan kasvatusta- ja

koulutustyön kautta.

Käsitlemme tässä artikkelissa yrittäjyyden eetoksen kehittymistä kansallisessa yhteiskunta- ja koulutuspolitiikassa 1980-luvulta 2010-luvun ensimmäisellä vuosikymmenelle. Jotta osaisimme valottaa sitä, mistä vuosituhannen vaihteen jälkeen lähdettiin liikkeelle, olemme myös käyttäneet muutamia 1990-luvun lähteitä. Lisäksi olemme käyttäneet muutamia lähteitä tältä vuosikymmeneltä kuvatessamme, mihin 2010-luvun jälkeen on eetoksen poliittisessa tuottamisessa tultu.

Emme pyri antamaan kokonaisvaltaista kuvausta tämän eetoksen kehittymisestä tai sen kaikista implikaatioista, vaan keskitymme erään keskeisimmän yrittäjyyden eetoksen välittäjäorganisaation, koulutuksen, analysointiin. Olemme rajanneet analyysimme koulutuksen piiriin, sillä koulutusjärjestelmä on eräs keskeisimmistä instituutioista, joiden kautta yksilöitä pyritään integroimaan yhteiskuntaan juuri kansalaisuuden muodossa (ks. esim. Kiilakoski, Tomperi & Vuorikoski 2005). Lisäksi yrittäjyyden eetoksen rantautuminen kansallisiin politiikkaohjelmiin ja -strategioihin on saanut suurimman jalansijan koulutuksen ja kasvatuksen piirissä (ks. esim. Korhonen 2012, 7). Analyysimme keskittyy niihin hallintopoliittisiin puhetapoihin ja diskursseihin, joita yhteiskunta- ja koulutuspoliittiset toimijat ovat yrittäjyydestä tuottaneet. Analyysimme ei siis koske institutionaalisia tai yksilöllisiä käytäntöjä, joita yrittäjyysdiskurssit, eräänlaisina elämän käsikirjoituksina koskevat. Onkin kokonaan oman analyysin paikka tutkia, kuinka nämä diskurssit ja puhetavat ovat rantautuneet erilaisiin välittäjäorganisaatioihin, kuten kouluihin, työvoimatoimistoihin tai vaikkapa päiväkoteihin (ks. tällaisesta esim. Korhonen 2010; Mononen Batista-Costa 2019; Saarikoski 2017).

Kaksi artikkelimme tekemistä ohjaavaa tutkimuskysymystä ovat olleet, 1) *mitkä ovat niitä yleisiä piirteitä, jotka määrittävät yrittäjyyden eetosta, sekä* 2) *kuinka tätä eetosta on hallimossa ja erilaisten instituutioiden avulla pyritty tuomaan kansalaisten keskuuteen.* Vastaamme näihin artikkelimme alkuosassa. Sen jälkeen tarkastelemme empiirisesti ja tarkemmin erästä tällaista pyrkimystä, yrittäjyyttä koulutuksen piirissä, ja täsmällisemmin ilmaistuna yrittäjyyskasvatusta

ja -koulutusta. Tämä osio vastaa kolmanteen ja neljänteen tutkimuskysymykseemme: *kuinka yrittäjyydestä on puhuttu koulutuksen ja kasvatuksen sektoreilla. Entä miten yrittäjyyden merkitykset ovat muuttuneet sinä aikana, kun se on ollut koulutuspoliittisen puheen kohde.* Viimeinen tutkimuskysymyksemme on, *kuinka nämä pyrkimykset resonoivat suhteessa laajempaan yrittäjyyden eetokseen suomalaisessa myöhäiskapitalistisessa yhteiskuntapolitiikassa – esimerkiksi millaisiin yhteiskunnallisiin haasteisiin ja ongelmiin yrittäjyydellä on pyritty vastaamaan.* Tähän vastaamme artikkelin loppuosassa.

Aineisto ja menetelmät

Tämä artikkeli perustuu Enterprising Finland. Research project on ideologization, dissemination and reception of entrepreneurship -tutkimushankkeessa tekemääme osatutkimukseen, jossa olemme tarkastelleet yrittäjyyden diskursiivisideologista rakentumista. Artikkelin ydinaineistona olemme tarkastelleet yrittäjyyttä koskevia koulutus- ja kasvatusalan politiikkaohjelmia, -asiantuntijakirjoituksia, -raportteja, ja -strategioita vuosilta 2003-2016. Lisäksi olemme käyttäneet aineistona eri koulutusorganisaatioiden (esimerkiksi Metropolia ja Taideyliopisto) ja projektien (esimerkiksi Yrittäjyysvuosikymmen) yrittäjyyttä ja yrittäjyyskasvatusta koskenutta verkkomateriaalia. Tähän artikkeliin kaikista edellä mainituista ovat valikoituneet alla olevassa taulukossa esiintyvät asiakirjat.

Aineistolaji Julkaisuvuosi	Opetus- ja kulttuuriministeriö	Opetushallitus	Euroopan komissio	Muut
<2003		POPS? (1994)		
2003-2007	Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma (2004); Opetussuunnitelmaudistus 2004–2006 ja yrittäjyyskasvatuksen kehittäminen (2006); Perusopetuksen; Valtioneuvoston koulutuspoliittinen selonteko eduskunnalle (2006); Opetussuunnitelmaudistus ja yrittäjyyskasvatuksen toteuttaminen (2007)		Yrittäjyyden vihreä kirja (2003)	Luovien alojen yrittäjyyden kehittämisstrategia 2015 (Kauppa- ja teollisuusministeriö, 2007)
2008-2012	Ammattikorkeakoulutuksen			Työllisyys- ja

	aikaiset yrittäjyysintentioiden muutokset (2008); Korkeakoulupohjainen yrittäjyyden edistäminen; Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat (2009); Perusopetus 2020 – yleiset valtakunnalliset tavoitteet ja tuntijako (2010)			yrittäjyysstrategia 2009 (Työ- ja elinkeinoministeriö, 2009)
2013-2016	Yrittäjyyden ja yrittäjämäisen asenteen tukeminen suomalaisissa korkeakouluissa (2015); Yrittäjyyden tukemisen hyvät käytänteet korkeakouluissa 2016 (2016).	Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014 (2014)	Yrittäjyys 2020 toimintasuunnitelma (2012)	

Taulukko 1. Artikkelissa käytetty aineisto.

Aineiston analyysimenetelmänä käytimme kriittistä diskurssianalyysia (ks. esim. Fairclough 1992). Tarkoituksenamme on ollut menetelmän avulla tutkia, kuinka asiakirjat ja niiden taustalla olevat instituutiot määrittelevät yrittäjyyskasvatuksen tarpeita ja kohteita eli ‘yrittäjyyden eetosta’ ja ‘yrittäjää’, ja miksi ne näin tekevät. Analyysimenetelmän valinta perustui tutkimustamme ohjaavaan kysymykseen siitä, miten yrittäjyyden eetos kytkeytyy nykyajan subjektia koskevaan, tiedon ja merkitysten tuotannossa tapahtuvaan vallankäyttöön. Meitä kiinnostivat erityisesti merkitystuotannon ideologispoliittiset kytkökset. Toisin sanoen tarkastelimme, mihin hallitseviin talous- ja kasvatuspoliittisiin ajatusrakennelmiin yrittäjyyden hallinnolliset merkityksenaanat kytkeytyvät ja millä retorisilla keinoilla yrittäjyys ja sen eri puolet pyritään esittämään luonnollisina tai itsestäänselvyyksinä. Käytännössä sovelsimme kriittistä diskurssianalyysia siten, että kävimme läpi dokumentit ja poimimme sieltä yrittäjyyskasvatuksen perusteluja, keinoja ja päämääriä koskevat lausumat. Ryhmittelimme nämä lausumat sekä niistä vastanneiden instituutioiden että sisällön teemojen mukaan. Se mahdollisti merkityksenantojen ja teemojen institutionaalisen ristiintarkastelun. Samalla tarkastelimme kunkin teeman ja instituution avoimia sanastoja. (Vrt. Fairclough 1992; Foucault 1972.)

Yrittäjyyden eetos ja sen yhteiskunnallinen tausta

Ymmärrämme ja analysoimme artikkelissa yrittäjyyden eetosta ja siihen kytkeytyvää aineistoa diskurssijärjestyksenä, joka tuottaa arvottavia merkityksiä vakiintuneille tai sellaisiksi aiotuille

tavoille. Vaikka kutakin diskurssijärjestystä luonnehtii keskenään toisiinsa kytkeytyvien diskurssien kokonaisrakennelma, eetoksen käsitteen näkökulmasta tärkeintä on kuitenkin, että kutakin rakennelmaa ohjaa usein yksi hallitseva diskurssi. Tällainen diskurssi - kuten esimerkiksi yrittäjyyttä painottava eetos kansalaisuudesta puhuttaessa - ei ainoastaan kuvaa vallitsevaa yhteiskunnallis-taloudellista ilmapiiriä, vaan myös oikeuttaa ja vakiinnuttaa sitä. Näin se myös kertoo aina aikansa moraalikäsitteistä, esimerkiksi siitä millainen on hyvä yhteiskunnallinen toimija tai kansalainen. (Kulovaara 2014, 117.)

Käsityksemme eetoksesta tulee hyvin lähelle Max Weberin klassista määritelmää, jonka mukaan siinä kyse on yhteiskunnallis-historiallisesti muodostuneesta elämisen rationaaliskäytännöllisestä mielenlaadusta (Weber 1989, 53-54). Tällaisena se merkitsee olemisen, elämisen ja toiminnan moraalialueita: ajattelutapojen ja käytäntöjen kokonaisuutta, joka järkenä ja moraalina *pyrkii* ohjaamaan ihmisten toimintaa ja heidän valintojaan (Helén 2005, 99; Pyykkönen 2014, 8). Yksilötasolle siirryttäessä kyse on moraalijärjellisestä elämänohjeesta, johon liittyy tavoitteellinen ohjaussuhde omaan luonteeseen ja toimintaan. Eetokseen, kuten järkeen ja moraalisiin yleensäkin, kuuluvat yksilön ulkopuolelta asetetut ajattelu- ja toimintatavat, ihanteet ja tavoitteet sekä yksilön itsensä tapa ajatella ja toimia itseään kohtaan. Keskeistä on moraalisen ajattelun ja toiminnan tavoitteellisuus: tietyn eetoksen mukaisella toiminnalla tavoitellaan tietynlaista hyvää ja oikeanlaista olemisen ja elämisen muotoa. (Foucault 2000, 39; Helén 2005, 99.)

Yrittäjyyden eetoksen ideasta on moninainen. Sitä voidaan jäljittää aina protestanttisesta etiikasta ja klassisen liberalismien taloudellisen kansalaisen ajatuksista niin sosiaalidarwinin kuin schumpeteriläisen konservatiivisen sankariyrittäjyydenkin kautta 1900-luvun työteliäisyyden ihannesubjektiin. Nykypäivänä yrittäjyyttä pyritään edistämään esimerkiksi rakentamalla yhteyttä sen ja henkistä hyvinvointia sekä kasvua korostavien mindfulnessin ja onnellisuuden psykologian välillä. (Pyykkönen 2014, 16–28; Ruuskanen 2004; Saari & Harni 2015.)

Suomessa tutkijat ovat löytäneet yrittäjyyden eetoksen nousulle muiden muassa seuraavia sosioekonomisia ja rakenteellisia tekijöitä: (I) Yhteiskunta on yksilöllistynyt ja tämä koskee myös työmarkkinoilla toimimisen mahdollisuuksia ja taloudellista pärjäämistä ylipäänsä. (II) Talouspolitiikassa on tapahtunut käänne suomalaisesta keynesläisyyden sovelluksesta (ominaispiirteitä mm. julkinen omistus, suorot työllistävät investoinnit ja kysynnän elvyttäminen valuutan arvoa muuttamalla) finanssitaloudelliseen monetarismiin ja julkisen talouden keventämiseen tähtäävään leikkauspolitiikkaan. (III) Perinteisten teollisuuden alojen tuotannon ja erityisesti viennin väheneminen sekä suurten IT-yritysten supistukset. (IV) Taloutta, työtä ja palveluja koskevissa asenteissa ja näkemyksissä on tapahtunut niin sanotun sosialistisen blokin murruttua myös yleisempi muutos kohti markkinatalousmyönteisyyttä. (Ahokas 2016; Ahokas & Holappa 2014, 180-199; EVA 2009; Kantola 2006; Pyykkönen 2014; Siltala 2004, 80-94.)¹

Useiden tutkijoiden mukaan “uuden työn” ekspansio on kulkenut käsi kädessä työelämän prekarisoitumisen eli työsuhteiden lyhenemisen ja epävarmuuden lisääntymisen, koulutuksen ja todellisesti tehdyn työn kohtaamattomuuden, sekä yksilön työmarkkina-asemaansa koskevan vastuun lisääntymisen kanssa. (Jakonen 2014; Jakonen ym. 2006; Julkunen 2008). Työmarkkinoiden epävarmuus on joidenkin tutkijoiden mukaan kulminoitunut yksilötasolla kasvaneisiin odotuksiin kestämisestä, venymisestä, joustavuudesta, itsensä kehittämisestä, vapaa-ajan uhraamisesta työlle sekä asettanut paineita työskentelemiseen pienemmällä paikalla kuin aiemmin (esim. Julkunen 2008; Vähämäki 2009). Erityisesti prekarisaatio on tutkijoiden mukaan koetellut yksin yrittäviä tai vastaavassa asemassa olevia (esimerkiksi freelancerit), koska heiltä lähes poikkeuksetta puuttuvat esimerkiksi työsuhteita vakiinnuttavat, työaikoja säätelevät, sekä oman työn hinnoittelulle pohjan luovat lait ja sopimukset (Jakonen 2014; Julkunen 2008; Nuutinen 2017).

¹ Valitettavasti empiirisiä tutkimuksia edellisten tekijöiden suorista vaikutuksista yrittäjyyden lisääntymiseen, yrittäjyydemyönteisyyteen tai yrittäjämäisen elämänasenteen yleistymiseen on olemattoman vähän. Jos kuitenkin tarkastelemme aineistomme muodostavia yrittäjyyttä koskevia politiikkadokumentteja, niin samat tekijät on noteerattu myös niissä, kun yrittäjyyttä on haluttu määritellä ratkaisuksi edellisiin tekijöihin liitettyihin yhteiskunnallisiin ongelmiin ja haasteisiin.

Olemme tietoisia siitä, että työelämän prekarisoituminen ei ole tutkijoiden keskuudessa kiistan asia. Esimerkiksi Pyöriä ja Ojala (2016, 48-49) esittävät, että prekarisoitumisesta on itse asiassa vain vähän empiiristä näyttöä. Heidän tarkastelunsa pohjana ovat Tilastokeskuksen kyselyihin perustuvat työolotutkimukset kolmen viime vuosikymmenen ajalta.² Pyöriän ja Ojalan johtopäätös on, että vain joka kymmenennen työllisen kohdalla prekarisoituminen työolotutkimusten antamien tietojen valossa totta, eikä tässä ole tapahtunut suurta muutosta sitten 1980-luvun. Sen sijaan esimerkiksi della Porta ym. (2015) ja Jokinen ja Jakonen (2011) ovat erilaisten empiiristen tutkimusten valossa osoittaneet, että prekarisoitumisesta on Suomessa ja Euroopassa laajempaakin näyttöä. Osa tutkijoista (Melin & Blom 2015) on tulkinut myös työllisyydestä kertovia tilastoaineistoja niin, että Euroopassa prekarisoitumisaste työmarkkinoilla vaihtelee 25-50 prosentin välissä. Asiaa käsittelevien tutkimusten tuloksiin vaikuttavatkin selvästi aineistonkeruun ja -analysoinnin metodologiat, teoreettinen orientaatio ja tutkimuksen aikaväli. Jos asiaa esimerkiksi tarkastellaan hyvin pitkällä aikavälillä ja prekarisoitumista mitataan työsuhteiden kestolla ja työssä käyvien työttömyysjaksojen yleisyydellä, niin nykyajan työelämä ei näytä kovin dramaattiselta. Sen sijaan, jos asiaa mitataan ajankäytöllä, työstä saatavan palkan määrällä ja muodolla sekä työttömyyksien tai määräaikaaisuuksien ketjuuntumisella, ja jos tarkasteluväli on esimerkiksi 1970-luvulta tähän päivään, niin prekarisoitumisesta löytyy selvempiä viitteitä. Ja jälleen, jos tarkastellaan ainoastaan 2000-luvun taitteen jälkeistä aikaa (vrt. Pyöriä & Ojala 2016, 46), eivät muutoksesta kertovat tulokset ole kovin dramaattisia, koska suurimmat muutokset alkoivat jo 1990-luvulla (mittavat irtisanomiset ja määräaikaisten työsuhteiden yleistymisen julkisella sektorilla). Jos prekarisoitumista halutaan tarkastella laajasti kriittisen yhteiskuntatutkimuksen keinoin, tulisi tarkasteluun ottaa mukaan työllistävien organisaatioiden tilastot, työelämäpuheen muutokset, sekä mahdollisuuksien mukaan, erilaiset työttömien, työllisten ja epäsäännönmukaisesti työelämään osallistuvien

² Työolotutkimuksen ongelma on, että kyse ei ole varsinaisesti työn prekarisoitumista koskevasta kyselyistä, eikä muuttujia ole alusta alkaen valittu sitä silmällä pitäen, vaan prekarisaatiokriteerit ovat tutkijoiden jälkikäteen tuottamia tai valikoimia. Yksi haaste prekarisoitumisen tarkastelun kannalta on myös se, että työolotutkimuksen ulkopuolelle rajautuvat työttömät, ilmaistyötä tekevät, osa-aikaiset työntekijät ja opiskelijat, jotka ovat prekarisaatiokehityksen keskeisiä subjekteja. Lisäksi pieniä viikkotuntimääriä tekevät vuokra- ja muut työntekijät puuttuvat aineistosta.

keskuudessa kerätyt etnografiset aineistot. Tämän artikkelin pohjalla oleva tutkimuksemme ei ulotu työmarkkinakäytäntöjen tai ihmisten työolokokemusten tasolle. Me tarkastelemme tässä asiaa poliittisten dokumenttien rakentaman diskurssien tasolla. Työelämää koskettavien hallinnollisten diskurssien tarkastelun perusteella voimme todeta, että työelämän epävarmuuden lisääntyminen otetaan ikään kuin annetuksi lähtökohdaksi linjatessa strategioita ja toimenpiteitä yrittäjyyden lisäämiseksi - hallinnolle yrittäjyys näyttäytyy tavoiteltavana keinona vasta prekaarin työelämän haasteisiin. Esimerkiksi Opetus- ja kulttuuriministeriö toteaa tuoreissa koulutuksen yrittäjyyslinjauksissaan, että “yrittäjyysvalmiuksien merkitys korostuu työelämän muutoksessa” (Opetus- ja kulttuuriministeriö 2017). Jo vuonna 2009 Opetusministeriö maalaili “Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivoissa” (s. 19) tätä suhdetta seuraavasti: “Yhteiskunta, työt ja työelämä muuttuvat koko ajan. Niissä korostuvat aikaisempaa enemmän tiedot, taidot ja henkiset prosessit. Siksi ihmisen tulee olla laaja-alaisesti sivistynyt. Työssä vaadittavat ammattitaito ja osaaminen edellyttävät tiedollista ja taidollista joustavuutta, luovuutta, ennakoivaa oppimiskykyä ja kommunikointi- ja viestintätaitoja.” Kuten Pyöriä ja Ojalakin (2016, 46) toteavat, prekarisoitumiskehityksen tutkimuksen tulokset riippuvat prekarisaation käsitteellistyksestä. Käytämme tässä niin sanottua laajaa käsitteellistystä (Jokinen ym. 2015, 12), joka tarkastelee työmarkkinamuutoksia rinnan muiden mahdollisesti epävarmuutta ja eriarvoistamista lisäävien yhteiskunnallisten ja poliittisten prosessien kanssa (vrt. esim. Jakonen 2014, 303-207).

Erityisen merkittävä tapahtuma yrittäjyyden eetoksen muodostumisen ja leviämisen kannalta Suomessa oli 1990-luvun lama. Tämän jälkeen yrittäjyyttä alettiin toden teolla tuoda ensin talouden suotuisan kehittymisen kannalta merkittävänä työn tekemisen muotona ja sittemmin myös laajempaan kansalaistavoitteena (esim. Opetusministeriö 2004). Konkreettisimmin laman vaikutus yrittäjyyden eetoksen rakentamiseen ja levittämiseen näkyi kauppa- ja teollisuusministeriön, työministeriön, opetusministeriön, Opetushallinnon ja Teollisuuden ja työnantajien keskusliiton *Yrittäjyysvuosikymmen* -hankkeessa. Sen tarkoituksena oli vuosien 1995 ja 2005 välisenä aikana eri tavoin – erityisesti koulutuksen ja kasvatuksen avulla – lisätä yritysten määrää ja niiden työllistävyyttä, mutta myös yrittäjämäistä, aktiivista toimintatapaa sekä itsensä kouluttamista ja kehittämistä kansalaisten keskuudessa. Hanke jalkautui

maakuntatasolle toimien keskustelufooruminomaisina paikallishankkeina. Niihin ottivat osaa työvoimaviranomaiset, yrityspalvelukeskukset, yrittäjäjärjestöt, koulutusviranomaiset ja kouluorganisaatiot. Hanke olikin keskeinen paitsi yrittäjyysaatteen levittämisessä paikallisten työ- ja koulutuspoliittisten toimijoiden keskuuteen, myös heidän sitouttamisessaan yrittäjyyden edistämisen käytäntöihin silloin ja jatkossa. Keskeistä sisäisen yrittäjyyden kannalta oli hankkeen kolmas osa-alue eli yrittäjyys yhteiskunnassa, jolla ajettiin yleisesti yrittäjämönteisemmän yhteiskunnan ja yrittäjämäisemmän kansalaisuuden kehittymistä. Esimerkiksi yrittäjyyden korostaminen eri koulutustasoilla ja -aloilla sekä yritysten ja oppilaitosten yhteistyö saivat alue- ja paikallistasolla merkittävän sysäyksen hankkeesta (esim. ammattikorkeakoulujen yhteinen yrittäjyysstrategia 2006). Kyseisen hankkeen linjaukset loivat lisäksi pohjaa eri ministeriöiden ja työnantajajärjestöjen 2000- ja 2010-lukujen yrittäjyysohjelmille ja -strategioille. Esimerkiksi Kauppa- ja teollisuusministeriön vuonna 2000 käynnistämä Yrittäjyysuhanke sai alkunsa suoraan sen pohjalta. (Etelä-Savon maakunnallinen yrittäjyysvuosikymmen -hanke 1997; Huuskonen 2001; Opetusministeriö 2009, 17; Paloniemi 2000; Pohjois-Savon yrittäjät 1998; Varsinais-Suomen Yrittäjät 1999.)

Yrittäjyysvuosikymmen ja vastaavat käytännön toimet ilmenivät rinnan ilmapiirin muuttumisen kanssa. Yrittäjyyden merkitys taloudelliselle nousulle korostuikin laman aikana ja jälkeen monen hallituspuolueen poliitikon ja johtavan virkamiehen - erityisesti Valtiovarainministeriön ja Kauppa- ja teollisuusministeriön - puheessa. Esimerkiksi vuonna 1991 muodostetun pääministeri Esko Ahon johtaman hallituksen valtiovarainministeri Iiro Viinanen näki vuodelle 1992 laatimassaan budjettiesityksessä yhdessä sitä kommentoineiden asiantuntijoiden kanssa työttömyysturvan huonona keinona yleisen taloustilanteen parantamiseen. Viinanen itse arvioi vastikkeettoman työttömyysturvan turruttavan ihmisen työttömyyteen ja ehkäisevän työelämän kiinnostavuutta. Sen sijaan piti panostaa yritysten toimintaedellytysten parantamiseen ja niiden kilpailukykyyn sekä yksilöiden mahdollisuuksiin ryhtyä yrittäjiksi. (Viinanen & Heiskanen 2014.) Tällaisesta puheesta muodostui osa sitä ”taloudellisten välttämättömyyksien” retorista puhetapaa, jonka avulla muiden muassa yrittäjyyden edistämistä perusteltiin myöhemmin (Sorsa 2009).

Edellä mainittu retoriikka heijasteli laajempaa talous- ja finanssipoliittista muutosta, joka Suomessa tapahtui 1990-luvun alussa ja joka muodostui hallitsevaksi laman aikana ja jälkeen. Erityisesti Valtiovarainministeriön piiristä lähtenyt ja nopeasti julkistaloudesta huolehtivat instituutiot läpäissyt menokuripuhe kritisoi vallitsevan taloudenpidon ja hallinnoinnin jäykkyyttä, byrokraattisuutta ja valtiojohtoisuutta, finanssimarkkinoiden sääntelyä ja työmarkkinajärjestöjen liian keskeistä roolia. Valtio talouden säätelijänä todettiin kilpailukykypuheessa syylliseksi surkeaan taloustilanteeseen laman jälkeen. Samaan aikaan kun menokuripuhe alkoi vallata alaa, myös valtion tapaa hallinnoida taloutta alettiin ajatella eri tavoin. Leikkuriin joutui valtiontalous, joka oli raskaasti alijäämäinen ja velkainen suurtyöttömyyden, idänkaupan tyrehtymisen ja pankkitukien vuoksi. Valtion talousroolin supistamisella ei ainoastaan haluttu elvyttää markkinatilannetta, vaan myös luoda merkittäviä julkistaloudellisia säästöjä ja pysäyttää velkakierre. (Kiander & Vartia 1998.)

Muutoksen taustalla on katsottu olleen jo niin sanotun vahvan markan politiikan aikaan (1980-luvun loppu ja 1990-luvun alku) Suomessa omaksuttu monetaristinen raha- ja talouspolitiikka. Sen perustyökaluja inflaation ja markkinatilanteen hallinnassa olivat ja ovat yhä rahan määrän sääntely sekä korot ja avomarkkinaoperaatiot. Joustoja haetaan markkinatoimijoiden piiristä, yrityksistä ja niiden tuotantovoimista. Toisin sanoen 1990-luvun jälkeen ei ole enää katsottu hyväksi, että rahan arvo joustaa, vaan joustoja tulee hakea menoista, kuten palkoista. Yrittäjyys soveltuu työmarkkinasubjektiutena tähän malliin hyvin, koska sen katsotaan pikemminkin hillitsevän kuin ruokkivan inflaatiota ja se vähentää talouteen vaikuttavien mutta sen lainalaisuuksista suurelta osin irrallisten tekijöiden, kuten esimerkiksi keskitettyjen työehtosopimusten, vaikutuksia talouteen. Monet taloustieteilijät katsovat, että monetarismista on tullut Euroopan unionin vuonna 1992 avautuneiden sisämarkkinoiden taloudenpidon keskeinen oppi. Markan kytkeminen uroa edeltäneeseen yhteisvaluuttakokeiluun *Ecuun* 1990-luvun alussa vahvisti Suomessa monetarismille tyypillistä vahvan valuutan politiikkaa. (De Grauwe 2013; Hembruff 2011; Kantola 2002; Patomäki 2007; Siltala 2004; Tilastokeskus 2014a.)

2000-luvulla kiristyvän kansainvälisen kilpailun vuoksi monet teollisuusyritykset ovat siirtäneet tuotantokapasiteettiaan matalampien kustannusten maihin, mikä on vähentänyt merkittävästi työpaikkoja perinteisen teollisuuden aloilta useimmissa länsimaissa. Toisaalta uudenlainen tieto- ja viestintäteknikka on synnyttänyt Suomessa myös uusia markkinoita, jotka ovat vetäneet palvelualan kasvuun ja mullistaneet tuotantoprosessin monilla työn aloilla: suurista tuotantolaitoksista on siirrytty pienempien alihankintayritysten muodostamiin tuotantoketjuihin. Palvelusektorin kasvu ja tuotantoprosessien monimutkaistuminen mahdollistivat uudenlaista yritystoimintaa. Hallinnollisissa strategioissa katsotaan edellä mainittujen tekijöiden edellyttävän yrittäjyyskasvatusta ja yrittäjyysmyönteisyyden edistämistä etenkin nuorten keskuudessa sekä Euroopan (Euroopan komissio 2003; 2012) että (Kauppa- ja teollisuusministeriö 2007; Työ- ja elinkeinoministeriö 2009) Suomen mittakaavassa.

Yrittäjyys on siis Euroopan unionin ja myös kansallisten linjausten mukaan keskeisin tapa vastata globaalisti muuttuvan talouden ja työelämän haasteisiin. Suomen ja EU:n edustaman ajattelutavan mukaan kansantaloudella on oltava kyky sopeutua haasteisiin ja edellä kuvattuihin muutoksiin, jotta sen kilpailukyky säilyisi globaaleilla markkinoilla. Yrittäjyyskasvatus ei ole Euroopan mittakaavassa kuitenkaan homogeeninen tai yhtenäinen kokonaisuus. Jokainen komission jäsenvaltio on yhtenäisyyksistä huolimatta toteuttanut yrittäjyyskasvatusta eri tavoin koulujärjestelmissään. Kuten Korhonen (2012, 7) on korostanut, Suomessa yrittäjyyskasvatuksen erityispiirteenä on sen vahva ja eksplisiittinen kytkeminen kansalaiskasvatukseen. Tällaista laajaa käsitystä yrittäjyyskasvatuksen tavoitteista on pidetty eräänä selittäjänä syynä sille, että esimerkiksi Euroopan komission vuonna 2002 tehdyn selvityksen mukaan Suomi oli ainoa jäsenmaa joka oli systemaattisesti linjannut yrittäjyyskasvatuksen osaksi kaikkia koulutusasteita (Euroopan komissio 2002).

Koulutus yrittäjyyden eetoksen välittäjänä (1980-2009)

Edellisessä luvussa kuvatut muutokset ovat osaltaan luoneet yhteiskuntapoliittisen tilanteen ja

ajan hengen, jossa kansalaisilta on alettu kaipaamaan yrittäjämäistä asennetta lähes kaikilla elämän osa-alueilla. Uuden tilanteen ja talousideologian asettamat vaatimukset kääntyvät yksilöihin kohdistuviksi vaatimuksiksi erilaisten välittäjäorganisaatioiden avulla – esimerkiksi oppilaitosten, työvoimaviranomaisten tai yrittäjyyskonsulttiyritysten (Mononen Batista-Costa & Brunila 2016; Komulainen & al. 2010). Kuvaamme seuraavassa, kuinka koulutus on Suomessa toiminut yrittäjyyden eetoksen - kenties keskeisimpänä - välittäjäorganisaationa, erityisesti yrittäjyyskasvatuksen ja -koulutuksen muodossa.

Koulutuspoliittinen puhe yrittäjyyskasvatuksesta alkoi 1980-luvun alkupuolella Teollisuuden ja Työnantajien Keskusliiton toimesta. Tällöin yrittäjyyteen kasvattaminen miellettiin ainoastaan osana ammatillista koulutusta. Esimerkiksi ammatillista koulutusta koskevassa sivistysvaliokunnan mietinnössä vuodelta 1986 todetaan seuraavasti: “koulutuksen tulee perehdyttää opiskelijat yrittäjyyteen, yritystoimintaan ja paikallisiin olosuhteisiin”. Myös vuonna 1987 ammatillista koulutusta koskevassa laissa esitetään, että ammatillisen koulutuksen yksi tehtävä on “yrittäjyyteen perehdyttäminen”. (Ikonen 2006, 13.)

1980-luvulla koko yrittäjyyteen kasvattamiseen liittyvä terminologia oli varsin erilainen 1990- ja 2000-lukuihin verrattuna. Kyse ei edes sanatarkasti ollut yrittäjyyskasvatuksesta, vaan “yrittäjyyskoulutuksesta”, jonka pääasiallinen funktio oli tarjota tietoa konkreettisesta yrityksen perustamisesta ja sen organisoinnista. 1980-luvulla yrittäjyyskoulutus heijasti Suomessa voimakkaan talouskasvun ilmapiiriä, jota mukailen kansakunnalle pyrittiin nostamaan esikuvaksi “tyhjistä omaisuuden” luonut juridisesti yritystä johtava yksilö, joka toiminnallaan virtaviivaisti kansallisen talouden rakenteita. (Ikonen 2006; Harni 2014.)

1990-luvun puolivälissä yrittäjyyskasvatus tuli osaksi yleissivistävän koulutuksen opetussuunnitelmia. Sitä ei nähty enää ainoastaan ammatillisen koulutuksen tehtävänä, vaan sen piti koskettaa kaikkia kouluasteita. Keskeistä roolia tässä kehityskulussa näyttelivät vuonna 1992 asetettu “Yrittäjyysneuvottelukunta” sekä vuonna 1994 toimintansa aloittanut “Yrittäjyyskoulutustoimikunta”, joiden tehtävä oli yhtäältä sovittaa yrittäjyys osaksi

yleissivistävän koulutuksen opetussuunnitelmia sekä toisaalta avustaa opetushallitusta yrittäjyyskoulutuksen edistämisessä. (Koiranen & Peltonen 1995, 115-116.) Vuoden 1994 opetussuunnitelman perusteisiin muotoiltiinkin aihekokonaisuus nimeltä ”yrittäjyyskasvatus”, jonka tehtävänä oli opettaa tietoja, taitoja ja asenteita, joita oppilas tarvitsee myöhemmin työelämässä, riippumatta siitä toimiiko hän varsinaisesti yrittäjänä.

1990-luvun puolivälissä nousi esille myös useita asiantuntijapuheenvuoroja, joissa painotettiin yrittäjyyskasvatuksen merkitystä niin kaikilla kouluasteilla ja ihmisen elämän osa-alueilla sekä lopulta koko kansantalouden turvaamisen kannalta. Esimerkiksi opetusministeriön kansliapäällikkönä toiminut Vilho Hirvi kirjoittaa vuonna 1995 ”Opettajankouluttaja” -lehdessä seuraavasti:

Kaikkien maiden talous-, elinkeino- ja kulttuurielämän vitaliteetti riippuu osaltaan koulujärjestelmän mahdollisuuksista luoda myönteisiä asenteita sekä antaa valmiuksia yrittäjyyteen [...] Koulujärjestelmän on tuettava yrittäjyyttä jatkumona esikoulusta aina kolmannen asteen opintoihin saakka. (Koiranen ja Peltonen 1995, 9.)

2000-luvun alkua voidaan pitää kolmantena vaiheena yrittäjyyskasvatuksen polveutumisessa kansalliseen koulutus- ja yhteiskuntapolitiikkaan. Tähän vaikutti ennen kaikkea edellä kuvatun kehityskulun lisäksi ylikansallisten poliittisten toimijoiden, kuten OECD:n, Euroopan komission ja implisiittisesti myös esimerkiksi Maailmanpankin, kasvanut rooli yrittäjämäisyyden lisäämiselle. Ilmeisimpänä lähtökohtana tälle voidaan pitää Euroopan komission yhteistyössä OECD:n kanssa toteutettua ”Lissabonin strategiaa”, jossa Euroopan unioni otti tavoitteekseen olla ”maailman kilpailukykyisin ja dynaamisin tietoon perustuva talous, joka kykenee ylläpitämään kestävästä talouskasvusta, luomaan uusia ja parempia työpaikkoja ja lisäämään sosiaalista yhteenkuuluvuutta” (Euroopan komissio 2003). Lissabonin strategian yhteydessä julkaistiin *Yrittäjyyden vihreä kirja*, jossa painotetaan voimakkaasti yrittäjyyden merkitystä:

Euroopan on tuettava tehokkaammin yrittäjyyspyrkimyksiä. Eurooppa tarvitsee lisää uusia ja

menestyviä yrityksiä, jotka haluavat hyötyä markkinoiden avautumisesta ja ryhtyä luoviin ja innovatiivisiin liiketoimiin laajemmassa mittakaavassa. (Euroopan komissio 2003, 4.)

Nämä periaatteet ja tavoitteet omaksuttiin kansalliseen koulutuspolitiikkaan lähes sellaisenaan. Vuosi *Yrittäjyyden vihreän kirjan* julkaisun jälkeen, Suomen Opetusministeriö laati politiikkadokumentin *Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma*, jossa vihreän kirjan linjaukset ovat selvästi omaksuttu:

[...] hyvinvointiyhteiskunnan palvelutason säilyttäminen edellyttää uutta yrittäjyyttä. Koko koulujärjestelmän läpäisevä yrittäjyyskasvatus ja yrittäjyydelle myönteinen asenne luovat pohjaa yrittäjyydelle. (Opetusministeriö 2004, 7.)

Osana Matti Vanhasen I hallituksen “yrittäjyyden politiikkaohjelmaa” yrittäjyyskasvatus tuotiinkin entistä voimakkaammin osaksi suomalaista koulujärjestelmää. Poliitiikkaohjelmassa korostetaan, että “kansalaisten valmiuksia ryhtyä halutessaan yrittäjäksi lisätään yrittäjyyskasvatuksen ja koulutuksen keinoin “(Valtioneuvosto 2005, 3). Poliitiikkaohjelman myötä voimme löytää vuoden 2004 perusopetuksen opetussuunnitelman perusteista aihekokonaisuuden nimeltä “Osallistuva kansalaisuus ja yrittäjyys” sekä lukiokoulutuksen opetussuunnitelman perusteissa aihekokonaisuuden nimeltä “aktiivinen kansalaisuus ja yrittäjyys”. Perusopetuksen piirissä aihekokonaisuuden tavoitteet ovat sisäisyyden yrittäjyyden edistämisessä ja yrittäjämäisen asenteen kultivoimisessa. Lukio-opetukseen siirryttäessä tavoitteet painottuvat taas voimakkaammin ulkoisen yrittäjyyden edistämiseen.

Vuonna 2007 julkaistiin Opetusministeriön julkaisema ja Jaana Seikkula-Leinon työstämä tutkimus *Opetussuunnitelmauudistus ja yrittäjyyskasvatuksen toteuttaminen*. Selvityksessä esitetään, ettei yrittäjyyskasvatusta oltu saatu rantautumaan konkreettiseen opetustoimintaan siinä määrin kuin poliittisissa dokumenteissa oli odotettu. Tähän haasteeseen pyrittiin vastaamaan hallinnollisella tasolla uudenaikaisilla linjauksilla ja toimenpide-ehdotuksilla silloisen opetusministerin Henna Virkkusen johdolla. Opetusministeriön tuottamassa

“Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat” -dokumentissa todetaankin:

Opetusministeriön tavoitteena on vahvistaa yksilöiden yrittäjämäistä asennetta ja lisätä yrittäjyyden houkuttelevuutta yhtenä uravaihtoehtona. Yrittäjyyden vahvistaminen kattaa koko koulutusjärjestelmän [...] Yrittäjyyskasvatuksen tuloksena syntyy yritteliäisyyttä kaikilla yhteiskunnan tasoilla ja myös yritystoiminnan vahvistumista ja uutta yritystoimintaa. (Opetusministeriö 2009.)

Eetoksen muutokset

Edellisessä luvussa kuvatut vaiheet yrittäjyyteen kasvattamisen polveutumisesta suomalaiseseen koulutus- ja yhteiskuntapolitiikkaan ovat kukin luoneet tietynlaista kuvaa siitä, mitä on olla yrittäjä sekä millaisia kansalaisuuden muotoja se implikoi. Kuvaamme tässä ja seuraavissa luvuissa, miten puhutavat ja diskurssit yrittäjyydestä ovat muotoutuneet tässä kehityskulussa sekä millaista kuvaa kansalaisuudesta ne pyrkivät tuottamaan.

Kun yrittäjyyskoulutus muuttui 1990-luvun puolivälissä yrittäjyyskasvatukseksi, myös itse yrittäjyyden käsite sai uudenlaisia merkityksiä, konnotaatiota ja funktioita. Keskeisin näistä oli siirtyminen ulkoisen yrittäjyyden käsitteestä kohti sisäistä yrittäjyyttä. Koulutuspoliittisessa järjestyksessä alettiin ensinnäkin korostaa, että yrittäjyyden on oltava osa koko koulujärjestelmää. Kyse ei myöskään enää ollut varsinaisesti - tai ainakaan ainoastaan - yritysten määrän lisäämisestä ja talouskasvun turvaamisesta, vaan siitä että yrittäjyyden tulisi olla kiinteä osa yksilöiden koko elämänsäkaarta. Eräessä vuonna 1998 ilmestyneen *Yrittäjyyskasvatus - mitä se voi olla?* -teoksen artikkelissa painotetaankin, että:

Yrittäminen ei ole liikeidean keksimistä ja voittojen hankkimista, vaan se on persoonallisuuteen liittyvien ominaisuuksien kehittymistä ja kehittämistä. Yrittäjyys on pikemminkin “eräänlainen elämäntapa. (Kojola 1998, 76.)

Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteissa painotetaan myös, että yrittäjyyskasvatuksen tehtävä on tukea:

[...] oppilaan sisäistä yrittäjyyttä eli yritteliäisyyttä, aktiivisuutta, luovuutta ja sinnikkyyttä.

Oppilaan tulisi oppia mieltämään ihmisen oman yritteliäisyyden sekä aktiivisen ja luovan toiminnan merkitys yrittäjyyden lähtökohtana. (POPS 1994, 36–37.)

Vuonna 1995 julkaistussa *Yrittäjyyskasvatus* -kirjassa Koironen ja Peltonen painottavat puolestaan, että “yrittäjyyskasvatuksen lähtökohtana pidetään usein liian ahtaasti sellaista koulutustoimintaa, jolla tähdätään uusien yritysten lisäämiseen”. Kirjoittajat katsovat, että parempi näkemys olisi sellainen, “jossa yrittäjyyskasvatuksen päämäärä asetetaan avarammin: tehdä koulutuksen ja muilla oppimisen keinoilla yrittäjyydestä osaa oppilaiden elämää”. (Koironen & Peltonen 1995, 10.)

Ensimmäinen muutos yrittäjyyden määritelmässä oli siis siirtyminen ulkoisesta yrittäjyydestä kohti sisäistä yrittäjyyttä. Muutos tarkoitti ensinnäkin yrittäjyyskoulutuksen muuttumista kohti yrittäjyyskasvatusta ja näin sen leviämistä ammatillisen koulutuksen piiristä kohti yleissivistävää koulutusta. Yrittäjyyskasvatuksen kohteena eivät olleet enää ainoastaan yrittäjiksi pyrkivät, vaan jokainen oppilas. Toisekseen muutoksen myötä syntyi uudenlainen tapa puhua yrittäjyydestä, ei ainoastaan elinkeinon harjoittamisen muotona, vaan elämäntapana ja asenteena, joka lopulta löytyy jokaisesta ihmisestä, kun sitä saadaan kultivoitua kasvatuksellisten ja koulutuksellisten metodien kautta. Tästä syystä korostetaan, että:

Yrittäjyyskasvatus on yrittäjyyttä ammatinharjoittamisena huomattavasti laajempi käsite [...] Se pitää sisällään sekä aktiivisen ja oma-aloitteisen yksilön, yrittäjämäisen oppimisympäristön, koulutuksen ja yrittäjyyttä tukevan toimintaverkoston yhteistyön, että yhteiskunnan aktiivisen ja yrittäjämäistä toimintaa tukevan politiikan. Yrittäjyyskasvatuksen tuloksena syntyy yritteliäisyyttä kaikilla yhteiskunnan tasoilla ja myös yritystoiminnan vahvistumista ja uutta yritystoimintaa. (Opetusministeriö 2009,

esipuhe.)

Opetusministeriön laatimassa dokumentissa yrittäjyyttä kuvataan yksilön kyvyksi muuttaa ideoita toiminnaksi. Käsite sisältää “luovuuden, innovaatiokyvyn ja riskinoton, samoin kuin kyvyn suunnitella ja johtaa toimintaa tavoitteiden saavuttamiseksi”. (Opetusministeriö 2009, 11.)
Lisäksi kyse on:

[...] elämänhallinnan, vuorovaikutuksen ja itsensä johtamisen taidoista, kyvystä innovaatioihin ja muutosten kohtaamiseen. Koulutuksen ja kasvatuksen tehtävä on tukea yrittäjyyden kehittymistä toimintatavaksi, jossa asenne, tahto ja halu toimia yhdistyvät tietoihin ja korkeaan osaamiseen.

Tarkasteltaessa yrittäjyyden yleistymisen ajankohtaa politiikkadokumenteissa ja niissä käytettyjä ilmauksia (esim. ”yrittäjyys kansalaistaitona” ja ”yrittäjyys innovatiivisen ja tietoperustaisen talouden toimijuutena”), on pääteltävissä, että yrittäjyyden eetoksen leviämiseen suomalaisessa hallintopuheessa on vaikuttanut voimakkaasti 2000-luvun alussa Euroopan komission ja OECD:n tuottama uusi talous/tieto/innovaatio -diskurssi. Esimerkiksi Lissabonin strategiassa korostetaan yrittäjyyden merkitystä Euroopan talouskasvulle ja -kehitykselle sekä määritellään periaatteita sille, miten julkishallinnon tulisi helpottaa ja edesauttaa yritystoimintaa (Euroopan komissio 2003). Samainen diskurssi on edelleen vahvistunut Yrittäjyys 2020 toimintasuunnitelmassa “Uutta kipinää yrittämiseen” (Euroopan komissio 2012), jonka päätavoite “on vapauttaa Euroopan yrittäjäpotentiaali, poistaa nykyiset esteet ja mullistaa yrittäjyyden kulttuuri Euroopassa” (emt., §1). OECD pyrkii Euroopan unionin kanssa yhteisellä hankkeella lisäämään ulkoista ja sisäistä yrittäjyyttä erityisesti niin sanotusti marginaalisessa asemassa olevien keskuudessa (maahanmuuttajat, nuoret, työttömät, seniorit) (OECD 2015).

Vaikka kyseisissä dokumenteissa keskitytään vahvasti ulkoiseen yrittäjyyteen, eli yrittämiseen liiketoimintana, nähdään sisäinen yrittäjyys niissä elinvoimaisen eurooppalaisen talouden perustaksi tulevaisuudessa. “Yrittäjyys on yksi Euroopan tasolla määritellyistä avaintaidoista”,

tavoitteena on “uuden yrittäjäsukupolven kasvattaminen” Eurooppaan ja yrittäjät halutaan nähdä “roolimalleina” “eurooppalaisen yrittäjäsukupolven kasvattamisessa” (emt., §1, §2). Erityisen suuria näiden kansainvälisten dokumenttien heijastusvaikutukset ovat olleet suomalaisen yrittäjyyskasvatustalouteen.

Yrittäjämäisen kansalaisen eetos

Tarkastelemme aluksi sitä, kuinka analyysimme vastaa ensimmäiseen ja kolmanteen tutkimuskysymykseemme eli siihen, *mitkä ovat niitä yleisiä piirteitä, jotka määrittävät yrittäjyyden eetosta* ja siihen, *kuinka yrittäjyydestä on puhuttu erityisesti koulutuksen ja kasvatuksen sektoreilla?* Esimerkiksi Bröckling (2016), Pyykkönen (2014) ja Rose (1992) ovat esittäneet, että niissä yhteiskunnissa, joita enemmän tai vähemmän ohjaa uusliberaali talouspolitiikka, yrittäjyydestä on tullut keskeinen osa hyvää yhteiskunnallista subjektia määrittävää eetosta. Yhtäältä se tarkoittaa ihmisten taloudellisen kansalaisuuden ohjaamista niin, että heistä yhä suurempi osa olisi halukas tekemään tuottavaa työtä itsenäisinä liikkeenharjoittajina. Tämä ohjaaminen suuntautuu niin sanottuun ulkoiseen yrittäjyyteen. Siitä kielivät aineistossamme dokumentit ja niiden osat, joissa puhutaan innostamisesta oman osaamisen ja työn liiketoiminnallistamiseen sekä jo yrittäjinä toimivien tai yrittäjiksi aikovien liiketoimintataitojen kehittämisestä (esim. Kauppa- ja teollisuusministeriö 2007; Opetus- ja kulttuuriministeriö 2016; Työ- ja elinkeinoministeriö 2009). Toisaalta erityisesti yrittäjyyskasvatusta käsittelevissä dokumenteissa puheen keskiössä on ihmisen elämän ja toimeliaisuuden kokonaisvaltaisempi yrittäjämäisyys eli sisäisen yrittäjyyden (esim. Opetushallitus 2014; Opetus- ja kulttuuriministeriö 2009). Kuten olemme todenneet, näissä lausumissa ja teksteissä huomio on ennen kaikkea siinä, millainen elämänsenne yksilön tulee ottaa, jotta hän menestyisi työmarkkinoilla, mutta myös elämässä ylipäätään.

Keskeiseksi piirteeksi yrittäjyyden eetoksen kasvatustaloutta- ja koulutuspoliittisessa diskurssissa määrittykin jako sisäiseen ja ulkoiseen yrittäjyyteen eli yhtäältä yleiseen yrittäjähenkisyyteen ja toisaalta rajatummin liiketoimintaosaamiseen. Sekä sisäisen että ulkoisen yrittäjyyden

tekstikokonaisuudet toimivat samansuuntaisesti, rakentaen yrittäjämäisen kansalaisen eetosta. Yleisenä piirteenä sitä luonnehtii myönteinen suhtautuminen yksityisyrittämiseen, markkinaehtoiseen liiketoimintaan ja taloudellinen vastuu omasta elämästä: “Yrittäjyyskasvatuksen tuloksena syntyy yritteliäisyyttä kaikilla yhteiskunnan tasoilla ja myös yritystoiminnan vahvistumista ja uutta yritystoimintaa” (Opetus- ja kulttuuriministeriö 2009, 7). Sisäisen ja ulkoisen yrittäjyyden diskurssit eivät kuitenkaan ole täysin ristiriidattomia tai aina edes toisiaan tukevia. Sisäisen yrittäjyyden diskurssin yltiöpositiivisuus ja epämääräisyys ovat tulkittavaksi osin rasitteeksi vakavammalle ja konkreettisemmalle ulkoisen yrittäjyyden diskurssille. Ensinnäkin siksi, että ne yleensä kuvaavat huonosti monien pienyrittäjien konkreettista arkea, johon kuuluu yrittämisen juhlan ja vapauden sijaan – tai ainakin rinnalla – kamppailu tulojen riittävyyden ja jatkuvuuden puolesta, sekä usein raadollinenkin kilpailu olemassa olevista ja uusista asiakkaista. Lisäksi osassa sisäisen yrittäjyyden tematiikkaa – esimerkiksi lapsen yleisen aktiivisuuden ja vastuullisuuden kehittäminen – yhteisliiketoimintaosaamiseen tai edes yrityksen perustamisesta innostumiseen on melko näkymätön. (Turunen 2011, 104-107.)

Yksi tutkimuskysymyksistämme oli se, miten nämä koulutuspoliittiset puhettavat ovat muuttuneet viimeisen kahdenkymmenen vuoden kuluessa. Tarkastelemassamme koulutus- ja kasvatuspoliittisessa yrittäjyysdiskurssissa ja sen eetoksessa sisäisen ja ulkoisen yrittäjyyden suhde siis vaihtelee, muuttuu ja on toisinaan ristiriitainenkin. Varhaisissa aineistoesimerkeissä ne erotellaan useammin toisistaan. Sisäinen yrittäjyys saa tällöin vielä melko itsenäisiä, liiketoiminnasta tai taloudellisuudesta irrotettuja merkityksiä. Niissä nähdään, että sisäinen yrittäjyys voi merkitä yleisesti luovuutta tai vastuullisuutta omasta toiminnasta. Mitä lähemmäs tätä päivää tullaan, sitä sekoittuneempia sisäisen ja ulkoisen yrittäjyyden merkityksenannot ovat. Tulkintamme mukaan tämä ilmentää sitä, että liiketoiminnallinen merkitysulottuvuus on saanut yhä vahvemman jalansijan tutkimassamme yrittäjyysdiskurssissa. Sisäisen yrittäjyyden kehittämisen halutaan nyt palvelevan entistä enemmän yleisiä taloudellisia ja työelämää koskevia päämääriä.

Miten edellä kuvattua, osin ristiriitaistakin yrittäjyyden eetosta on sitten pyritty juurruttamaan kansalaiseen? Väitämme, että sen alkupisteenä on juuri sellainen kansalaisuuden ihanteiden diskursiiviskäytännöllisen määrittelemisen (vrt. Saastamoinen 2010), jota olemme pyrkinet purkamaan politiikkadokumenttien analyysissamme. Kansalaisuus on klassisesti määritelty kuulumiseksi poliittiseen yhteisöön eli valtioon (Marshall 1950). Jäsenyyden perustana on lakeihin perustuva ”sopimus” yksilön ja valtion ja sen instituutioiden välillä. Tämä sopimus on määritellyt yksilöiden oikeuksia ja velvollisuuksia, sekä juridisella että sosiokulttuurisemmalla, identiteettien sekä elämän- ja toiminnanmuotojen tasolla. Kansalaisuuteen liittyy myös aina käsityksiä oikeanlaisista tai todellisista kansalaisista, meistä ja muista (Isin & Turner 2002). Länsimaisten yhteiskuntien ’ekonomisaation’ (Morgan 2003) myötä on osa kansalaisuustutkijoista esittänyt, että niin edellä mainitun sopimuksen kuin oikeanlaisten yhteisöön kuulumisenkin ehdot ovat muuttuneet enenevässä määrin taloudellisiksi. Nyt kuuluminen vaatii kansalaiselta taloudellisia taitoja enemmän kuin ennen, ja erityisesti vastuullistaa häntä entistä enemmän taloudellisesta hyvinvoinnistaan sekä hänen työnsä ja sen tulosten omistamisesta (Isin & Turner 2002, 7-8; Woodwiss 2002; vrt. Mitchell 2006).³

Edellä mainitussa valossa esimerkiksi Bröckling (2016), Pyykkönen (2014), Rose (1992) ja Komulainen ym. (2010) väittävät, että viime vuosikymmeninä juuri voimistunut yrittäjyyden eetos on ollut merkittävä tekijä sosiaalisen kansalaisuuden ’taloudellistumisessa’. Aineistomme perusteella suomalainen hallinnollinen yrittäjyysdiskurssi vahvistaa tätä tendenssiä, erityisesti ne osat, joissa puhutaan kasvatuksesta ja koulutuksesta. Hyvän kansalaisen määreeksi halutaan asettaa tämän yrittäjämäisyys.

Esitämme lisäksi hallinnollisten dokumenttien analyysiimme perustuen, että yrittäjyyden eetoksella on merkittävä vaikutuksensa myös kansalaisuuden hallinnointiin ja politiikkaan.

³ Yksi keskeisesti yrittäjyyden eetoksen viimeaikaiseen muotoutumiseen vaikuttanut tekijä on kasvatus- ja taloustieteissä 1960-luvun puolivälistä alaa vallannut ’inhimillisen pääoman teoria’ (Becker 1964; Keeley 2007; ks. myös Smith 2015). Teorian valossa tiedot, taidot ja kyvyt ovat tärkeitä pääomanelementtejä yksilölle tämän toteuttaessaan itseään yhteiskunnassa, ennen kaikkea työmarkkinoilla. Työmarkkinat – ja laajemmin yhteiskunta – on teorian mukaan rationaalisten omaa etua ajavien yksilöiden kilpailukenttä. Erityisesti tämä alun perin taloustieteellinen teoria on saanut merkitystä uudenlaisen kansalaisuuden eetoksen perustana toimivassa yrittäjyyskasvatuksessa (Rae & Carswell 2001).

Yrittäjyyden eetos pyrkii vähentämään kansalaisuuteen monesti aiemmin liitettyjä agonismeja ja antagonismeja. Ensinnäkin se levittää ajatusta siitä, että itsevastuullinen markkinaehtoinen työmarkkinatoimijuus otettaisiin annettuna, eikä tuottavan työn ja työstä saatavan voiton välillä olisi ristiriitaa (vrt. Bröckling 2016, 48—54). Yrittäjyyden eetoksen voi siis levitessään ja hegemonisoituessaan katsoa vähentävän työntekijäkansalaisuuteen erityisesti marxilaisissa tutkimuksissa (esim. Marshall 1998; Marx 1891) liitettyä työn ja pääoman välistä jännitettä tai ristiriitaa. Toiseksi, edelliseen liittyen, hallinnollisissa ja kasvatuksellisissa yrittäjyysdiskursseissa korostuva yksilöllinen ratkaisukeskeisyys estää kriittistä asennetta, koska se näyttäytyy toimijan itsensä mahdollisuuksia nakertavana negatiivisuutena (Bröckling 2016, 66—77). Ongelmakeskeisyys sekä itsestäänselvyyksien kiistäminen tai kriittinen käsitteleminen ovat kansalaisuuden politiikkaa koskevien teoretisointien valossa hyvän poliittisen ja demokraattisen kansalaisuuden peruspilareita (Huovinen 2013, 29—35).

Vaikka olemme tässä tarkastelleet pääasiassa poliittisen diskurssin “ylätasoa” eli ministeriötason ohjelmia, raportteja ja strategioita, niin olemme myös viitanneet niihin poliittisiin käytäntöihin ja teknologioihin, joilla yrittäjyyden eetos pyritään tuomaan eläväksi osaksi ihmisten subjektivaatiota. Keskeisin sellaisista oli yrittäjyyden tuominen mukaan institutionaaliseen kasvatustoimintaan päiväkodeista korkeakouluihin (Opetus- ja kulttuuriministeriö 2007; 2009). Opetus- ja kulttuuriministeriön laatimisista dokumenteista on luettavissa, että yrittäjyyskasvatuksen tarkoitus on yksilön sosialisatio eetokseen ja sen mukaiseen subjektiuteen:

“Käytännön toimenpiteiden tavoitteena ovat myönteisten asenteiden lisääminen, yrittäjyyteen liittyvien tietojen ja taitojen kehittäminen, uuden yrittäjyyden aikaansaaminen, yrittäjien ja yrityksissä olevan henkilöstön osaamisen kehittäminen sekä yrittäjämäinen toimintatapa työpaikoilla ja kaikessa muussakin toiminnassa” (Opetus- ja kulttuuriministeriö 2009, 11).

On kuitenkin syytä tarkentaa, ettei kyse ole suoranaisestä ulkoapäin ohjatusta indoktrinaatiosta,

vaan kasvusta ja oppimisesta, joka on pitkälti riippuvainen yksilön omista valinnoista ja päätöksistä. Yrittäjäkansalainen on paitsi mukautuva vastuunkantaja myös kriittinen, elämyksiä etsivä ja vapautta rakastava. Tärkeintä on, että *hän itse löytää* sisäisen yrittäjyytensä ja “kääntää” tästä seuraavan eetoksen elämäkäytäntöihinsä sekä pysyväksi osaksi subjektiuttaan (Komulainen ym. 2010; Rose 1992).

Tiivistäen voidaan sanoa, että tutkimissamme dokumenteissa ja niiden viittaamissa käytännöissä moraalinen elämän käsikirjoitus eli yrittäjyyden eetos koostuu seuraavista kaikille yritteliäille yksilöille toivottavista ihannepiirteistä:

- itsenäisyys ja omatoimisuus
- luovuus, joustavuus ja muutosvalmius
- markkinahenkisyys ja -osaaminen
- kommunikaatio- ja verkostokykyisyys
- työteliäisyys ja kyky olla ”aina valmiina palvelukseen”
- positiivisuus ja reippaus
- jatkuva itsensä kehittämiseen
- kyky sietää epävarmuutta sekä nähdä uhat ja tappiot mahdollisuutena

Yrittäjämäiselle kansalaisuudelle aineistossamme annetut määreet ja adjektiiviluontoiset listaukset tuottavat erikoisen yhdistelmän siitä, mitä ovat kansalaisen vastuut, velvollisuudet ja ominaisuudet. Yhdistelmää voidaan nähdä luonnehtivan Gregory Batesonin käsitteitä lainaten kaksoissidoksille tyypillinen logiikka. Tätä logiikkaa määrittää kaksisuuntainen liike, jossa esimerkiksi jatkuva itsensä kehittäminen sekä toive jatkuvasta sopeutuvuudesta yhdistyvät aktiivisuuden, itsenäisyyden ja omatoimisuuden korostamiseen (Harni 2015). Kansalaisuutta tutkinut Mikko Saastamoinen (2010) on kutsunut tämän suuntaista ilmiötä “neuroottiseksi kansalaisuudeksi”, jota kuvaa kehittyneelle liberaalille hallinnallisuudelle tyypillinen tapa mieltää ihannekansalaisuus oikeuksien sijaan vastuuna ja aktiivisuutena suhteessa elämän riskeihin. Neuroottisuus muodostuu eräänlaisesta välitilassa elämisestä, jota kuvaa epävarmuus

ja jatkuva huoli tulevaisuudesta: kansalaisen on oltava samaan aikaan sekä aktiivinen että valmis sopeutumaan jatkuvaan muutokseen. (Ks. myös Vähämäki 2015.)

Kun yrittäjyyden eetoksen leviämistä tarkastellaan hallinnollisten kehityskulkujen valossa, voidaan sanoa, että yrittäjyyden kansalaisuuseetos on Suomessa saanut jalansijaa erityisesti kasvatukseen, koulutus- ja kulttuurialan diskursseissa ja poliittisissa käytännöissä, kuten ohjelmissa (Komulainen ym. 2013; Pyykkönen 2014, 70-93). Kaikki niitä sektoreita, joiden peruserätyyksiä ei suomalaisessa hyvinvointivaltiomallissa ole perinteisesti määritelty liiketoiminnallisista tai edes taloudellisista lähtökohdista käsin. Jos ajatellaan yrittäjyyden eetoksen levittämistä suomalaisessa yhteiskunnassa, voidaan koulutus- ja kasvatustaloutta pitää näistä merkittävimpiä. Siellä pyrkimys tehdä yrittäjyydestä osa kaikkien kansalaisten subjektiviteettia on ollut pisimpään selkeä tavoite. Se on lisäksi hallinnollisen diskurssin ja organisatoristen käytäntöjen tasolla vahvistunut jatkuvasti.

Kirjallisuus

Ahokas, Jussi. 2016. John Maynard Keynesin talouspolitiikka ja suomalaiset keynesiläisen talouspolitiikan määritelmät. Poliittinen taloustiede 4:1.

<http://www.poliittinentalous.fi/ojs/index.php/polital/issue/view/4> (Katsottu 3.4.2017)

Ahokas, Jussi & Holappa, Lauri. 2014. *Rahatalous haltuun. Irti kurjistavasta talouspolitiikasta*. Helsinki: Like.

Bröckling, Ulrich. 2016. *The Entrepreneurial Self. Fabricating a New Type of Subject*. London: Sage

De Grauwe, Paul. 2013. The Political Economy of the Euro. *Annual Review of Political Science* 16 (2013), 153–170.

Della Porta, Donatella ym. 2015. "The Precarization Effect". Teoksessa *The New Social Division Making and*

Unmaking Precariousness, toim. Donatella Della Porta ym. London: Routledge, 1—23.

Etelä-Savon yrittäjät. 1997. ”Etelä-Savon maakunnallinen yrittäjyysvuosikymmen –hanke.” *Kymppi*.

Euroopan komissio. 2003. *Yrittäjyyden vihreä kirja*.

<http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/committees/rett/20030909/030027FI.pdf>. (Katsottu 16.2.2017)

Euroopan komissio. 2012. *Yrittäjyys 2020 toimintasuunnitelma*. Bryssel: Euroopan komissio.

Elinkeinoelämän valtuuskunta. 2009. *EVAn Arvo- ja asennetutkimus 2009: Kapitalismi kansan käräjillä*. Helsinki: Elinkeinoelämän valtuuskunta.

Fairclough, Norman. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.

Foucault, Michel. 1972. *Archaeology of Knowledge*. London: Pantheon Books.

Foucault, Michel. 2000. *Ethics. Essential Works of Foucault 1954—1984. Vol. 1*. Käänt. Robert Hurley ym. Toim. Paul Rabinow. London: Penguin.

Foucault, Michel. 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978—1979*. Toim. Arnold I. Davidson. Kääntänyt Graham Burchell. New York: Picador.

Harni, Esko. 2014. ”Yrittäjyys- ja kansalaiskasvatuksen uusliberalistiset tendenssit ordoliberalismin näkökulmasta.” *Kansalaisyhteiskunta* 1 (2014), 146—165.

Harni, Esko. 2015. Mielivaltaista kasvatusta, yrittäjyyskasvatusta. Teoksessa *Koko elämä töihin. Koulutus tietokykykapitalismissa*, toim. Kristiina Brunila, Jussi Onnismaa & Heikki Pasanen.

Tampere: Vastapaino, 102—123.

Helén, Ilpo. 2005. ”Genealogia kritiikkinä.” *Sociologia* 45:2, 93—109.

Huovinen, Annamari. 2013. *Poliittinen kansalaisuus intersektionaalisena identiteettinä*.
Helsinki: Aalto-yliopisto.

Huuskonen, Visa. 2001. *Sisäinen yrittäjyys - enemmän sisältöä, tehoa ja tuottavuutta jokaiseen työpäivään*. Paloniemi: Taloudellinen tiedotustoimisto ja yrittäjyysvuosikymmen.

Ikonen, Risto. 2006. *Yrittäjyyskasvatus - kansalaisen taloudellista autonomiaa etsimässä*.
Jyväskylä: Sophi.

Isin, Enging F. & Turner, Bryan S. 2002: ”Citizenship Studies: An Introduction.” Teoksessa:
Handbook of Citizenship Studies, toim. Enging F. Isin & Bryan S. Turner. 1—10.

Jakonen, Mikko. 2014. ”Uusi työ ja prekarisaatio: Työn muutosten vaikutukset suomalaisen hyvinvointivaltioon ja poliittiseen järjestäytymiseen.” *Tiede ja edistys*, 39:4, 287—320.

Jakonen, Mikko & Jokinen, Eeva. 2011. ”Nainen lähtee, nainen jää.” Teoksessa *Yrittäkää edes! Prekarisaatio Pohjois-Karjalassa*, toim. Eeva Jokinen ym. Helsinki: Tutkijaliitto, 43—70.

Jokinen Eeva, Venäläinen Juhana & Vähämäki Jussi. 2015. ’Johdatus prekaarien affektien tutkimukseen’. Teoksessa: Jokinen Eeva & Venäläinen Juhana (toim.): *Prekarisaatio ja affekti*.
Jyväskylä: Nykykulttuurin tutkimuskeskus,7-30.

Julkunen, Raija. 2008. *Uuden työn paradoksit. Keskusteluja 2000-luvun työprosess(e)ista*.
Tampere: Vastapaino.

Kauppa- ja teollisuusministeriö. 2007. *Luovien alojen yrittäjyyden kehittämisstrategia 2015. Kauppa- ja teollisuusministeriön julkaisuja 10/2007*. Helsinki: Kauppa- ja teollisuusministeriö.

Kantola, Anu. 2002. *Markkinakuri ja managerivalta. Poliittinen hallinta Suomen 1990-luvun talouskriisissä*. Helsinki: Loki-kirjat.

Kantola, Anu. 2006. ”Suomea trimmaamassa: suomalaisen kilpailuvaltion sanastot.” Teoksessa *Uusi jako – Miten Suomesta tuli kilpailukyky-yhteiskunta*, toim. Risto Heiskala & Eeva Luhtakallio. Helsinki: Gaudeamus, 156–178.

Kauppa ja teollisuusministeriö. 2007. *Luovien alojen yrittäjyyden kehittämisstrategia 2015. Kauppa- ja teollisuusministeriön julkaisuja 10/2007*. Helsinki: Kauppa- ja teollisuusministeriö

Keskitalo-Foley, Seija, Komulainen, Katri & Naskali, Päivi. 2010. Risto Reipas riskinottaja. Koulutuspolitiikan tavoitteleva ihannekansalainen. Teoksessa: Komulainen, Katri ym. (toim.) (2010): *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino, 15–36.

Kiander, Jaakko & Vartia, Pentti. 1998. Suuri lama: Suomen 1990-luvun kriisi ja talouspoliittinen keskustelu. Etna B 143. Helsinki: Taloustieto.

Koiranen, Matti & Peltonen Matti. 1995. *Yrittäjyyskasvatus. Ajatuksia yrittäjyyteen oppimisesta*. Tampere: Konetuumat Oy.

Komulainen, Katri & al. (toim.): *Yrittäjyyskasvatus hallintana*. Tampere: Vastapaino, 2010.

Korhonen, Maija. 2010. *Yrittäjyyttä ja yrittäjämäisyyttä kaikille? Uusliberalistinen hallinta, koulutettavuus ja sosiaaliset erot peruskoulun yrittäjyyskasvatuksessa*. Joensuu: University of Eastern Finland.

Kojola, Satuleena. 1998. ”Yrittävä ekaluokkalainen”. Teoksessa *Yrittäjyyskasvatus - mitä se voi*

olla?, toim. Olli Luukkainen & Tuija Toivola. Kokkola: Chydenius-instituutti, 74—95.

Kulovaara, Kari. 2014. “Kapitalismin kolmas henki ja managerialismi uuden hallinnan ideologiana”. *Politiikka* 56:2, 116—131.

Marshall, T.H. 1998. “Citizenship and Social Class.” Teoksessa *The Citizenship Debates: a Reader*, toim. Shafir, Gersho. Minneapolis: University of Minnesota, 93—111.

Marx, Karl. 1891/2014. *Wage Labor and Capital*.

https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/Marx_Wage_Labour_and_Capital.pdf
(katsottu 2.6.2017).

Melin, Harri & Blom, Raimo. 2015. “Precarity in Different Worlds of Social Classes.” Teoksessa *The New Social Division Making and Unmaking Precariousness*, toim. Donatella Della Porta ym. London: Routledge, 27—42.

Mitchell, Katharyne. 2006. “Neoliberal Governmentality in the European Union: Education, Training, and Technologies of Citizenship. Environment and Planning D”. *Society and Space* 24:3, 389—407.

Mononen Batista-Costa, Sari. 2018, tulossa. *Yrittäjyyden sisällöntuotanto. Tiedon ja subjektiuden muodostuminen yrittäjyyskasvatuksessa*. Toim. Brunila, Kristiina, Guttorm, Hanna, Ikävalko, Elina, Paakkari, Antti & Pyykkönen, Miikka. Jyväskylä: SoPhi.

Mononen Batista-Costa, Sari & Brunila, Kristiina. 2016. “Becoming Entrepreneurial – Transitions and education of unemployed youth.” *Power and Education*, 8:1, 19—34.

Morgan, Bronwen. 2003. “The Economization of Politics: Meta-Regulation as a Form of Nonjudicial Legality.” *Social & Legal Studies* 12:4, 489—523.

Nuutinen, Veera, toim. 2017. *Uusi työväki*. Helsinki: Into.

OECD. 2015. *Inclusive Entrepreneurship in Europe - An OECD-European Commission Project*.
<http://www.oecd.org/cfe/leed/inclusive-entrepreneurship.htm> (Katsottu 30.3.2017)

Opetushallitus. 2014. *Perusopetuksen opetussuunnitelman perusteet 2014*. Helsinki: Opetushallitus.

Opetusministeriö. 2004. *Yrittäjyyskasvatuksen linjaukset ja toimenpideohjelma*. Helsinki: Opetusministeriö.

Opetusministeriö. 2007. *Opetussuunnitelmauudistus ja yrittäjyyskasvatuksen toteuttaminen*.
<https://julkaisut.valtioneuvosto.fi/bitstream/handle/10024/79409/opm28.pdf?sequence=1>
(Katsottu 6.3.2013)

Opetusministeriö 2009. *Yrittäjyyskasvatuksen suuntaviivat*. Helsinki: Opetusministeriö.

Opetus- ja kulttuuriministeriö. 2016. *Yrittäjyyden tukemisen hyvät käytänteet korkeakouluissa 2016*. Helsinki: Opetus- ja kulttuuriministeriö.

Opetus- ja kulttuuriministeriö. 2017. *Koulutuksen yrittäjyyslinjaukset 2017*.
<http://minedu.fi/yrittajyyslinjaukset> katsottu 1.6.2017.

Patomäki, Heikki. 2007. *Usliberalismi Suomessa. Lyhyt historia ja tulevaisuuden vaihtoehdot*. Helsinki: WSOY.

Paloniemi, Kaarlo. 2000. *Yrittäjyysvuosikymmen, OuluSeutu 1995-2005. Yrittäjyys-käsitemaalyysi*.
<http://docslide.net/documents/yrittajyysvuosikymmen-ouluseutu-1995-2005.htm> (Katsottu

15.5.2017)

Peters, Michael (2001). "Education, Enterprise Culture and the Entrepreneurial Self. A Foucauldian Perspective." *Journal of Educational Enquiry*, 2:2, 58–71.

Pohjois-Savon yrittäjät. 1998. *Yrittäjyys tutuksi Varkaudessa. Yrittäjyysvuosikymmen 1995-2005 projekti. Päiväkodit, Peruskoulut 1-6 sekä 7-10, Ammatilliset oppilaitokset, Lukio*. Varkaus: Pohjois-Savon yrittäjät.

Pyöriä, Pasi & Ojala, Satu (2016). "Prekaarin palkkatyön yleisyys: liioitellaanko työelämän epävarmuutta?" *Sosiologia* 53:1, 45—63.

Pyykkönen, Miikka (2014): *Ylistetty yrittäjyys*. Jyväskylä: SoPhi.
<https://jyx.jyu.fi/dspace/handle/123456789/44517> (Luettu 04.05.2015)

Rose, Nikolas. 1992. "Governing the Enterprising Self." Teoksessa *The Values of the Enterprise Culture. The Moral Debate*, toim. Paul Heelas & Paul Morris. London: Routledge, 141–164.

Ruuskanen, Petri. 2004. "Joseph A. Schumpeter – yrittäjyys, innovaatiot ja nykypäivän ongelmat", teoksessa *Arjen talous. Talous, tunteet ja yhteiskunta*, toim. Pertti Jokivuori & Petri Ruuskanen. Jyväskylä: Minerva, 28–48.

Saarikoski, Annika. 2018, tulossa. *The experiential and emotive constitution of entrepreneuring: A study in existential-phenomenology*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Saastamoinen, Mikko. 2010. "Aktiivisen kansalaisuuden vastatulkintoja." Teoksessa *Hallintavalta*, toim. Jani Kaisto & Miikka Pyykkönen. Helsinki: Gaudeamus, 230-253.

Siltala, Juha (2004). *Työelämän huonontumisen lyhyt historia. Muutokset hyvinvointivaltion ajasta globaaliin hyperkilpailuun*. Helsinki: Otava.

Simons, Maarten. 2006. "Learning as Investment. Notes on Governmentality and Biopolitics." *Educational Philosophy and Theory*, 28:4, 523--540.

Sorsa, Ville-Pekka. 2013. "Mitä on poliittinen talous ja miksi sen tutkimusta tulee edistää?" <http://www.poliittinentalous.fi/mita-on-poliittinen-talous-ja-miksi-sen-tutkimusta-tulee-edistaa/> (Katsottu 4.2.2017)

Tilastokeskus. 2014. *Valtiontalous*. http://www.stat.fi/tup/suoluk/suoluk_valtiontalous.html (Katsottu 19.8.2014)

Turunen, Tero. 2011. *Yrittäjyys – mitä se merkitsee? Yrittäjyyden ja sen sukulaiskäsitteiden käyttö koulutuksessa, tutkimuksessa ja politiikassa 1900-luvun loppupuolelta 2000-luvun alkuun*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.

Työ- ja elinkeinoministeriö. 2009. *Työllisyys- ja yrittäjyysstrategia 2009*. Helsinki: Työ- ja elinkeinoministeriö.

van Dick Teun "Principles of

Varsinais-Suomen Yrittäjät (1999): "Yrittäjyysvuosikymmen". Yrityskoulutus-lehti.

Viinanen, Iiro & Heiskanen, Kalle. 2014. Toim. *Vaaran vuodet 1991-1995. Muistelmia ja päiväkirjamerkintöjä*. Helsinki: Paasilinna.

Vähämäki, Jussi. 2003. *Kuhnurien kerho*. Helsinki: Tutkijaliitto.

Vähämäki, Jussi. 2009. *Itsen alistus. Työ, tuotanto ja valta tietokykykapitalismissa*. Helsinki: Like.

Vähämäki, Jussi. 2015. "Sielujen muovaamisen uusi ympäristö." Teoksessa *Kontrollikoulu*.

Näkökulmia koulutukselliseen hallintaan ja toisiin oppimiseen, toim. Esko Harni. Jyväskylä: Sophi, 37-64.

Weber, Max. 1989. *Protestanttinen etiikka ja kapitalismin henki*. Helsinki: WSOY.

Woodwiss, Anthony. 2002. "Economic Citizenship: Variations and the Threat of Globalization." Teoksessa *Handbook of Citizenship Studies*, toim. Engin F. Isin, & Bryan S. Turner. London: Sage, 53-68.

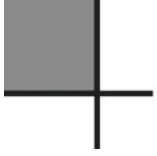
JULKAISU V

Zen and the art of everything: Governing spirituality in entrepreneurship education

Saari, A. & Harni, E.

Ephemera 16 (4) 2016, 99–119
<https://urn.fi/URN:NBN:fi:uta-201702151161>

Artikkelin käyttöön väitöskirjan osana on saatu kustantajan lupa

Zen and the art of everything: Governing spirituality in entrepreneurship education

Antti Saari and Esko Harni

abstract

In recent discourses on adult education it has become a commonplace to note that adult learning and professional development should touch the ‘deeper’ or ‘higher’ recesses of human existence instead of mainly focusing on learning technical skills or attaining preset standards. These higher aspects are often depicted as spiritual experiences. In particular, mindfulness meditation which draws from Zen Buddhism, among other wisdom traditions, is today frequently used to provide conceptual and practical tools for governing spiritual experiences in adult education. By analysing the uses of Zen experience in entrepreneurial adult education and coaching, we advance two key points. First, we analyse spiritual experience as an indicator of the inherent tensions in a so-called general economy in which the highest forms of human existence are used as a means of producing profit. Second, we argue that whereas the notion of spiritual experience can be used as a springboard for criticizing capitalism, it is also assimilated into the management of productive work by the sweeping logic of capitalism.

Introduction

Scholars across different levels and topics of adult education have recently called for addressing spiritual experiences in learning. As learning has become a lifelong task in post-industrial societies, the means of managing learning should allegedly be human-centred, that is, conform to the human capacities of learning to learn and the ability to find meaning and fulfilment in daily learning experiences. It has therefore become a commonplace to note that adult learning and professional development should touch the ‘deeper’ or ‘higher’ recesses of human existence instead of mainly learning technical skills or attaining pre-given

standards (see e.g. English, Fenwick and Parsons, 2003; Intrator and Kunzman, 2006; Vella, 2000; Vogel, 2000; Zajonc, 2006).

In the contemporary uses of the term 'spiritual experience', the 'spiritual' is an index for a celebration of authenticity, and self-realization, whereas 'experience' conveys a notion of subjective, private mental phenomena that can be psychologically discerned across cultural time-spaces, without adherence to any particular creed (Jay, 2005: 78-79; Proudfoot, 1985; Sharf, 1998). In the discourses of education across institutional levels, spiritual experience then indicates a grid of intelligibility for a holistic understanding of learning with a special sensitivity to experiences that represent the noblest aspects of all humanity.

In the past decade, mindfulness meditation that is influenced, among other wisdom traditions, by Zen Buddhism, has gained popularity in self-help and management discourses and practices. A Westernized and psychologized form of mindfulness highlights the ability to pay non-judgmental attention to the present moment. This is prominent in recent business magazine articles celebrating its effects on concentration, creativity and efficiency at work (see e.g. Essig, 2013; Schumpeter, 2013). Moreover, large companies such as Google and Apple now utilize mindfulness to enhance physical and mental well-being and productivity among their employees (Hansen, 2012; Schumpeter, 2013). Mindfulness has also spread to training in public sector professions from the military to social work and health care (Ryan, 2012).

In this article, we will analyse the uses of mindfulness in recent entrepreneurial learning discourses as a case in point in discussing the role of spiritual experience in late post-industrial capitalist societies. We argue that such learning discourses find resonance in certain dynamics of production in which the labour force has primarily become a mental category and the discourses of a self-fulfilment and flexibility are commonplace.

We approach the analysis of mindfulness as a 'history of the present' (Foucault, 1978), that is, by tracing how the contemporary truths of spiritual experience in Western Zen Buddhism have been formed and made amenable to integration into entrepreneurial discourses of adult education. This enables an understanding of the 'tactical polyvalence' (Foucault, 2001: 100-102) of spiritual experience, i.e., that it can be used for a multitude of purposes and aims that may even be at odds with each another.

We advance two key arguments. First, we argue that the nexus between entrepreneurial learning and spiritual experience in mindfulness can be

understood in the context of the inherent tensions of post-industrial capitalism. As production focuses on the higher human faculties such as spirituality as the source of profit, the temporal and spatial coordinates of production seem to be vanishing. Following Akseli Virtanen (2004; 2006), we call this the dynamics of 'general economy'. Spiritual experience as depicted in mindfulness discourses can be seen as an attempt to grapple with general economy in the conditions of productivity. Spiritual experience is located neither in the body nor in the soul, nor is the experience of mindfulness traceable in conventional notions of subjectivity and time. Thus it resonates with the abstract quality in the conditions of production.

Second, we see that the uses of Western Zen Buddhism in entrepreneurial learning illustrate how capitalism works as a 'sweeping machine' (Deleuze & Guattari, 1984), that continuously assimilates its own critique and broadens its own boundaries, in this case, by taking over the 'emancipatory' strategies of Zen Buddhism and humanistic psychology. We describe how mindfulness seeks to provide a deeply personal and authentic, yet at the same time universal basis for fashioning entrepreneurial lifelong learners. The background mindfulness has in Western Zen Buddhism provides a melange of notions of authenticity, individuality and creativity that have been a part of countercultural movements and a criticism of the Taylorist management of work.

General economy: Governing life itself

Over the past few decades, there have been frequent calls to analyse the new capitalist regime with regard to current changes in modes of production and managerial techniques of work. It has been argued that capitalist societies have experienced transformation from industrial capitalism to post-industrialism and affective and/or cognitive capitalism (see e.g. Hardt & Negri, 2000, 2005; Lazzarato, 1996; Virtanen, 2006). Due to this transformation, it has been argued that the category of labour has become increasingly detached from its determinable physical and biological aspects, and become more and more an abstract mental and affective category (see e.g. Hardt & Negri, 2005: 145; Lazzarato, 1996; Virtanen, 2004; Vähämäki, 2004; cf. Sennett, 2006).

Boltanski and Chiapello (2007) make similar arguments, although from slightly different perspective. They argue that the 'new capitalist spirit' today deals with the strong tie between individual self-fulfilment and corporate productivity (see also Binkley, 2014; Julkunen, 2008: 126). In other words, work is no longer the simple 'production of necessities of life' (Arendt, 1958) but rather that pivot point where the self is constructed (see also Rose, 1998: 160).

Subjectification of work is therefore at the core of the contemporary capitalist regime. Personal, cognitive and emotional competencies and capacities have become essential to the contemporary work ethos (see e.g. Julkunen, 2008; Mäkinen, 2012). In contrast to Taylorist management of work, a worker and an adult learner as an affectual and cognitive being are no longer external in relation to work process. On the contrary, a person's affect, self-regulation in uncertain conditions and, for example, the ability to communicate and to be creative are prerequisites in an increasing number of jobs (see e.g. Virtanen, 2004; Hardt and Negri, 2005: 145). Moreover, work is not seen as a constraint of freedom, but as a realm in which entrepreneurial subjects can express their autonomy and confirm their identities (Rose, 1998: 160).

In this regard, in the contemporary capitalist regime – whether one chooses to call it affective or cognitive capitalism – human life in itself has become a crucial element in managerial techniques of organization as well as in value creation. For illuminating this, Virtanen (2006; 2004) uses the concept of 'general economy'. With this concept, he seeks to rethink economy in the same way that Foucault (2008) sought to problematize political science and philosophy with the notion of biopolitics.

What defines economy and our experience of it today is that the bare humanness of human beings, that general potentiality and linguistic-relational abilities which distinguish human beings is revealing its self as the essence also of economic production. (Virtanen, 2004: 1)

Thus the concept of a general economy refers to a stage of capitalism where subjectivity has become capital and the bare humanness of human beings reveals itself as the essence of economic production. The term bare humanness does not refer to any specific form of human behavior, but rather the preconditions of human thought and action in general (Virtanen, 2006). This means that 'higher faculties' of human existence, such as mental resilience, flexibility and creativity, have now become objects of contemporary government of work (*ibid.*).

It follows from the logic of general economy that the modes of production and ways of organizing work cannot be unambiguously understood within a certain particular temporal or spatial framework. Instead of being traceable in the standardized behavior of a factory timespace, work is becoming increasingly immaterial: spatially boundless and temporally endless. It is difficult to make a distinction between working time and free time. It is also difficult to say where or when the actual act of production is being carried out, what is work and what is not, and what creates value and what does not (Virtanen, 2004; Virno, 2006; Lazzarato, 2009; Deleuze, 1992).

In a certain sense, the basic problem is quite same as it was before: how to control and organize the labour force. But how, then, to organize and manage human life itself, or those ‘highest recesses’ of human existence? According to Virtanen (2004: 54; 2006), governing life itself refers to a ‘power over mind’ which does not so much create physical, biological or spatial boundaries, but rather moods, sentiments and mentalities, ‘inscription habits’ on the mind:

The organization of immaterial production is possible only through the management of the general conditions of human action and communication, through organizing the general conditions of organizing. This organization of organization does not operate at the level of actual action or plain intimidation but on that of anxiety and inadequacy; not by confinement or demanding obedience to the rules and being afraid of their violation, but by setting expectations, moods, opinion climates, standards of communication and cooperation. (Virtanen, 2004: 229)

In this sense, Virtanen’s notion of a general economy reflects the ways in which theorists of affective capitalism have problematized ways of understanding the organization of human behavior as a source of value in capitalist production. The objects of governing work are becoming more and more general, as it were. As it focuses less on ‘actual action’, i.e. not regulating work in detail, it seems to give more and more autonomy to working subjects. This leads us to assess, how the criticism of standardized and disciplined work in the Taylorist regime has been assimilated to the current ethos of organizing work in general economy.

Capitalism as a sweeping machine: Humanist psychology and Buddhist spirituality

For Gilles Deleuze and Félix Guattari (1984), capitalism is not a closed system, but a machine that sweeps new forms of life under its auspices. Capitalism is, therefore, continually broadening its own reach. This means, first, that capitalism does not only repress people, but also deals with the production of the real: it produces flows of desire, autonomy and freedom which are not opposite to individual interests, but rather produce arrangements in which certain kind of subjectivity is made possible (see also Hardt and Negri, 2000). Second, as a productive machine, capitalism assimilates heterogeneous elements from different fields, e.g. religion, humanist psychology and Western forms of Zen Buddhism.

To illustrate the logic of the capitalist machine, Deleuze and Guattari (1987) use the terms deterritorialization and reterritorialization. Deterritorialization functions as a withdrawal or expansion from the current system. Reterritorialization functions in the opposite way. Where deterritorialization

withdraws from the system or expands it, reterritorialization seeks to return these expansions to a new territory. Therefore capitalism is an inventive and productive system which 'progressively leaves the factory and invades, like a parasite, all spheres of life and the life-world itself. In the end, as we shall see, it is producing and consuming life itself', as Vandenberghe (2008: 878) puts it.

Since the 1960s, Europe and North America have witnessed an emergence of critical challenges to the nexus of positivist psychology of work and Taylorist management practices. This also entailed a demand that the public forms of human interaction be managed so as to make individual self-fulfilment and even spiritual experience possible at work (Binkley, 2014; Carrette and King, 2005). Abraham Maslow, a prominent proponent of humanist psychology, helped to legitimize religious experience as an object of psychological knowledge and praxis, and as irreducible to any particular religion. For Maslow, religious experiences were 'peak experiences' of creative, individualist minds that shunned organized and hierarchical forms of work and religion (Maslow, 1970). Maslowian ideas on spiritual experiences were quickly mobilized not only in the new psychology of work, but also in the countercultural movements of the 1960s (Carrette, 2007: 147-148; Herman, 1995: 269-275).

In the 1950s and 1960s, humanist and existential psychologies also encountered the wisdom traditions of the East, most prominently including Japanese Zen Buddhism. Carl Jung and Erich Fromm were among the leading psychoanalytic theorists using Zen Buddhist influences in their work. Fromm, for example, referred to Zen Buddhism as a model of finding abundance in the present moment as well as a liberation from the greed and illusion cultivated by capitalist societies (see e.g. Fromm, 1997; Fromm, Suzuki and De Martino, 1960). Moreover, popular philosopher Alan Watts and poets Jack Kerouac and Gary Snyder made Zen an index of creative, counter-intuitive experiences that seemed to withhold forces able to challenge the cultural and political status quo (Goldberg, 2006: 290-291; Williams, 2011; Weir, 2011: 234, 236-246).

Yet the interest in spiritual experiences and Buddhism did not remain the property of the countercultural movement alone. From the 1970s, both humanist psychology and Buddhist wisdom traditions drew attention to theories and practices of work, learning, and psychotherapy to account for the higher human faculties of creativity, reflexivity and spirituality. These aspects were an index of essential skills and competences needed especially in white collar work. Thus, what used to be subversive and countercultural, now became a part and parcel of the pact between the human sciences and an emerging post-industrial economy (Carrette, 2007; Carrette and King, 2005; Herman, 1995; Obadia, 2011; Williams, 2011).

The ‘sweeping’ nature of spiritual experience illustrates the inventiveness of capitalism in assimilating elements outside itself and even critical to it. In a similar fashion, Boltanski and Chiapello (2007: 241-90) have demonstrated how capitalism swept the postmodernizing critique of the 1960s and 1970s and used it as a way to reorganize itself and expand infinitely. The critical challenges to the nexus of positivist psychology and Taylorist management of work since the 1960s have offered styles of reasoning and new kinds of governmental practices for managing the labour force in a contemporary capitalist regime.

As we will see, especially the use of Buddhism is indicative of the inherent problems of management of work in general economy. It is an attempt to harness the most general and flexible human capacities for production. It also represents the sweeping gesture whereupon critical movements aimed at an emancipation from the narrow forms of knowing are reappropriated. What seems to enable this overcoding is spiritual experience as a loose signifier of the highest faculties of human beings (cf. Žižek, 2001: 12-13).

‘Beat Zen’ and mindfulness: Spiritual experience in Western Zen Buddhism

A central figure of the Westernization of Zen at the turn of the twentieth century was D.T. Suzuki (1870–1966). He was profoundly influenced by William James’s *The Varieties of religious experience* (1902), which characterized the core of religion residing in a subjective experience of transcendence that can be psychologically described across cultural and religious differences. Thus Suzuki saw Zen as a universal practice of cultivating spiritual experiences. For him, the essential part of Zen is the practice of meditation (*zazen*), in which a person can witness his/her own sensations, emotions and thoughts without judgment. The ultimate aim of this practice is a spiritual enlightenment experience (*satori*), in which one realizes the impermanence or ‘emptiness’ of all existence, including one’s own self (Suzuki, 1962).

Suzuki argues that Buddhism materializes clear-headed rationality more than any other religion as it is not reducible to ritualistic or supernatural aspects of religion (Suzuki, 1908: 81). Yet this does not mean credence to mere intellect, for enlightenment is an ineffable personal experience of bare existence beyond any dichotomies produced by thought and language (Suzuki, 1957: 36-37; Suzuki, 1962: 5-7; Suzuki, 1969: 21-27). Having this experience is also to slip beyond time as a measurable, chronological succession of events (Suzuki, 1957: 98-99; Suzuki, 1969: 57). This resulted in Zen being understood as an individualistic way of life outside formal religious institutions or dogma. Moreover, as it was

based on subjective experience beyond language and culture, it could be discerned in other cultures and religions as well. Thus it is no wonder that Suzuki's Zen could be quickly assimilated into American intellectual and popular culture (Borup, 2004; McMahan, 2008; Sharf, 1995).

Coextensive with Suzuki's academic Zen, a trans-Pacific movement was established, whereupon Zen monks started frequenting the United States (especially Hawaii and California) and American pilgrims were visiting Japanese Zen monasteries. As Robert Sharf (1995) notes, it wasn't the Zen of the most notable Japanese schools of *Rinzai* or *Sōtō* that was mediated, but a marginalized, maverick Zen of *Sanbōkyōdan* established in the 1950s. It accentuated non-religious aspects of Zen as well as intensive meditation which would quickly bring about enlightenment experiences. This was not restricted to monastic life, but to be proliferated among lay people. This is the Zen that was to be aggressively proliferated in American Zen Buddhist communities from the 1960s onwards (Sharf, 1995; cf. Prebish, 1999: 8-26).

Alan Watts aided in making Suzuki's Zen popular in the Anglo-American world. For Watts, the core of Zen lies in the fact that wisdom can be found in the most ordinary aspects of living, without a life spent in pilgrimage or a monastery (Watts, 1958: 47-48). Zen is based on an experience which is so quotidian and universal that it can also be mapped in thinkers in European and American culture as well (*ibid.*; see also Ames, 1962).

Like Suzuki, Watts also refers to a universal, 'astonishing moment of insight', which escapes any labels or dualisms one might attach to it. In meditative experience all existence seems to be focused into the present moment: 'the immediate *now*...is the goal and fulfillment of all living' (Watts, 1960: 18). This experience also conveys ultimate satisfaction and disappearance of personal problems and fears of future events, which result only from language and a false sense of temporality. Reality confronted in the now is the ineffable experience of existence as perfect, as lacking nothing (Watts, 1960: 17-30; see also Suzuki, 1969: 57-60).

This provides a basis for world-affirming action in everyday life. Acting in the Zen way in quotidian life is always effortless and flexible, which follows from not being in opposition with one's outer and inner reality (Watts, 1960: 67). A human being expressing Zen

is likened to a ball in a mountain stream, which is to say that he cannot be blocked, stopped, or embarrassed in any situation. He never wobbles or dithers in his mind, for though he may pause in overt action to think a problem out, the stream of his consciousness always moves straight ahead without being caught in the

vicious circles of anxiety or indecisive doubt, wherein thought whirls wildly around without issue. (Watts, 1960: 68)

Such a flexible and creative person expresses the aforementioned emptiness or void (*sunyata*), which means the utter impermanence of existence. No thoughts or outer obstacles ‘stick’ in the person who acts effortlessly: they float by without friction, without clinging to conceptions of good or evil, possible or impossible (Watts, 1960: 68, 83-91). Watts claims that this attitude is discernible in ‘Beat Zen’, in which the younger generation of the 1950s was expressing passive resistance to the ‘American way of life’. Such resistance opts for a highly individualistic, easygoing lifestyle in which one ‘does not seek to change the existing order but simply turns away from it to find the significance of life in subjective experience rather than objective achievement’ (Watts, 1960: 91). This is opposed to what Watts rather pejoratively calls ‘Square Zen’, organized Buddhism obsessed with rituals and hierarchies that restrains the free flow of spiritual experiences (Watts, 1960: 103-105).

The aforementioned elements of ineffable experience, world affirmation, and effortless and flexible action in the present moment are still discernible in contemporary popular Zen literature. Books on humanist psychology, self-help and management celebrate the ability to say ‘yes’ to the world without distorting dualisms and frictions. In management literature, the Zen experience gained popularity in the 1980s with the remarkable success of Japanese management theories and practices. Companies such as Toyota and Honda seemed to embody a holistic, intuitive and flexible management ideology that was conveyed to the Western hemisphere with such works as the all-time bestseller management book *In Search of Excellence*. In the 1990s, Zen received further attention as the tech gurus of the Silicon Valley (such as Steve Jobs) advocated Zen meditation as a resource of focus and creativity (Williams, 2011: 44-49).

Western Zen experience also plays a part in Jon Kabat-Zinn’s idea of mindfulness. Trained in Korean Zen Buddhism, Kabat-Zinn defines mindfulness as a meditative practice of non-judgmental focus on the present moment (Kabat-Zinn, 1994; Williams & Kabat-Zinn, 2013). Kabat-Zinnian mindfulness is a therapeutic practice for treating experiences of stress, anxiety and pain that admits a Buddhist influence while being completely secular and resting on a Western scientific foundation. Kabat-Zinn also gives detailed accounts on how to assume meditation postures, how to observe one’s own breathing and how to relate to one’s own emotions and thoughts without judgment (Kabat-Zinn, 1994; Williams and Kabat-Zinn, 2013).

Today, spiritual experiences in meditation are also being made an object of an emerging discipline called contemplative studies. It uses Buddhist wisdom traditions along with cognitivist theories of mind and neuroscientific studies of the human brain. These aim at a scientific mapping of the aspects of spiritual experience and developing holistic teaching and learning practices (Roth, 2006; Siegel, 2007; Miller, 2014; Zajonc, 2006).

In sum, the following cultural trajectories were aligned to designate spiritual experience in Western Zen. First of all, the core of spiritual experience is expressed as Zen Buddhist meditation (instead of anything related to rituals, scriptures or beliefs). Although rooted in a particular wisdom tradition, this experience is allegedly characteristic of all humanity and irreducible to any creed, language or culture. This means that spiritual experiences can be studied in modern psychology and the neurosciences, as well as annexed to their theories of mind and learning. Zen experience also elevates the bare consciousness of the present moment to a deep insight that allegedly deconstructs Western notions of stable selfhood. This is supposed to overcome a subject's temporal attachments to past and future and frees her to act intuitively and flexibly in the present moment.

Although not all forms of spirituality are currently marketized (see e.g. King, 2009), lifting Zen meditation to a level of universal spiritual experience also made it easy to assimilate it into discourses varying from countercultural movements to the management of work and learning in post-industrial timespaces. It also easily became an object of the sweeping gestures of the general economy described above. However, this does not mean that all uses of holistic discourses and practices are immediately brought under the sweeping logic of capitalism. For instance, there are forms of 'engaged Buddhism' which intentionally counteract many facets of global capitalism. They entail various forms of mindfulness in their practices and ideals. (King, 2009; Queen, 2012.)

Governing the spirituality of an entrepreneurial learner

Turning to the case of entrepreneurship education, we argue first that many of the values and ways of characterizing the entrepreneurial self and entrepreneurial behavior are commensurable with those depicted in the spiritual experience of Western Zen. Second, we show how Zen ideas and practices are explicitly mobilized in entrepreneurship education as techniques to fabricate a resilient, flexible and creative adult learner. It can thus be understood as an instance of the sweeping logic of general economy. Furthermore, this indicates

the aspects of general economy in which the space-times of production are impossible to locate.

In a broad sense, entrepreneurship or entrepreneurial education carries two different meanings. First, it has become one of the most essential educational reforms in the field of formal education since the turn of the millennium. For example, in most European countries, it is now offered at all levels of schooling from kindergarten through university programmes. Second, it can also be understood as informal adult education, e.g. as entrepreneurship coaching or entrepreneurial self-education, more particularly by means of self-help literature. There is a large amount of self-help literature, websites, courses and self-evaluation measurement tools in which entrepreneurs and those who strive for an entrepreneurial mindset in their everyday lives are encouraged to develop themselves as persons, to seize the day, to learn to rule their thoughts and to cope with increasing uncertainty. Here, we refer to entrepreneurship education in both registers. As data for illustrating what styles of reasoning lie in entrepreneurship education discourse and how they correlate with the Zen-Buddhist spiritual experience and tensions of a general economy, we use scientific articles about entrepreneurial behavior and descriptions and advertisements from the field of entrepreneurship coaching. Thereby we do not seek to locate entrepreneurship education discourses in any specific institutional context. Instead, we analyze them as highly mobile discourses that can be linked to personal experience in a legion of different contexts in work and private life (cf. Miller & Rose, 2008: 215).

Alan Gibb (2005), one of the most well-known entrepreneurship education scholars, argues that the growing interest in entrepreneurialism reflects fundamental changes in society. He sees that the increasing uncertainty and complexity in contemporary societies has created a demand for entrepreneurial and enterprising behavior at global, individual, societal and organizational levels (Gibb, 2005). Thus, rather than entrepreneurs as persons starting a business, contemporary entrepreneurship education discourse deals with ‘personal entrepreneurs’ or ‘intrapreneurs’ who act as if they were entrepreneurs in every area of their lives (see e.g. Olsson and Frödin, 2007; for an analysis of personal entrepreneurship, see Rose, 1998: 150-169; Peters, 2001).

Entrepreneurship is no longer just a business term anymore – it’s a way of life. You don’t need to be an entrepreneur to be entrepreneurial. You just need to cultivate the entrepreneurial attitude. This is exactly what people feel in their gut every day and why they desire the direction to enable their entrepreneurial spirit. (Lopis, 2013)

At the core of entrepreneurship education is a psychological idea of entrepreneurship as a behavioral process or as an entrepreneurial mindset which is not innate or pre-given, but something that can be learned or achieved, yet something that lies in a person's general potentiality (Chell, 2013; Gartner, 2008; on potentiality see Mäkinen, 2013). Thus, it has been argued that 'there is an entrepreneur that exists deep-down inside of each of us' (Lopis, 2013).

Entrepreneurial behaviour is not simply a rational and economical means-end calculation, but, rather, a way of living in which a person renounces his/her old self and becomes a new person who can be called an entrepreneurial self (Gartner, 2008: 361-368; Hägg, 2011: 16). Therefore, it interestingly deals with personal development, as well as self-renouncement. In a fashion similar to Western Zen's ontology of the self, the entrepreneurial person engages in a twin project of subjectification and desubjectification, i.e. deconstructing an illusionary understanding of the self and making room for a more flexible and even foundationless identity (cf. Binkley, 2011: 12).

A manifesto in the self-improvement site Createapreneur mentions mindfulness as a possible way to find one's true, creative and flexible identity through transforming the relationship a person has to his/her own body and emotions:

Clean The Mind, Clear The body and Connect With Your Inner ENTREPRENEUR. How? Through yoga, healthy habits and mindfulness techniques. Trust me, the world needs you, creating! (Createapreneur, 2014)

The entrepreneurial self therefore renounces her former understanding of stable identity, and these kind of personal entrepreneurs denote a new era of mankind 'comprising all those people who make things happen and who discover how they can create new energy by discovering that much of what they previously believed in was not true' (Berglund, 2013: 5). Under the rubric of entrepreneurship education, children as well as adult learners and self-employees are taught how to work on improving themselves, how to emphasize positive thinking, joy of creating and an awareness of the value of their own interests and passions (*ibid.*).

In studies of entrepreneurial learning (see e.g. Kyrö, Seikkula-Leino and Mylläri, 2011) it has been noted that the dynamics of cognitive, conative and affective constructs and meta-level self-regulating abilities are crucial in achieving entrepreneurial behavior and an entrepreneurial mindset. Kyrö et al. (2011) note that 'self-regulation refers to an individual's active participation in his or her own learning process'. Moreover, 'it is the process through which self-generated thoughts, feelings, and actions are planned and systematically adapted as necessary to affect one's learning.' These entrepreneurial meta-abilities can be

seen as techniques of self-regulation, but also as helpful in coping with an increasing uncertainty and complexity of society. They offer tools to increase person's resilience and flexibility (cf. Rerup, 2005). In this regard, the entrepreneurial self is a figure who is perfectly liquid and flexible in relation to the turbulence of his/her surrounding environment.

This resonates well with the aforementioned ontological ramifications of spirituality in Western Zen Buddhism, where the self is decidedly empty, i.e. not fixed in its delusions of stable identity. As Watts described above, the person focused on the present only is flexible and creative, and not prone to hesitation or rigid beliefs concerning one's internal or external reality.

Entrepreneurial mindfulness discourses entail meticulous descriptions on how to calm the mind by focusing on the present moment. One can first learn to train one's focus on the movement of one's own breath, by counting exhalations and inhalations.

Follow your breath and observe your thoughts. When you are sitting in a secluded spot, close your eyes. Begin to take slow, deep breaths. As you continue, simply follow your breath – allow your mind, your thoughts and your feelings to lead you. Do not try to force your thoughts, but rather observe them. (Jacobs, 2014)

One should remain in a state of alert passivity. When thoughts or feelings spring to mind, they are recognized and then set free. One should even let go of the very notion of trying to achieve something through mindfulness practice. Slowly but surely, the mind becomes more and more relaxed and calm, and one learns not to attach to and identify with one's own emotions and thoughts. (See e.g. Simmons, 2014.) This is how the notion of 'emptiness' of the self acquires a concrete and practical form. A practitioner of mindfulness notices that one's own self is not something stable, but a stream of darting thoughts and emotions. To attach to them and to consider them as one's own identity is to fall prey to a harmful illusion (Gunatillake, 2014).

This practice can then be broadened to cover all aspects of a person's daily life, from home routines to a day at the office. By practicing mindfulness, one supposedly learns not to falter into emotional reactions to surprising adversities, but retain clear-headedness and self-control (Dewalt, 2013; Simmons, 2014; Toren, 2014). This is how mindfulness resonates with the government of work typical of general economy. As mindfulness is a decidedly personal practice, it is seemingly abstracted from the limitations of space and time. Thereby mindfulness practice is a suitable and flexible tool for governing just those aspects of mental work which are not reducible to a certain time and space. Instead of presenting a fixed set of skills and information particular to a certain

type of work, it governs those sentiments and mentalities conducive to creative, autonomous and spiritually rewarding work.

Terry Hyland (2010) advocates the use of mindfulness as serving the humanistic and therapeutic goals of adult education: self-esteem, authenticity and self-realization. Moreover, he sees that the ideas of emptiness and no-self are commensurable with the contemporary social constructionist understanding of subjectivity (Hyland, 2010: 527-528). Thus it is no wonder that mindfulness is often presented as compatible with 'transformative' adult learning, through which one can radically change one's self and acquire stress resilience as well as mental flexibility and creativity (Altobello, 2007; Hyland, 2010: 527-528; Langer, 1998: 4; cf. Siegel, 2007; Shapiro, Brown and Astin, 2008). In entrepreneurial education, Rerup (2005: 2) has argued that mindfulness can enable entrepreneurs to minimize errors and remain vigilant. Furthermore, she stresses that mindfulness can 'enable habitual entrepreneurs to better anticipate and respond to unexpected events and opportunities and to use their prior entrepreneurial experience to successfully exploit opportunities' (*ibid.*: 2).

The individualistic ethos in entrepreneurship education is also articulated as a holistic view of human behavior that entails bodily as well as emotional and spiritual aspects of human existence (see e.g. Jensen, 2014). It has become a commonplace, for example, to say that if a person thinks positively, he/she actually becomes positive, happy person. Entrepreneurial ethos, therefore, deals with idea of a person who is self-satisfied, and more specific, someone who produces her own satisfaction and happiness (Pyykkönen, 2014: 95-97; see also Foucault, 2008: 215-239). Furthermore, this holistic tendency also indicates that entrepreneurial self is inseparable from a person's life as a whole. As it has been framed in the field of entrepreneurship coaching:

Being a holistic entrepreneur means there is no separation between your love, life, work and spirituality. It's a way of life that lends to serving in whatever capacity you're living in that very moment. It's diving into that path that makes your heart sing; your Divine calling. (Swiha, 2014)

Through learning to control one's self through mindfulness meditation, an entrepreneurial person can have a deeper, healthier relation to her own affects and bodily well-being:

Don't let your thoughts rule you – learn to rule your thoughts. A restless mind has many effects that can include trouble sleeping, poor decision-making, anxiety and even depression when left to run a muck. Learning to foster a calm mind will help you become a better entrepreneur. (Toren, 2014)

This self-control also reflects the ability to take responsibility for one's own life. As Nikolas Rose (1998; see also Miller and Rose, 2008; Brunila, 2012) has noted, therapeutic ethos operates with an aim of 'autonomisation' and 'responsibilization of the self', whereupon the 'whole' of human existence is annexed to work in an emancipatory fashion that frees the worker to take control and responsibility for his/her own work. This is clearly apparent in entrepreneurship education and its uses of mindfulness. It seeks emancipation from standardizing external conduct, and organizing the creative powers of the human mind (Virtanen, 2004; 2006).

This holistic ethos has its roots in the above mentioned discourses of humanistic psychology that have been mobilized to depict and manage the working subject in a post-industrial economy. To this amalgam, elements from Western Zen Buddhism have also been added to limn the contours of the spiritual aspects of work. It is used to account for the characteristics of creativity and intuitiveness which do not seem fit into the Western binaries of body and mind, reason and affect.

In sum, one can understand the position that the Zen-Buddhist notion of spiritual experience has acquired in entrepreneurial education through an analysis of how they share similar assumptions about the self. We have argued that the Western form of Zen experience correlates well at several levels with the styles of reasoning in entrepreneurship education. Both indicate crucial governmental technologies in the tensions of a general economy consisting of discourses of self-fulfilment, authenticity and self-development. Moreover, they share a similar emancipatory promise of cultivating positive thinking, the joy of creating, and consciousness of the present moment.

The aforementioned character of spiritual experience as being universal and a quotidian aspect of the psyche buttresses Zen as something that can be easily mobilized in both countercultural and entrepreneurial education discourses. In addition, both Zen and entrepreneurial discourse in general can be traced back to a tradition of criticism of the nexus of positivist psychology and Taylorist management practices which lends them both a seemingly holistic, emancipatory edge.

Conclusion

In his classic essay *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*, Max Weber examined how Protestantism and especially Calvinist doctrines influenced large numbers of people to engage in work in the secular world, and especially in

developing their own business enterprises. Weber described a subjective interiority as a private space for moulding religious virtues which would then also make up the foundation of a work ethic of effectiveness and profit responsibility (Weber, 1930). One can find consistency with the Weberian account in the way subjective interiority and spirituality have become the focal point of the entrepreneurial work ethic. However, the very notion of subjectivity now assumes a liquidity or 'emptiness', as there is seemingly nothing stable and unchanging in the ideal entrepreneur. Arguably, Zen discourse also destabilizes ontological categories and the binaries of mind and body and rationality and affects, in favour of the affective and intuitive aspect of productive action. This also has a different temporal orientation, as a person practicing mindfulness is not attached to the future nor the past, but focuses stringently on the present moment only.

Holistic characterizations of spirituality in mindfulness discourses also resonate well with the notion of general economy, in which the most general aspects of what makes us human, are governed as sources of profit. Drawing from Zen Buddhism, the entrepreneurial celebration of mindfulness highlights its ability to cultivate creativity, intuitive and flexible action and learning to learn. It does not specify exactly how and where entrepreneurial spirit should be manifest, but instead, focuses on these meta-level conditions of entrepreneurial behavior. This can be understood as an attempt to grasp the nature of productive work as irreducible to spatial or temporal exigencies.

Moreover, the way Zen spirituality is used in entrepreneurship education shows the inventive sweeping logic of capitalism: it broadens its own boundaries by assimilating criticism that seems to come from outside it. In this case, the countercultural and at times decidedly anti-capitalist ethos of Zen Buddhism was deterritorialized and annexed to the very conditions of productive work in general economy. This also highlights the way capitalism does not only 'repress' in the sense of suffocating human life, but creates human reality and cultivates its productive forces.

references

- Altobello, R. (2007) 'Concentration and contemplation: A lesson in learning to learn', *Journal of Transformative Education*, 5(4): 354-371.
- Ames, V.M. (1962) *Zen and american thought*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Arendt, H. (1958) *The human condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Berglund, K. (2013) 'Fighting against all odds: Entrepreneurship education as employability training', *ephemera*, 13(4): 717-735.

- Binkley, S. (2011) 'Psychological life as enterprise', *History of Human Sciences*, 24(3): 83-102.
- Binkley S. (2014) *Happiness as enterprise*. New York: Suny Press.
- Boltanski, L. and E. Chiapello (2007) *The new spirit of capitalism*. London: Verso.
- Borup, J. (2004) 'Zen and the art of inverting orientalism: Religious studies and genealogical networks', in P. Antes, A. W. Geertz, and R. R. Warne (eds.) *New Approaches to the study of religion. volume 1: Regional, critical, and historical approaches*. Berlin: Verlag de Gruyter.
- Brunila, K. (2012) 'A diminished self: entrepreneurial and therapeutic ethos operating with a common aim', *European Educational Research Journal*, 11(4): 477-486.
- Carrette, J.R. (2007). *Religion and critical psychology: Religious experience in the knowledge economy*. London: Routledge.
- Carrette, J.R. and R. King (2005) *Selling spirituality: The silent takeover of religion*. London: Routledge.
- Chell, E. (2013) 'Review of skill and the entrepreneurial process', *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 19(1): 6-31.
- Createapreneur (2014) [<http://www.createapreneur.com/>]
- Deleuze, G. and F. Guattari (1984) *Anti-Oedipus: Capitalism and schizophrenia*. Translated by R. Hurley, M. Seen and H.R. Lane. London: Athlone Press.
- Deleuze, G. and F. Guattari (1987) *A thousand plateaus*. Trans. B. Massumi. London: Continuum.
- Deleuze, G. (1992) 'Postscript on the societies of control', *October*, 59: 3-7. [<http://www.jstor.org/stable/778828>]
- Dewalt, K. (2013) '8 ways meditation makes you a better entrepreneur', *Entrepreneur*, July 28. [<http://kevindewalt.com/2013/07/28/8-ways-meditation-makes-you-a-better-entrepreneur/>]
- English, L. M., T. Fenwick and J. Parsons (2003) *Spirituality of adult education and training*. Malabar: Krieger Publishing.
- Essig, T. (2013) 'Mindfulness is a useful business skill, new research suggests', *Forbes*, November 27. [<http://www.forbes.com/sites/toddessig/2013/11/27/mindfulness-is-a-useful-business-skill-new-research-suggests/>]
- Foucault, M. (1978) 'Nietzsche, genealogy, history', *Semiotexte*, 3(1): 78-94.
- Foucault, M. (2001) *History of sexuality vol I*. Translated by R. Hurley. New York: Pantheon.
- Foucault, M. (2008) *The birth of biopolitics: lectures at the Collège de France, 1978-1979*. Translated by G. Burchell. London: Basingstoke.
- Fromm, E. (1997) *The art of being*. London: Constable.
- Fromm, E., D.T. Suzuki and R. De Martino (1960) *Zen buddhism and psychoanalysis*. New York: Harper.
- Gartner, W.B. (2008) 'Entrepreneurship', *Entrepreneurship Theory and Practice*, 32(2): 361-368.
- Gibb, A.A. (2005) 'The future of entrepreneurship education. Determining the basis for coherent policy and practice', in P. Kyrö and C. Carrier (eds.) *The Dynamics of learning entrepreneurship in a cross cultural university context*. Tampere: University of Tampere, Research Centre for Vocational and Professional Education.

- Goldberg, E. (2006) 'Buddhism in the West: Transplantation and innovation', in S. Berkwitz (ed.) *Buddhism in world cultures: Comparative perspectives*. Santa Barbara: ABC Clio.
- Gunatillake, R. (2014) '5 challenges of being a mindfulness entrepreneur', *Mindfulness Everywhere*. [<http://www.mindfulness everywhere.io/5-challenges-mindfulness-entrepreneur/>]
- Hansen, D. (2012) 'A guide to mindfulness at work', *Forbes*, October 31. [<http://www.forbes.com/sites/drewhansen/2012/10/31/a-guide-to-mindfulness-at-work/>]
- Hardt, M. and A. Negri (2000) *Empire*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hardt, M. and A. Negri (2005) *Multitude – War and democracy in an age of empire*. London: Penguin Books.
- Herman, E. (1995) *The romance of American psychology: Political culture in the age of experts*. Berkeley: University of California Press.
- Hyland, T. (2010) 'Mindfulness, adult learning and therapeutic education: Integrating the cognitive and affective domains of learning', *International Journal of Lifelong Education*, 29(5): 517-532.
- Hägg, O. (2011) *Yrittäjyysvalmennus ja yrittäjäidentiteetti*. Tampere: Tampereen yliopisto.
- Intrator, S. and R. Kunzman (2006) 'Starting with the soul', *Educational Leadership*, 63(6): 38-43.
- Jacobs, M. (2014) 'Meditation isn't just for hippies: Here is how it can help entrepreneurs', *Entrepreneur*, February 20. [<http://www.entrepreneur.com/article/231647>]
- Jay, M. (2005) *Songs of experience: modern American and European variations on a universal theme*. Berkeley: University of California Press.
- Jensen, T.L. (2014) 'A holistic person perspective in measuring entrepreneurship education impact – Social entrepreneurship education at the Humanities', *The International Journal of Management Education*, 12(3): 349-364.
- Julkunen, R. (2008) *Uuden työn paradoksit*. Tampere: Vastapaino.
- Kabat-Zinn, J. (1994) *Wherever you go, there you are: Mindfulness meditation in everyday life*. New York: Hyperion.
- King, S.B. (2009) *Socially engaged Buddhism*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Kyrö, P., J. Seikkula-Leino and J. Mylläri (2011) 'Meta processes of entrepreneurial and enterprising learning: The dialogue between cognitive, conative and affective constructs', in O.J. Borch, A. Fayolle, P. Kyrö and E. Ljunggren (eds.) *Entrepreneurship research in Europe: Evolving concepts and processes*. Cheltenham, UK & Northampton, MA, USA: Edward Elgar Publishing.
- Langer E. (1998) *The Power of mindful learning*. Reading, MA: Addison-Wesley/Addison Wesley Longman.
- Lazzarato, M. (1996) 'Immaterial labour', in P. Virno and M. Hardt (eds.) *Radical thought in Italy: A potential politics*. Minneapolis: University of Minnesota Press. Text used here archived at [www.generation-online.org/c/immateriallabour3.htm]
- Lazzarato, M. (2009) 'Neoliberalism in action: Inequality, insecurity, and the reconstitution of the social', *Theory, Culture & Society*, 26(6): 109-133.
- Lopis, G. (2013) 'The business of living: An entrepreneurial approach to everyday life', *Forbes*, September 9. [<http://www.forbes.com/sites/glennllolis/2013/09/09/the-business-of-living-an-entrepreneurial-approach-to-everyday-life/>]

- Maslow, A. (1970) *Religions, values, and peak experiences*. Middlesex: Penguin.
- McMahan, D.L. (2008) *The making of Buddhist modernism*. Oxford: Oxford University Press.
- Miller, J. (2014) *The contemplative practitioner*. Toronto: University of Toronto Press.
- Miller, P. and N. Rose (2008) *Governing the present: Administering economic, social and personal life*. Cambridge: Polity Press.
- Mäkinen, K. (2013) 'Yksilöllinen potentiaali ja sukupuoli työelämävalmennuksessa', *Sosiologia*, 2(50): 152-169.
- Obadia, L. (2011) 'Is buddhism like a hamburger? Buddhism and the market economy in a globalized world', in L. Obadia and D.C. Wood (eds.) *The economics of religion: Anthropological approaches*. Emerald Group Publishing.
- Olsson, S. and M. Frödin (2007) *Personligt entreprenörskap: Att få saker att hända*. Arvika: Universe Imagine.
- Peters, M. (2001) 'Education, Enterprise Culture and the Entrepreneurial Self: A Foucauldian Perspective', *Journal of Educational Enquiry*, 2(2): 58-71.
- Prebish, C.S. (1999) *Luminous passage: The practice and study of Buddhism in America*. Berkeley: University of California Press.
- Proudfoot, W. (1985) *Religious experience*. Berkeley: University of California Press.
- Pyykkönen, M. (2014) *Ylistetty yrittäjyys*. Jyväskylä: Sophi.
- Queen, C.S. (ed.) (2012) *Engaged Buddhism in the west*. Wisdom Publications Inc.
- Rerup, C. (2005) 'Learning from past experience: Footnotes on mindfulness and habitual entrepreneurship', *Scandinavian Journal of Management*, 21: 451-472.
- Roth, H.D. (2006) 'Contemplative studies: Prospects for a new field', *Teachers College Record*, 108(9): 1787-1815.
- Rose, N. (1998) *Inventing our selves: Psychology, power and personhood*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ryan, T. (2012) *A mindful nation: How a simple practice can help us reduce stress, improve performance, and recapture the American spirit*. Carlsbad, CA: Hay House.
- Schumpeter (2013) 'The mindfulness business', *The Economist*, November 16. [<http://www.economist.com/news/business/21589841-western-capitalism-looking-inspiration-eastern-mysticism-mindfulness-business>]
- Sharf, R.H. (1995) 'Buddhist modernism and the rhetoric of meditative experience', *Numen*, 42(3): 228-283.
- Sharf, R.H. (1998) 'Experience', in M. Taylor (ed.) *Critical terms for religious studies*. Chicago: University of Chicago Press.
- Swiha (2014) 'Holistic Entrepreneurship: Living your purpose'. [<https://swiha.edu/holistic-entrepreneurship/>]
- Sennett, R. (2006) *Culture of the new capitalism*. New Haven: Yale University Press.
- Shapiro, S.L., K.W. Brown and J.A. Astin (2008) *Toward the integration of meditation into higher learning: a review of research*. Center for Contemplative Mind in Society. [<http://conference2009.tie.wikispaces.net/file/view/MedandHigherEd.pdf/281319066/MedandHigherEd.pdf>]
- Siegel, D.J. (2007) *The mindful brain*. New York: W.W. Norton & Co.
- Simmons, R. (2014) '3 simple ways meditation will make you a better entrepreneur', *Entrepreneur*, March 19. [<http://www.entrepreneur.com/article/232270>]

- Suzuki, D.T. (1908) *Outlines of mahayana buddhism*. Chicago: The Open Court Publishing.
- Suzuki, D.T. (1957) *Mysticism: Christian and buddhist*. New York: Harper & Brothers.
- Suzuki, D.T. (1962) *The essentials of zen buddhism*. New York: E.P. Dutton & Co.
- Suzuki, D.T. (1969) *The field of zen*. London: The Buddhist Society.
- Toren, A. (2014) '3 eastern practices to tame "monkey mind"', *Entrepreneur*, August 24. [<http://www.entrepreneur.com/article/236581>]
- Vandenbergh, F. (2008) 'Deleuzian capitalism', *Philosophy & Social Criticism*, 34(8): 877-903.
- Vella, J. (2000) 'A spirited epistemology: Honoring the adult learner as a subject', in L.M. English and M.A. Gillen (eds.) *Addressing the spiritual dimensions of adult learning: What educators can do*. San Francisco: Jossey Bass.
- Virno, P. (2006) *A grammar of the multitude*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Virtanen, A. (2004) 'General economy: The entrance of multitude into production', *ephemera*, 4(3): 209-232.
- Virtanen, A. (2006) *Biopoliittisen talouden kritiikki. Modernin talouden loppu ja mielivallan synty*. Helsinki: Tutkijaliitto.
- Vogel, L.J. (2000) 'Reckoning with the spiritual lives of adult educators', in L.M. English and M.A. Gillen (eds.) *Addressing the spiritual dimensions of adult learning: What educators can do*. San Francisco: Jossey Bass.
- Vähämäki, J. (2004) 'Controlling the multitude', *ephemera*, 4(3): 233-245.
- Watts, A. (1958) *The spirit of zen*. New York: Grove Press.
- Watts, A. (1960) *This is it and other essays on zen and spiritual experience*. London: John Murray.
- Weber, M. (1930) *The Protestant ethic and the spirit of capitalism*. Translated by T. Parsons. London: Allen & Unwin.
- Williams, J. and J. Kabat-Zinn (2013) 'Mindfulness: Diverse perspectives on its meaning, origins, and multiple applications at the intersection of science and dharma', in M. Williams and J. Kabat-Zinn (eds.) *Mindfulness: Diverse perspectives on its meaning, origins and applications*. London: Routledge.
- Weir, D. (2011) *American orient. Imagining the east from the colonial era through the twentieth century*. Amherst and Boston: University of Massachusetts Press.
- Williams, R.J. (2011) 'Technê-Zen and the Spiritual quality of global capitalism', *Critical Inquiry*, 38(1): 17-70.
- Zajonc, A. (2006) 'Love and knowledge: Recovering the heart of learning through contemplation', *Teachers College Record*, 108(9): 1742-1759.
- Žižek, S. (2001) *First as tragedy, then as farce*. London: Verso.

the authors

Antti Saari works as a post-doctoral researcher in the Faculty of Education at the University of Tampere, Finland. His research interests include the uses of spiritual, especially Buddhist discourses in the government of education. He has also done research on the history of educational psychology in Finland, Germany and the US. Email: antti.w.saari@staff.uta.fi

Esko Harni (Faculty of Education, University of Tampere, Finland) is currently working on his doctoral dissertation in which he is focusing on political and epistemic governance of entrepreneurship in late capitalism. He has also done research on political theory and political philosophy, especially on Michel Foucault's and Giorgio Agamben's political thought. Email: espeharn@student.jyu.fi

